

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Миколаївське відділення інституту історії України НАН України

Ю. В. Котляр

Історична географія

Спецкурс з історії

Навчальний посібник

Миколаїв – 2017

УДК 930:91
К-73

Рекомендовано до друку Вченою радою Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Протокол № 4 від 08.12.2016).

Рецензенти:

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова;

Зеркаль М. М., доктор історичних наук, професор кафедри етнології та спеціальних історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії, політології і права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського;

Лазуренко В. М., доктор історичних наук, професор, проректор з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету.

К 73

Котляр Ю. В. Історична географія. Спецкурс з історії : навчальний посібник / Ю. В. Котляр. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. – 216 с.

ISBN 978-966-336-372-1

У навчальний посібник з історичної географії, науки, що знаходиться на рубежі історії та географії включено матеріали з історичної географії світу та України, вміщено завдання для контролю знань студентів і список рекомендованої літератури.

Навчальний посібник буде корисним викладачам, студентам, усім, хто цікавиться проблемами історії та географії.

УДК 930:91

ISBN 978-966-336-372-1

© Котляр Ю. В., 2017

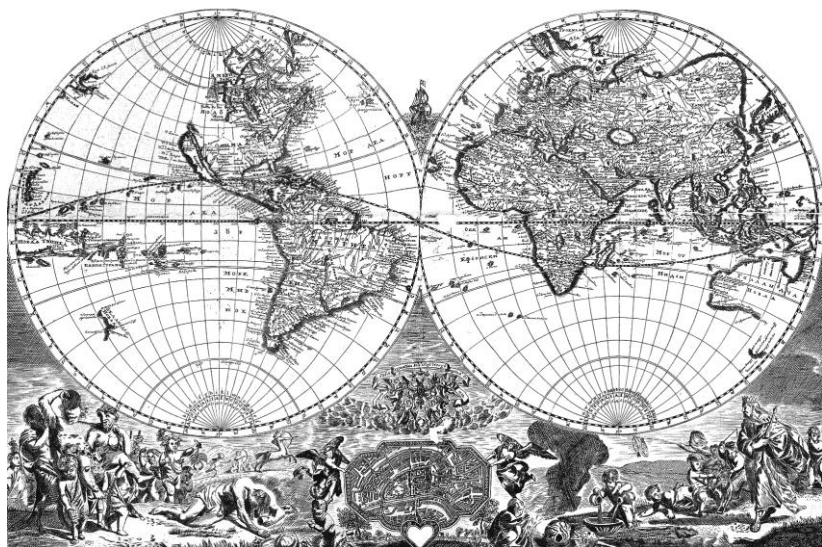
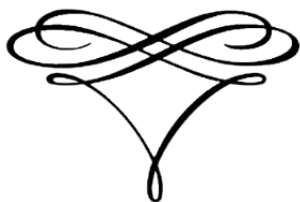
© ЧНУ ім. Петра Могили, 2017

ЗМІСТ

Передмова	4
РОЗДІЛ 1. Історична географія світу.....	8
Тема 1. Історична географія: предмет, методи, джерела	9
Тема 2. Топоніміка і картографія в історичній географії	16
Тема 3. Географічний фактор в історії	25
Тема 4. Історична географія стародавнього світу та середньовіччя.....	33
Тема 5. Історична географія нового часу	46
Тема 6. Історична географія і політична карта XX–XXI ст.	64
РОЗДІЛ 2. Історична географія України	82
Тема 7. Історична географія України: предмет, методи, джерела	83
Тема 8. Історична географія України скіфо-сарматського періоду	95
Тема 9. Географія України від античності до початку IX ст.	117
Тема 10. Історична географія України княжого періоду (IX–XIV ст.).....	138
Тема 11. Козацька доба в історичній географії України (XVI–XVIII ст.)	156
Тема 12. Історична географія України XX–XXI ст.	175
РОЗДІЛ 3. Завдання для контролю знань студентів.....	188
Семінарські заняття	189
Теми рефератів для самостійної роботи	200
Модульні контрольні роботи	202
Науково-дослідне завдання «Історичні карти»	203
Перелік питань до заліку	206
Список рекомендованої літератури	208

ПЕРЕДМОВА

Історична географія – це спеціальна історична дисципліна, що конкретизує наші уявлення про історичний процес і пов’язує його з певними територіями. Вона вивчає розміщення окремих об’єктів та їх комплексів у різні історичні періоди – від виникнення людського суспільства до нашого часу – на конкретній території й у взаємодії з природою.

Історія як наука, що розкриває багатогранність форм руху суспільства та дозволяє розібратися в складних шляхах, які проходить людство в процесі свого розвитку, не може існувати без систематизації об’єктивних знань, аналізу і теоретичного узагальнення емпіричного матеріалу. Для цього необхідне знання не лише теорії, але й практики історичного дослідження, велике значення в якій має знання спеціальних дисциплін. Однією з таких є історична географія.

Методологічними основами спецкурсу з історії «Історична географія» є цивілізаційний, культурологічний, регіональний підходи. Принципи історичної географії: історизм та об’єктивність. На принципах історизму та об’єктивності ґрунтуються принципи системності та комплексності.

Спецкурс з історії «Історична географія» виконує такі завдання:

- Дослідити теоретико-методологічні засади історичної географії.
- Виробити у студентів підхід до суспільних явищ з позиції історизму, діалектики, багатогранності, різноманітності та суперечності історичного процесу.
- Показати роль природного середовища в етногенезі та соціально-економічному і культурному розвитку суспільства.
- Розкрити конкретну просторову локалізацію історичного процесу.
- Пояснити, чим історична географія допомагає людині визначити місце в світі.
- Проаналізувати тенденції взаємодії суспільства і природи в часовому вимірі.
- Дати студентам уявлення про територіальні межі та регіональний розподіл політичних, етнічних та суспільно-економічних утворень у різні історичні епохи.
- Показати територіальний розвиток, зміну державних і адміністративних кордонів.
- Виховати у студентів особистісні риси громадянина України, загальнолюдські духовні ціннісні орієнтації.

Міждисциплінарні зв’язки. Спецкурс з історії «Історична географія» спирається на висновки базових географічних дисциплін у пи-

таннях властивостей географічних об'єктів, структури, зв'язків і залежностей у географічному середовищі, наслідком яких є формування різних географічних поєднань, співвідношень, процесів. Окрім теоретичних питань, тобто розуміння сутності географічного простору, географічні науки визначають багато аспектів методології та методики історико-географічних досліджень, особливо щодо використання картографічного методу та роботи з картографічними джерелами. Водночас з історичними науками, зокрема, з політичною, економічною і соціальною історіями, історичну географію пов'язує насамперед спільна джерельна основа, використання методів періодизації, синхронного та діахронічного аналізу, а також і теоретичні узагальнення щодо загальних історичних закономірностей та тенденцій. Зважаючи на значимість писемних джерел для проведення історико-географічних досліджень, історична географія безпосередньо використовує здобутки такої допоміжної історичної науки, як археографія, що забезпечує наукове опрацювання та видання історичних писемних джерел.

З інших розділів знань істотні міждисциплінарні зв'язки поєднують історичну географію з етнологією – наукою про походження, розвиток та життєдіяльність етнонаціональних спільнот і груп. Окремо слід виділити і тісну пов'язаність історичної географії із статистикою, яка не лише забезпечує опрацювання історичних статистичних джерел, але й використання статистичних методів в аналізі історико-географічних процесів. Розуміння ролі різних чинників в історико-географічних процесах неможливе без використання висновків екології, політології, соціології, економічних наук. Враховуючи інерційність історичних назв, важливу інформацію для проведення досліджень та підтвердження висновків історичної географії подають такі розділи мовознавства, як топоніміка та гідроніміка.

Вихідні компетенції студента:

Студенти повинні знати:

- Місце історичної географії в системі історичних і географічних наук.
- Особливості взаємодії людського суспільства з навколишнім природним середовищем на різних етапах історичного розвитку.
- Роль природно-географічних чинників в історичному процесі.
- Причини та уроки виникнення та розв'язання конфліктів між народами, піднесення та занепад окремих регіонів та країн світу.

Студенти зобов'язані вміти:

- Розрізняти предмет вивчення історичної географії та історії географії.

Історична географія

- Виявляти сутність змін в історії народів на різних етапах їх розвитку, їх оригінальність, взаємозалежність.
- Виділяти зміни ландшафту в цілому або його складових, течій річок, клімату, ґрунту.
- Визначати процес складання територій, політичні кордони та їх зміни, адміністративний поділ, населені пункти, які пов'язані зі значущими історичними подіями.
- Передбачити наслідки подій в світі та окремих регіонів та країн.
- Показувати розміщення племен, міграцію населення, його етнічний склад.
- Прогнозувати розвиток історико-географічного процесу.
- Виявляти закономірності розвитку історико-географічних досліджень.

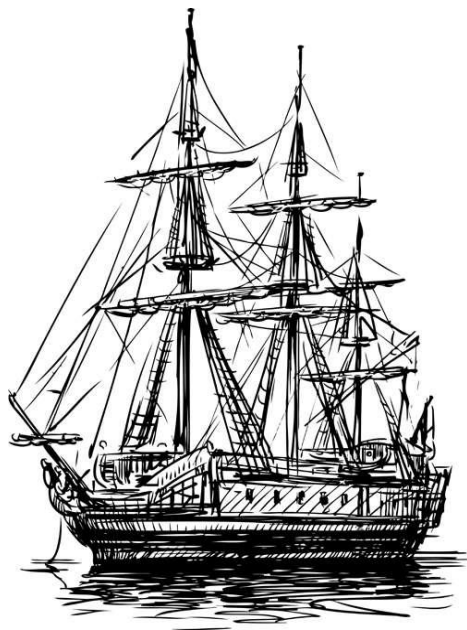
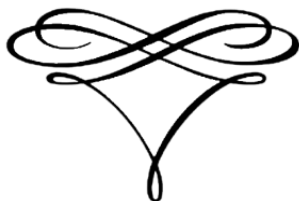
Поряд із вивченням теоретичного і конкретного історико-географічного матеріалу студенти зобов'язані підготувати низку *історичних карт*. Це дасть можливість закріпити знання, набуті під час лекцій і вивчення літератури. До поданої робочої програми включено перелік історичних карт з визначенням їх основного (спеціального) навантаження. Конкретний історико-географічний матеріал має бути отриманий з набутих у процесі вивчення історичних курсів знань, атласів історії та географії світу.

Спецкурс з історії «**Історична географія**» розроблений за модульно-рейтинговою системою та включає в себе лекції (**28 годин**), групові заняття (**42 години**), самостійну роботу (**92 години**), систему контролю та обліку знань. Передбачає написання і захист одного реферату та підсумкової контрольної роботи, виконання контурних карт й складання заліку.

Залік є підсумковою формою контролю знань студентів і проводиться в усній формі. Робота студентів оцінюється за підсумками виконання основних видів завдань. Якщо студент не відвідував курс лекцій та семінарські заняття, не підготував необхідну кількість контурних карт і не виконав тестово-контрольні заходи, а, отже, не набрав необхідної кількості балів, то він, за рішенням кафедри, не допускається до складання заліку.

РОЗДІЛ 1.

Історична географія світу

Тема 1. Історична географія: предмет, методи, джерела

1. *Історична географія як наукова дисципліна.*
2. *Становлення предмету історичної географії.*
3. *Методи історичної географії.*
4. *Джерела з історичної географії.*

1. Історична географія як наукова дисципліна

Історична географія належить до тих наук, основи яких почали формуватися ще в найдавніші часи. Проте становище історичної географії на стику історії та географії ускладнювало процеси окреслення предмета. Тому визначення її місця в системі наук і до сьогодні залишається актуальним.

Історична географія – це спеціальна історична дисципліна, комплексна історико-географічна галузь знання, що вивчає просторові аспекти історичного процесу, а також історичний розвиток окремих країн, народів, регіонів.

Історична географія – це комплексна наука, тому власні визначення її предмету мають історики, географи і етнологи.

З точки зору істориків, історична географія – це спеціальна дисципліна, яка вивчає місцезнаходження поселень, топографію пам'яток різних історичних подій, шляхи та ряд інших питань просторового характеру. В. Татищев давав таке визначення історичної географії: «Географія історична або політична описує положення, ім'я, кордони, народи, переселення, будівлі або селища, правління, силу, довольство та недоліки, і вона поділяється на давню, середню та нову, або сучасну».

Загальноновизнаним у географів є визначення історичної географії як науки, що вивчає останній (після появи людини) етап у розвитку природи. І. Кречмер визначав історичну географію як своєрідне вивчення протягом історії людства взаємовідносин між землею поверхнею і культурним світом людей, в дослідженнях, з одного боку, залежності культури народів від природи території, яку вони займають, а, з другого боку, політичного та економічного панування цих народів над своєю територією і деякого подолання ними завдяки культурі впливу природи.

У етнологів «історична географія – це наука про післяльодовиковий ландшафт у динамічному стані, для якого етнос є індикатором» (Л. Гумільов).

Своєрідним є синтетичне визначення історичної географії. *Історична географія* – це галузь знань, що вивчає в плані просторово-хронологічних змін та взаємозв'язків природні та соціально-економічні територіальні системи. Історична географія досліджує фізичну, економічну, політичну, етнічну географію минулого від появи людського суспільства до сьогодення, взаємозв'язок природи і суспільства, вплив на різних історичних етапах господарської діяльності на географічне середовище, а географічних факторів на політику, економіку та етногенез.

Сучасна історична географія – це наука про людину в її природному оточенні, історія взаємодії ландшафту і людини, в якій головним компонентом виступає ландшафт. Оскільки ареал – один з основних об'єктів дослідження в історичній географії, то її зацікавлення фокусується на генезисі історико-культурних зон, міграціях, колонізаційних процесах.

В історичній географії виділяють ряд головних напрямків:

- Історична фізична географія вивчає питання розвитку та змін в географічному середовищі протягом історичного часу.
- Історична політична географія вивчає політичну карту, кордони держав, адміністративно-територіальний устрій минулих епох, народні рухи, війни.
- Історична етнічна географія досліджує історію народів у зв'язку з особливостями географічного середовища та ландшафту, де вони проживали чи проживають зараз.
- Історична соціально-економічна географія вивчає економічну географію минулих епох, включаючи історичну географію населення та історичну демографію.
- Історична природнича географія досліджує проблеми історичної геоморфології, гідрології та біогеографії.
- Історична інтегральна географія вивчає історичне природо-користування, картографію та історичну географію взаємин природи і суспільства.

2. Становлення предмету історичної географії

Накопичення історико-географічних знань розпочинається ще в античну добу. В цей час в працях грецьких і римських авторів спостерігалось поєднання історичних досліджень з географічними та краєзнавчими відомостями. Так, в дев'ятитомній «Історії» Геродот подав детальний опис розселення скіфських племен на території Північного Причорномор'я. Полібій, описуючи Пунічні війни, подав історико-географічну реконструкцію переходу карфагенського полководця Ган-

нібала через Альпи. Гіппократ, в свою чергу, розробив «теорію клімату», яка суттєво вплинула на географію. Дякі вкраплення елементів історичної географії зустрічаються і в роботах Птолемея, Плінія Старшого, Тацита, Тіта Лівія.

У часи середньовіччя відбувається суттєве погіршення рівня науки вцілому, так і історико-географічних знань. Основними джерелами тих часів стають хроніки або літописи, які, незважаючи на насиченість географічними фактами, часто містять елементи міфології або й просто вигадки. Досить специфічним джерелом знань про епоху середньовіччя була паломницька література, автори якої змальовували різноманітні географічні об'єкти, що зустрічалися на шляху до святих місць (Палестина, Константинополь, Рим). Історико географічні відомості знаходимо також в «Історії лангобардів Павла Диякона і описах Уельсу та Ірландії де Баррі.

Певний розвиток історико-географічної думки спостерігається з XIII ст., що виявилось в появі комерційної географії, а також творів на географічну тематику. Зокрема, в 1333 р. італійський вчений Пеголотті склав «Керівництво по веденню торгівлі», в якому містилась історико-краєзнавча інформація.

Поштовхом для розвитку історико-географічних знань можна вважати період Великих географічних відкриттів, коли почали з'являтися нові праці. Серед них слід відзначити дослідження де Анг'єрра, Ов'єдо та Акості про Вест-Індські острови, Барруша про морський шлях до Індії. Всі ці роботи можна систематизувати у три групи: мандри; описи окремих країн і картографічні дослідження. Важливими досягненнями цього періоду слід вважати працю Гвіччардіні «Короткий довідник географічних знань», описи Мармюлем Африки, дослідження де Гозе Іспанії. Прикметно, що в 1507 р. німецьким дослідником Вальдсеємюллером вперше в історико-географічних роботах було вжито термін «Америка».

Існує певна розбіжність у тому, кого із вчених вважати засновником історичної географії як науки. Більшість визначають засновником нідерландського професора Лейденського університету Кловера (початок XVII ст.), проте деякі історики віддають першість іспанцю Ортелію (друга половина XVI ст.), якого також вважають автором першого в світі історичного атласу.

У періодизації історичної географії сучасні дослідники виділяють три періоди, пов'язані з діяльністю окремих вчених:

1. Від Кловера до Целларіуса.
2. Від Целларіуса до д'Анвіля.
3. Від д'Анвіля до Гаттерера та Маннерта.

У XVII–XVIII ст. історичну географію почали викладати в університетах Франції та Німеччини, проте довгий час чіткого розмежування географічних та історичних знань не існувало.

Одним з перших предмет історичної географії концептуально обґрунтував у рамках своєї хронологічної парадигми А. Геттнер. Він розглядав історичну географію як наукову дисципліну про часово-генетичні засади просторових співвідношень у географії. В структурі такої дисципліни А. Геттнер виділяв власне історичну географію, палеогеографію і передісторичну географію. Проте, він вважав, що палеогеографічні питання та проблеми географії передісторичного минулого є предметом вивчення геології та археології. Відомий український географ С. Рудницький проблемі предмета та завдань історичної географії присвятив окрему статтю «Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання». Він критикував погляди А. Гетнера та інших істориків, що відносили історичну географію до історичних дисциплін. С. Рудницький вважав, що історична географія належить до географічних наук як з огляду на значення проблем походження та динаміки географічних феноменів, так і з огляду на роль географічного середовища в історичних процесах.

Розвиток уявлень про предмет історичної географії в радянській науці було суперечливим. Розкриттю об'єктивних реалій формування складових географічного простору і виявленню рушійних сил історико-географічних процесів не сприяла ідеологічна обмеженість. Значний внесок у поширення історико-географічних знань зробили В. Яцунський та В. Жекулін. Але через фрагментарний і несистематичний характер самих історико-географічних досліджень у середовищі географів тривалий час історичну географію безпідставно ототожнювали з історією географічних досліджень. Такий підхід був помилковим, адже історична географія досліджує розвиток географічних об'єктів в історичному часі, а історія географії вивчає процес пізнання науковцями географічного середовища, тобто зміни парадигм, підходів, географічних уявлень, роль персоналій у географічних дослідженнях. Формування концептуальних засад історичної географії сповільнювалось тим, що безпосередньо історико-географічні дослідження проводили більшою мірою історики. Однозначно відмежував історичну географію від історії географії лише В. Жекулін, розставивши водночас й важливі акценти щодо географічної сутності цієї дисципліни та конкретизувавши її методологічні основи.

В усьому світі історична географія розвивається в тісному зв'язку з історією. Сьогодні це одна з навчальних дисциплін, що найбільш динамічно розвивається в провідних університетах США, Кана-

ди, Європи. На службу історичній географії поставлені новітні технології. Так, у Морській академії в Аннаполісі (Меріленд, США) щороку близько 1000 майбутніх моряків використовує комп'ютеризовану базу даних CENTENNIA, в якій є карти Європи і Близького Сходу починаючи з XI ст. З серпня 2000 р. ця система почала застосовуватися в Національному військовому коледжі Національного університету оборони у Вашингтоні (США). З освітньою метою швейцарською фірмою «EurAtlas» було створено «Періодичний історичний атлас Європи». Чимало фахівців з університетів США і Канади займається фундаментальними дослідженнями з історичної географії. Так, в Університеті Північної Кароліни існує спеціальний «Картографічний центр античного світу» (AWMR), який безпосередньо стосується видрукованого в 2000 р. видавництвом Принстонського університету «Атласу грецького і римського світу Баррінгтона». Це видання містить 99 карт, серед них 43 – в масштабі 1:500000, 47 – в масштабі 1:1000000.

У 1999 р. в Оксфордському університетському видавництві (США) випущено «Історичну географію Європи» за редакцією Р. А. Батліна і Р. А. Додгсона. Обсяг видання, яке містить 75 карт, 392 сторінки.

Існує спеціалізоване міжнародне наукове періодичне видання – «Журнал з історичної географії». Його співредакторами є Майк Хеффернан (Технологічний університет в Лафборо, Велика Британія) і Девід Дж. Робінсон (США). До редколегії журналу входять вчені з США, Великої Британії, Канади, Японії, Чехії, Південної Африки, Нової Зеландії, Франції та Австралії.

3. Методи історичної географії

Історична географія використовує як історичні та географічні, так і власні методи:

Історичний метод базується на відомому положенні марксистської філософії про безперервний рух і розвиток матерії. Специфіка застосування цього методу в історичній географії полягає в необхідності зв'язного вивчення еволюції природи і розвитку населення землі. Це приводить до розділення способів дослідження на дві основні групи: способи, що досліджують спонтанний розвиток ландшафтів, і способи, що вивчають зміну геокомплексів під впливом господарської діяльності людини.

Географічний метод – виявлення об'єктивно існуючих територіальних відмінностей у географічному середовищі або в його окремих елементах. Виділення територіальних відмінностей допомагає встановленню тих чи інших об'єктивно існуючих у певному історичному періоді районів та інших територіальних структур.

Картографічний метод полягає у складанні та прочитанні карт. За його допомогою можна вивчити та зобразити безліч природних і громадських об'єктів і явищ. Їх різноманітність позначають умовними знаками (так звана легенда карти). Здійснивши картографування історичних джерел і нанісши їх на географічну основу, дослідник одержить, по-перше, точне розміщення явищ і подій на території, а по-друге, їх співвідношення з природними умовами. Історична картографія дає досліднику важливий засіб вираження результатів дослідження, який доповнює і набагато змінює традиційний рукопис: історичну карту і систему історичних карт, що становлять історичний атлас.

Діахронічний метод поєднує в собі історико-географічні зрізи (аналіз об'єкта за певними періодами) і визначення загальних тенденцій розвитку географічного об'єкта за історичний час. Він використовується при вивченні перш за все історичної географії окремої країни. В діахронічному методі дуже важливим є використання терміну «релікт» (залишкові прояви минулого в наш час). При його виконанні теж необхідно дотримуватися певних принципів. Так, по-перше, важливо забезпечити порівнюваність результатів, по-друге, правильно виявляти провідні взаємозв'язки (ландшафт – населення – природокористування); по-третє, необхідно вивчати наступність еволюції, по-четверте, встановлювати основні етапи розвитку об'єктів, а також вивчати географічні цикли освоєння та територіальну цілісність об'єкту.

Логічний метод використовується при вивченні і реконструкції ландшафтів історичного минулого. Наприклад, джерела з аграрної історії дозволяють нам робити певні висновки про зміну і особливості систем землеробства, а висновки про вплив їх на ландшафт – продукт логічних висновків.

Порівняльний метод застосовується для зіставлення змінених людиною комплексів з корінними, або природними, ландшафтами.

В історичній географії використовуються також **оригінальні методи**: *історико-фізико-географічний, топонімічний і ландшафтно-лексикологічний*. Зміст першого з них полягає у вивченні найбільш динамічних компонентів ландшафту (ліси, водоймища) з метою виявлення «слідів» (результатів минулих впливів).

4. Джерела з історичної географії:

1. *Актові матеріали* – історичні документи, які на час їх створення призначалися для встановлення тих чи інших правових, регулюючих суспільні відносини норм.

2. *Літописи (хроніки)* – категорія наративних (розповідних) джерел, характерною особливістю яких є виклад історичних подій у хронологічній послідовності за роками.

3. *Метричні книги* – містять відомості про кількість населення в певній місцевості, про співвідношення народжуваності та смертності.

4. *Літературно-описові публікації* – це подорожні нотатки і наукові описи. Вони вміщують у собі описи різноманітних місцевостей. Серед них слід виділити «*паломницьку літературу*», де описані шляхи до «святих місць».

5. *Військово-топографічні описи* – містять ґрунтовні матеріали щодо територій військових дій з детальним описом рельєфу та ландшафту.

6. *Речові джерела в усіх їх різновидах* – це і пам'ятки архітектури, знаряддя праці різних епох, предмети і речі домашнього вжитку. Спільним для них є те, що вони хоча й віддзеркалюють розмаїття інформації про різні історичні епохи, мають однаковий тип її кодування. Скрізь носієм інформації виступають матеріальні речі та предмети. Вони мають певне значення для вивчення економічної географії, оскільки дають уяву про рівень розвитку економіки, асортимент товарів, напрямки торгівлі, спеціалізацію окремих регіонів.

7. *Статистичні джерела* дають можливість провести за допомогою переписів населення історичний економіко-географічний та демографічний аналіз.

8. *Лінгвістичні джерела* за допомогою топонімів дають можливість зрозуміти, які мови і народи були поширені на певній території.

9. *Конвенціональні джерела* – це джерела умовних позначень. Саме умовні знаки виступають тут символами, що містять у собі відкриття або зашифровану інформацію.

10. *Археологічні джерела* дають змогу визначити територію поширення різних культур та визначити їх цивілізаційний рівень.

11. *Етнографічні джерела* включають народні легенди, перекази, міфи і дають можливість дослідити історію народів у зв'язку з географічним середовищем.

12. *Антропологічні джерела* дають підстави для висновків про приналежність населення, що проживало на певній території до расових чи підрасових типів.

13. *Картографічні джерела* розкривають на певний історичний момент взаєморозміщення і взаємозв'язки різноманітних географічних об'єктів. Але, використовуючи їх, також слід робити поправки на недостатню точність зображення на картах віддаленого минулого.

Тема 2. Топоніміка і картографія в історичній географії

1. Топоніміка.
2. Картографія.
3. Історичні карти.

1. Топоніміка

Топоніміка – наука, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання і вимову. Топоніміка є інтегральною науковою дисципліною, яка знаходиться на стику трьох наук і використовує дані з трьох областей знань цих наук: географії, історії та лінгвістики.

Топонімія (інакше топоніміка, топономастика) – галузь ономастики, розділу мовознавства, що вивчає місцеві назви (топоніми).

Топоніміка – це сукупність назв певної території.

Топоніми підрозділяються на різні види:

- *Антропоніми* – імена та прізвища людей.
- *Гідроніми* – назви морів, озер, річок, водосховищ.
- *Дримоніми* – назви лісів, гаїв.
- *Етніоніми* – назви народів, племен, етнічних груп.
- *Ойконіми* – назви населених пунктів.
- *Ороніми* – назви гір, хребтів, долин, ущелин, балок;
- *Спеліоніми* – назви печер, гротів, колодязів.
- *Урбаноніми* – назви міських об'єктів.
- *Фоніми* – назви курганів.
- *Хороніми* – назви країв і країн.

Наведена класифікація не є повною. Так серед **гідронімів** можуть виділятися: *лімніони* (назви озер), *потамоніми* (назви річок), *гелоніми* (назви боліт), серед **ойконімів** можна виділити *полісоніми* (назви міст), а **урбаноніми** в свою чергу поділяються на *агороніми* (назви площ), *годоніми* (назви вулиць), *ергоніми* (назви підприємств).

Топоніми розрізняють і за величиною та важливістю об'єктів: *макротопоніми* – назви збірних об'єктів, встановлені переважно не населенням, а науковою таксономією в працях географів, на географічних, топографічних та адміністративних картах; *мезотопоніми* – сукупність гідронімів, оронімів та ойконімів, які зафіксовані на картах, в офіційних реєстрах, адміністративних документах; *мікротопоніми* – народні назви кутків, вулиць, місцин в околицях сіл і селищ – угідь, урочищ, балок, ярів, лугів, бродів, перевозів, горбів, джерел, струмків,

маленьких хуторів, присілків. Мікротопоніми найчастіше не фіксують в офіційних документах, їх від покоління до покоління передають у пам'яті місцеві жителі, тому цей найбагатший пласт топонімічного ландшафту найменше захищений і зазнав тотального знищення. Тому вивчення цього топонімічного пласту народної культури, особливо на рівні мікротопонімів, є важливим напрямком історичної географії.

Для вивчення топонімів існують два підходи:

1. Вивчення топонімії в плані *синхронії*, коли вивчається топонімія регіону певної історичної епохи, нібито в горизонтальному плані.
2. Дослідження топонімії в плані *діахронії*, тобто в історичній послідовності її розвитку як окремої одиниці, так і всієї топонімічної системи. Такий спосіб можна порівняти з вертикальним планом (знизу вгору).

Предметом дослідження топоніміки є закономірності виникнення, формування і розвитку як окремих географічних назв, так і топонімічних систем (ландшафтів). Дослідження топонімічного ландшафту не виключає вивчення окремо взятої назви, але вимагає врахування цих зв'язків, у яких перебуває кожна назва як складовий елемент природно-топонімічної системи.

Правильно пояснити ту чи іншу назву, розкрити її смислове значення і походження – означає отримати важливу інформацію про минуле свого краю: його природні умови, економіку, етнічний склад населення, історичні події тощо. Ця особливість географічних назв використовується в історичних та географічних дослідженнях для реконструкції ландшафтів минулого, вивчення особливостей освоєння території, виявлення зниклих ареалів рослин чи тварин. Але щоб одержати таку поглиблену інформацію, потрібно досліджувати їх сукупність, сформовану під впливом характерних географічних або історичних умов.

На численних прикладах дослідження території переконаємося, наскільки географічні назви пов'язані з особливостями місцевості, відображають її характер, при тому не лише у фізичному, а й економіко-географічному плані. Цю закономірність В. Никонов сформував так: *топоніміка відображає не лише географічне середовище, а й ставлення суспільства до нього.*

Таким чином, топонім – це соціальне явище, яке не просто відображає властивості об'єкта, а подає їх крізь призму людського уявлення про цей об'єкт, розкриваючи реалії колишньої матеріальної і духовної культури населення. Топонімія являє собою систему понять, які формувалися протягом певного історичного часу. Сучасні топонімічні дослідження обов'язково базуються на даних археології, історії, геог-

рафії, палеонтології, без яких топоніміка не мала б необхідного наукового підґрунтя. Географічні назви виконують адресну функцію щодо конкретних географічних об'єктів, а закладена в них інформація містить відомості про форму, величину, властивості цих об'єктів та їх значення в житті людини. Цим топоніміка дуже важлива для історичної географії та інших географічних дисциплін, з точки зору яких вона давно вже є джерелом наукової інформації та допоміжною географічною дисципліною.

2. Картографія

***Картографія** – це наука про географічну карту, про методи і процеси її складання і відтворення.*

***Картографічне моделювання** географічної ситуації на історичних зрізах методично відповідає принципам картографування геоситуацій сучасності, є достатньо добре розробленим і найбільше використовуваним в історичних атласах та збірниках. Складніше відтворити ситуацію діахронічно, тобто в історичній динаміці. В цьому контексті, особливої уваги заслуговує спроба картографічно відобразити етапи формування та зміни конфігурації української етнічної території впродовж історичного часу.*

Карти є давнім засобом фіксації уявлень людей про природне середовище, що їх оточує, та передачі просторової інформації. Відомі наскальні картографічні зображення, що належать до бронзової доби. Із розвитком людського суспільства, знань людей про їх навколишній світ та вміння у ньому орієнтуватися, із формуванням космографічних уявлень розвивалася і картографія. Картографія та карти у різних народів мали свої неповторні риси, які відображували специфіку їх культури на різних етапах історичного розвитку. Це і багатокольорові китайські карти на шовку III–II ст. до н. е., і плани римських землемірів (агримензорів), і середньовічні монастирські схеми світу (мапа Мунді), і навігаційні карти періоду Великих географічних відкриттів (портолани), і сучасні загальногеографічні та спеціальні карти і атласи.

***Карта** – це умовний образ поверхні Землі або її частини у певному зменшенні на площині з використанням умовних графічних знаків. Для виконання зображення застосовують різноманітні картографічні проєкції, які є способом відображення сферичної поверхні землі на площині без викривлення.*

Характерними рисами карти є:

- виконання на площині;
- єдині вимірювання, що отримуються в результаті використання певних масштабів або принципів відображення випуклої земної поверхні на площині;

- використання умовних знаків;
- узагальнення образу території.

Будь-яка карта – це досить складна графічна система. Вона складається із картографічного зображення, легенди (нерідко досить великої) додаткових зведень, текстів. Усі елементи карти функціонально зв'язані між собою. Вони підпорядковані єдиній меті – дати цілісне наочне і високоінформативне зображення, максимально зручне для користувача.

За К. Саліщевим, найважливіша частина тематичної карти – це картографічне зображення, в якому можна розрізнити дві складові: географічну основу і тематичний зміст.

Географічна основа – це сукупність географічних елементів. Вона служить для поєднання й узгодження тематичного змісту. Звичайно, як географічну основу, використовують річкову мережу, населені пункти, шляхи сполучення, кордони адміністративно-територіального поділу, іноді рельєф. Але на різних тематичних картах вони даються з різною докладністю.

Легенда карти – це система використаних на карті умовних позначок і пояснень до них. Легенда карти містить роз'яснення, тлумачення знаків, їхню розшифровку. Крім того, сама по собі легенда складає логічну схему відображеного на карті явища. Послідовність позначень, їхня внутрішня супідрядність, підбір фарб, відтінків, штрихувань, заголовків і підзаголовків у легенді – усе це підлягає логіці класифікації, прийнятої для картографованого явища. Легенди складних карт часто будуються в табличній формі, де по вертикалі дається одна характеристика, по горизонталі – інша, а в перетинанні рядків і стовпців таблиці представлені умовні знаки, що синтезують обидві характеристики. Від ясності і чіткості організації легенди залежить науковість карти, а якість її оформлення визначає читаємість зображення.

До елементів карти належать також допоміжне оснащення і додаткові дані. Вони необхідні, насамперед, тому, хто користується картою для одержання інформації. Доцільно, наприклад, поміщати на тематичній карті схему вивченості території, що містить вказівки на джерела, використані при створенні карти. Карта нерідко супроводжується діаграмами, що несуть додаткові зведення, розкривають якінебудь цікаві аспекти у зв'язку з основною темою. Невеликі за обсягом пояснювальні тексти на полях або на звороті карти характеризують принципи її складання, способи розрахунку картографуємих кількісних показників, принципи районування території та інших подібних даних.

Знаки на карті – це елементи зображення для зорового сприйняття. Вони умовно представляють предмети, явища і процеси, пока-

зують їхнє місце розташування, якісні і кількісні характеристики. Сукупність знаків утворюють картографічний образ, а безліч образів складає цілісне картографічне зображення.

Для побудови картографічних умовних знаків використовують цілу систему графічних засобів. Знаки можуть розрізнятися за формою, розміром, орієнтуванням, кольором, насиченістю кольору, внутрішньою структурою. Комбінуючи і сполучаючи різні графічні перемінні, картограф може одержати яку завгодно кількість варіантів умовних знаків.

Явища з різною локалізацією і характером просторового поширення відображаються різними видами умовних картографічних знаків. Ті об'єкти, що виражаються в масштабі карти, передають площинними умовними знаками. Звичайно, вони складаються з контуру і його заповнення. Об'єкти великої довжини, але малої ширини (ріки, дороги, кордони) показують лінійними умовними знаками, а об'єкти, що не виражаються в масштабі карти, зображують позамасштабними позначеннями. При цьому знаки будь-якого виду повинні характеризувати не тільки властивості кожного зображуваного об'єкта, але і їхні взаємні відносини: порядок, пропорційність, розходження, подоба тощо.

Для показу переміщень явищ у просторі використовують знаки руху: вектори і стрічки. Варіюючи колір, форму векторів, ширину і структуру стрічок, удається передати якісні і кількісні особливості динамічних явищ.

Розкриття динаміки подій і процесів – важлива особливість історичних карт. На географічній карті все статично, а на історичній легко побачити виникнення держав і зміну їх територій чи шляхи руху військ, торгових караванів тощо. Пересування людей, військові удари на карті показують стрілками, місця боїв – схрещеними мечами, райони повстань – крапками або вогнищами.

Головним завданням історичної картографії є реконструкція давнього природного та культурного ландшафту. Концепція історичної географії, як науки про зміни природного та культурного ландшафту, є фундаментом історичної картографії. Специфіка історичної географії полягає у формулюванні тверджень, що надають допомогу в дослідженні зв'язків між історичними фактами і просторовою географією. *Історична картографія відіграє допоміжну роль щодо історичної географії.* Відображення географічно-історичного простору в історичній картографії – ніщо інше, як створення актуальними історичними знаннями картографічного простору природно-суспільної дійсності.

Вивчаючи історичні події або явища, ми встановлюємо не тільки, як і коли вони відбулися, але і неодмінно – де відбулися. Не розмі-

щені в часі і просторі історичні події представляються порожньою абстракцією, позбавленою реального змісту, що не відбиває історичної дійсності. Багато історичних подій можуть бути зрозумілі тільки на основі їхніх просторових взаємин, у визначеній локальній обстановці. Вивчаючи будь-яке історичне явище, ми повинні, насамперед, точно і ясно встановити історичну обстановку, в якій воно відбувалося, дати їй характеристику і потім уважно простежити за всіма змінами у цій обстановці. Це можна зробити тільки за допомогою спеціальної історичної карти. У такий спосіб вивчення локальності історичних явищ тісно переплітається з вивченням історичної карти.

3. Історичні карти

Історичні карти – відображають історичні явища і події, взаємозв'язки суспільних явищ минулого з географічними чинниками. Показують розміщення давніх культур, держав, соціальні рухи, торговельні дороги і тому подібне.

Історичні карти створюються на географічній основі і є математично визначеним, зменшеним, узагальненим образно-знаковим зображенням історичних подій, явищ, процесів чи періодів. Зображення демонструються на площині у певному масштабі з урахуванням просторового розташування об'єктів. Карти в умовній формі показують розміщення, стан, сполучення і зв'язки історичних подій і явищ, що відбираються і характеризуються відповідно до призначення даної карти.

Кількість та різноманітність карт зумовлює їх класифікацію, або поділ карт на групи за певними характеристиками. Необхідно, щоб класифікації картографічних добутоків відповідали рядові умов: вони повинні створюватися за якою-небудь визначеною ознакою (підставі класифікації), бути послідовними, тобто поступово підрозділяти великі групи карт на більш дрібні, бути повними, тобто охоплювати безліч об'єктів, і, нарешті, несуперечливими. Виконання цих умов необхідне для повної інвентаризації картографічних добутоків, їхнього упорядкування, каталогізації і збереження в картографічних фондах.

Основа для оцінювання спільного та відмінного між картами розглядається за: 1) масштабом; 2) предметом дослідження; 3) змістом та 4) функцією.

Класифікації за іншими характеристиками є допоміжними і можуть бути потрібними лише в конкретних випадках. Кожна наукова класифікація повинна виконувати велику кількість логічних вимог. По-перше, обов'язковим у ній є перехід від загального (наприклад, класу) до більш дрібного (підкласу, виду). У результаті цього всі карти

поділяються на загально-географічні та тематичні. По-друге, кожна ступінь класифікації супроводжується остаточною зміною критеріїв поділу.

Таким чином, загальногеографічні карти поділені на оглядові, оглядово-топографічні, топографічні та шкільні. Звичайно, серед шкільних карт є карти різного масштабу, оглядові та топографічні.

При поділі карт за територією обов'язковою є послідовність переходу від загальних до детальних понять. У зв'язку з цим, першу групу в класифікації утворюють карти, які охоплюють Землю в цілому. Далі окремо класифікують карти суходолу і світових океанів. У їх межах карти класифікуються двоюко: за політичним критерієм або на підставі фізико-географічної регіоналізації. При групуванні за політико-адміністративним критерієм карти класифікуються спочатку за народами, які мають також свій внутрішній поділ. Будь-яка тематична карта створюється на визначеній математичній основі, вибір якої визначається призначенням, тематикою карти, географічними особливостями території і властивостями самого зображуваного об'єкта. Призначення карти відображене в її масштабі, змісті та формі.

Для тематичних карт запропоновано багато різних класифікацій на основі теоретичних і практичних праць, діяльності інформаційно-картографічних служб. Перш за все, виділяються карти природничого характеру і суспільного характеру. Ці групи поділяються на галузі та види.

У класифікації природничого характеру карти групуються за фізико-географічним компонентом (атмосфера, біосфера, гідросфера), або за науками, що досліджують ці компоненти. Карти класифікують також залежно від їхніх властивостей та ступеня практичної спеціалізації. Існують карти інвентаризаційні – відображають сучасний стан природних образів, природничих досліджень; оціночні карти, що дають характеристику природним умовам за поглядом придатності для життя людини або за ступенем реалізації конкретних завдань; рекомендаційні карти, які є розширенням оціночних карт і дають просторову локалізацію пропонованих елементів, пов'язаних з раціональним використанням природних засобів. Оцінки та рекомендації завжди допускають передбачення змін у природі та господарстві.

Карти суспільного характеру поділяються на карти населення, господарські, послуг та політико-адміністративні.

Окремий поділ суспільних карт складають історичні карти, які показують різні історичні події і процеси, а також їх причинно-наслідкові зв'язки.

Історичні карти підрозділяються на археологічні, етнографічні, історико-економічні, історико-політичні, військово-історичні та іс-

торико-культурні. Вони можуть мати самостійне значення (довідкові і навчальні карти і атласи) або ж ілюстративне (історичні роботи).

Також, *історичні карти поділяють на види за такими критеріями:*

- за територією (світові, материкові, карти держав);
- за змістом (оглядові, узагальнюючі і тематичні / проблемні);
- за масштабом (велико-, середньо- і дрібномасштабні).

Історична карта – важливе джерело знань, вона часто містить додаткові до програми матеріали, що повинні задовольняти інтерес учнів і студентів. За змістом, способом зображення об'єктів і явищ минулого, а також їх розвитком, історичні карти умовно поділяють на дві групи. До першої входять карти «предметні», що передають географічне розташування і розвиток таких конкретних соціально-економічних об'єктів, як населені пункти, дороги, кордони, об'єкти економіки та культури, дислокація та рух військ у ході бойових дій та ін. Для просторового розміщення історичних об'єктів використовуються способи точкових та лінійних знаків, якісного фону, ареалів тощо. Об'єкти тематичного змісту, як правило, локалізуються відповідно до елементів географічної основи. Розвиток об'єктів передається в основному способом кадрів і знаками руху.

До другої групи належать карти «понятійні», що відображають не самі історико-географічні об'єкти і явища, а їх окремі сторони, властивості, відносини, що передаються, звичайно «числом і мірою», образи яких не можна уявити повністю за їх картографічним зображенням. До цієї групи входять карти чисельності, густоти і етнічного складу населення. На картах другої групи для передачі кількісних і якісних характеристик соціально-економічних і політичних явищ використовуються в основному картограми, картодіаграми, ізолінії, різноманітний фон і різні підписи. Розвиток явищ, як правило, передається способом часових інтервалів. Межами поширення різних характеристик, об'єктів і явищ при зображенні їх на картах є природні або ж умовні кордони цих об'єктів, наприклад, кордони держав, одиниць політико-адміністративного поділу (губерній, повітів, областей).

Точність нанесення об'єктів на історичних картах може бути різною: точною (положення об'єктів не розходиться з дійсним більше ніж на загально-географічних картах), приблизною (визначений тільки факт існування об'єкта в даному районі) і гіпотетичною (вказується можливе місцезнаходження об'єктів, наявність яких у районі піддається сумніву).

У процесі складання нових історичних карт потрібно використовувати існуючі карти або окремі елементи їх змісту, проте чимало карт, опублікованих у минулому, вимагають критичного підходу.

«Відкриття» і переклад на латинську мову «Географії» Птолемея на початку XV ст. дали поштовх для розвитку наукових основ картографії. Цей новий етап у розвитку картографії увійшов в її історію під назвою періоду «модерних карт». *Першою «модерною картою» Центральної і Східної Європи, на яку нанесено також територію України, була карта німецького вченого кардинала Ніколи з Кузи (1401–1464), на деяких переробках якої відтворювалися землі до Азовського моря і позначалися різні місцевості України.*

Карту Ніколи з Кузи переробляли й доповнювали картографи другої половини XV – першої половини XVI ст. На карті італійця Марко Беневентано (XVI ст.), вміщеній уперше в римському виданні «Географії» Птолемея 1507 р., охоплено територію України до Дніпра на сході. Цю ж її частину зафіксовано на карті М. Вальдземюллера, опублікованій вперше в страсбурзькому виданні цієї ж «Географії» 1513 р.

Вперше історичні карти були включені в «Атлас географії античного світу» (1579) А. Ортелієм. Потім з'явилися історичні розділи в атласі Дюваля (XVII ст.), а у XVIII ст. були видані карти Ж. Б. Д'Анвіля.

Тема 3. Географічний фактор в історії

1. *Розвиток уявлень про форму Землі.*
2. *Роль природного середовища в історичних процесах.*
3. *Концепції визначення ролі географічного фактору в історії.*

1. Розвиток уявлень про Землю

Земля – є третьою від Сонця планетою Сонячної системи і єдиною, на якій відоме життя. Земля належить до планет земної групи разом з Меркурієм, Венерою і Марсом. Її називають по-різному, найбільш відомими є латинська назва «Терра» та грецька – «Гея».

За гіпотезою французького ученого Ж. Бюффона, планета Земля утворилася внаслідок катастрофи на Сонці під час його зіткнення з одним із небесних тіл. І. Кант вважав Земля сформувалася зі згустків холодної пилоподібної хмари. Англійський вчений Д. Джинс також пов'язував походження Землі з катастрофою на Сонці. Згідно з гіпотезою російського ученого О. Шмідта, навколо Сонця існувала велетенська хмара з холодного пилу і замерзлого газу. Вона й дала основу для формування Землі та планетам Сонячної системи. На сьогодні питання походження Землі до кінця не вирішено. Найбільш популярною є гіпотеза про одночасне утворення Землі, Сонця і всіх планет з частинок пилу і газів.

На сучасній планеті Земля існує шість континентів: Євразія, Африка, Австралія, Північна Америка, Південна Америка, Антарктида та чотири океани: Тихий, Атлантичний, Індійський, Північно-Льодовитий. Але так було не завжди. Якщо уважно подивитися на карту світу, можна помітити подібність контурів західного узбережжя Африки і східного Південної Америки. Зсунувши ці континенти, ми отримаємо майже без розривів єдиний континент. Це наводить на думку, що в давнину Африка та Америка склали єдиний материк. Вивчення скам'янілостей давньої флори і фауни, наприклад кам'яновугільного періоду, показує їхню ідентичність на обох континентах. Згідно з концепцією вертикальних рухів, область Атлантики, що колись об'єднувала обидва континенти, опустилася, утворивши Атлантичний океан. Це породило фантастичні легенди про Атлантиду.

У 1912 р. німецький вчений – геофізик А. Вегенер сформулював нову гіпотезу еволюції Землі. Він вважав, що основні рухи, які формують Землю, – горизонтальні. Додавши до поступальних горизонтальних переміщень обертальні, А. Вегенер знайшов подібність контурів берегових ліній та інших континентів. Він не обмежився тільки зовнішнім вивченням. Дослідивши скам'янілості флори і фауни, а також

палеоклімат – періоди зледеніння, він остаточно сформулював свою гіпотезу. У стародавні часи, приблизно 300 млн років тому, на Землі існував єдиний континент – *Пангея* і єдиний океан – *Панталасса*. З плином часу цей материк почав розколюватися і розповзатися. Спочатку утворилися два нових пракоонтиненти: *Гондвана*, що включає в себе Африку, Південну Америку, Індію, Австралію і Антарктиду, і *Лавразія*, що складалася з Євразії та Північної Америки. В подальшому ці два праматерика розкололися, розповзлися і зайняли сучасне становище. Гіпотеза А. Вегенера отримала назву концепції дрейфу континентів.

Процес розпаду пракоонтинентів відбувався таким чином. У пермсько-тріаський період Гондвана почала розпадатися і розсуватися. Місце розколу в наш час показують три гілки підводного Індоокенського хребта. В кінці тріасу північний і південний пракоонтиненти почали розходитися. Між ними утворився водний простір – океан *Тетіс*. Води Тетіса омивали південь Північної Америки, південь Європи, південь Азії і північ Гондвани. В кінці тріасу Гондвана під впливом тектонічних рухів розкололася на частини. Спочатку відокремилася Індомадагаскарська частина. Потім від Мадагаскару відокремився Індостан і почав дрейфувати на північ. Близько 50 млн років тому Індостанська плита зіткнулася з південною частиною материкової плити Азії. В результаті цього зіткнення східна частина Тетісу була зім'ята Індостаном, а в місці зіткнення почали здійматися Гімалаї. На місці плит, що розповзалися, почав формуватися Індійський океан.

Австралія виявилася відокремленою від Африки, але з Південною Америкою довго існував зв'язок через Антарктиду. В кінці юрського періоду Південна Америка почала відділятися від Африки: почалося формування південної частини Атлантичного океану. В кінці крейдяного періоду Південна Америка повністю відділилась від Африки, сформувалися південна і центральна частини Атлантичного океану.

На початку кайнозойської ери Лавразія розпалася на Північну Америку і Євразію. В еоцені сталося повне розділення Північної Америки, Гренландії і Європи: сформувалася Північна Атлантика.

У давні часи уявлення про нашу планету значно відрізнялися від сучасних. Так, стародавні індійці вважали, що Земля – це півкуля, яку тримають чотири слони, що стоять на велетенській черепаці. Жителі прибережних областей уявляли Землю у вигляді диска, розміщеного на спинах трьох китів, які плавають безкрайнім океаном. Єгиптяни були переконані, що Сонце на кораблі пливе небосхилом, який підтримує богиня неба, а вавилоняни зображували Землю у вигляді гори, оточеної морем.

У часи Піфагора (VI ст. до н. е.) стали припускати, що Земля – куля. Піфагор обґрунтував свою думку так: усе в природі повинно бути гармонійним і досконалим; найдосконалішим із геометричних тіл є куля; Земля також повинна бути досконалою, отже вона – куляста. Перші докази кулястості Землі належать давньогрецькому вченому Аристотелю (IV ст. до н. е.). У III ст. до н. е. давньогрецький математик і географ Ератосфен Кіренський уперше вирахував розміри нашої планети, ввів поняття «паралелі» та «меридіани». Він визначив довжину дуги 1° меридіана і розрахував довжину всього кола Землі, яка дорівнювала майже 40000 км.

У період Середньовіччя аж до XV ст. вчення про кулястість Землі відкидалося (напрацювання вчених античності були забуті), а Землю зображували у вигляді кола або прямокутника, у центрі яких часто розміщували святі місця, на крайньому сході – рай, а на заході – пекло. Навіть у XIII ст. на англійській карті світу, вміщеній у Псалтирі, у «центрі світу» розміщено Єрусалим – священне місце для християн.

Географічний глобус, як макет земної кулі, вперше створив німецький географ М. Бегайм у 1492 р. Узбережжя Африки було нанесено на підставі відомостей португальського мореплавця Б. Діаша, який у 1487 р. першим із європейців обігнув Африку з півдня, відкривши мис Доброї Надії. Інформація на глобусі була сильно спотвореною: там де насправді мала бути Америка, зображувалось східне узбережжя Азії та багато неіснуючих островів.

Наприкінці XV ст. починається доба Великих географічних відкриттів. Х. Колумб був упевнений, що Земля має форму кулі. Він шукав західний шлях до Індії і відкрив новий материк Америку (1492). Ф. Магеллан і його супутники здійснили першу кругосвітню подорож (1519–1522).

На карті півкуль з атласу Г. Меркатора, виданому у 1606 р., на місці Антарктиди була показана «Невідома земля», а Північна Америка «простягалася» аж до Північного полюса.

Із розвитком знань про природу Землі уявлення про її форму удосконалювалися. Земля, як й інші планети Сонячної системи, має кулясту форму. Її діаметр становить в середньому 12750 км. Виявилося, що екваторіальний радіус Землі на 21,4 км довший за полярний. *Екваторіальний радіус Землі дорівнює 6378 км, а полярний радіус – близько 6357 км.* Довжина кола, проведеного через обидва полюси, дорівнює 40009 км, а довжина екватора – 40076 км. *Площа поверхні Землі – 510 млн км², із яких 149 млн км² (29 %) припадає на суходіл і 361 млн км² (71 %) на поверхню Світового океану.*

2. Роль природного середовища в історичних процесах

Одним із головних аспектів предмета історичної географії є проблема географічної диференціації взаємин природи і людського суспільства, то розуміння характеру взаємин є вузловою методологічною проблемою, яка до того ж ускладнюється різними, часом протилежними, підходами. Отже, беззаперечним є те, що роль природного середовища проявлялася і проявляється в багатьох сферах життєдіяльності суспільства, але разом з тим і на сьогодні відкритим залишається питання, якими є ступінь і механізми впливу, яка тривалість і сфера їхньої дії.

Географічний фактор має значний вплив на історію, на розвиток окремих народів і країн, особливо таких, які володіють значною територією і великою різноманітністю природних умов. Роль географічного фактора розглядається через природу, навколишнє середовище, екологію, географічне середовище. Географічне середовище умовно поділяється на природні і суспільні елементи, що знаходяться у тісному взаємозв'язку. Природні елементи – це земні надра, ґрунти, рослинний покрив, клімат, атмосфера, річки, моря, океани. Вони розвиваються за законами природи. Людина теж виступає як продукт природного розвитку, як «вінець природи». Людина порушує складну структуру взаємодії природних зв'язків, змінюючи їх на свою користь, що часом завдає незворотної шкоди природному середовищу. Під впливом людини виникають суспільні елементи географічного середовища: системи розселення людей (села, селища, міста), оборонні споруди, шляхи сполучення, виробничі комплекси. Постійне ускладнення і переплетення природних зв'язків та існування сучасної цивілізації підтримуються всім попереднім досвідом історичного розвитку людства.

З точки зору взаємодії природи і суспільства в історії розрізняються три етапи:

Перший – повне підпорядкування людини природним силам.

Другий – пристосування до них.

Третій – активне вторгнення людини в природу.

Перехід від одного етапу до іншого пов'язаний з технологічними революціями. На певному етапі розвитку суспільства виникає відчуження людини від природи, яку він починає розглядати лише як об'єкт експлуатації та використання. Величезну роль в утвердженні цього погляду зіграли промисловий переворот, становлення машинної цивілізації. В даний час все частіше говорять про наближення нового, четвертого етапу, пов'язаного зі створенням якісно нового середовища проживання людини, заснованого на розумінні ним природних законів світобудови, так званої ноосфери.

Оскільки для багатьох географів методологічною пасткою став поверховий збіг на різних історичних етапах географії соціально-культурних явищ з конкретними природними умовами, на підставі чого часто робилися поспішні висновки про їхню визначальну роль, то об'єктивний аналіз проблеми потребує не стільки широких узагальнень, як насамперед вивчення *конкретних механізмів взаємодії елементів природно-географічного і суспільно-географічного середовищ*. У цьому аспекті територія, включаючи її фізико-географічні властивості, безперечно, є важливим чинником передусім на етапі *зародження якихось соціально-біологічних (етноси) чи суспільно-географічних явищ (державна організація, шляхи сполучення, господарство)*. Тому, наприклад, єдність етносу з природою території особливо є помітною в аграрному суспільстві і втілюється у традиційному природокористуванні. З переходом на вищий історичний рівень економічних відносин зв'язок природних умов та етносу послаблюється. Однак, з огляду на *значимість впливу природного середовища на світосприйняття*, особливості природи етнічної території відображаються в духовній сфері, насамперед фольклорі.

Вплив довкілля на формування територіальної організації суспільства має більше значення в моменти різких змін природних умов, коли суспільство змушене пристосовуватись до нових обставин. Унаслідок цього зв'язок суспільства з природними умовами території зумовлює і певні ментальні стереотипи. Тому поєднання в процесі історичного розвитку самотутніх природних умов і культурно самотутніх суспільств, формуючи унікальну цілісність, сприяло у минулому *усвідомленню цієї території як окремої країни*, незалежно від того, чи була ця країна державою.

У формуванні територіальної організації суспільства значна роль належить природним бар'єрам (гірським хребтам, руслам великих рік), які, обмежуючи територіальні зв'язки, сприяли консервації локальних рис традиційної культури, діалекту тощо. Саме тому для гірських районів і характерне найбільше різноманіття культурно-географічних типів. Отже, *фізико-географічні особливості території впливають загалом на комунікаційну зв'язаність суспільства, яка є однією з важливих передумов його життєдіяльності*. Найвищою комунікаційною провідністю відзначаються степові зони, морські узбережжя, долини рік (особливо в гірській місцевості). Важливо підкреслити, що вплив природних передумов на комунікаційну зв'язаність змінюється з часом, адже перевороти в засобах комунікацій (розвиток мореплавства, поява залізничного транспорту та ін.) вносили значні

корективи в провідність чи бар'єрність різних складових фізико-географічного середовища.

Важливо зазначити, що дія природних чинників на суспільно-географічні процеси має *конкретно-історичний* і значною мірою *опосередкований* характер. Іноді вплив довкілля простежується через велику кількість проміжних причинно-наслідкових зв'язків, а тому некоректно пов'язувати вихідні природні передумови з остаточними результатами. *А основними механізмами впливу є різна комунікаційна провідність елементів природного середовища, традиційне природо-користування та особливості сприйняття населенням різних ландшафтних форм, які своєрідно відображаються і у культурно-ментальних особливостях.*

3. Концепції визначення ролі географічного фактора в історії

Важливим напрямом натуралізму була так звана географічна школа в соціології, засновниками якої слід вважати Ж. Бодена, Ш. Монтеस्क'є, А. Тюрго. Основними детермінантами в «географічних» концепціях було визнання природних факторів та умов (географічне положення, кліматичні умови, рельєф) як визначальних у розвитку суспільства. Досягнення природознавства XIX ст., безумовно, вплинули на інтерес науковців до географічного фактора, і його значення в розвитку суспільства. Типовими представниками географічної школи в соціології XIX ст. були Г. Бокль, Л. Мечников, С. Соловійов, В. Ключевський.

На основі аналізу «зовнішніх» явищ було встановлено, що основними з них є клімат, ландшафт, ґрунт, їжа, особливості котрих впливають на розвиток людини, історію. Саме ці фактори зумовлюють і особливості тілесної конституції людини, особливість її мислення, духовності. Як приклад, наводилося порівняння особливостей життєдіяльності «північних» та «південних» народів. Навіть хід історії людства пов'язувався із взаємодією та масштабністю гідрологічного освоєння (ріки, моря, океани).

У другій половині XIX ст. у суспільній географії однією з домінуючих була *антропологеографічна парадигма*, в рамках якої природно-географічне середовище розглядали як основний рушій історичних процесів, який і визначив суспільно-географічну диференціацію світу. З огляду на такі підходи, не лише формування територіальної організації суспільства, тобто державних і етнічних територій, кордонів, районів і центрів, етноконтактних смуг, але й ментальність, культура, рівень розвитку народів пояснювали особливостями природних умов.

Ще раніше подібні ідеї висловлював французький просвітитель Ш. Монтеск'є, започатковуючи основи *географічного детермінізму* в розумінні сутності історично-географічних явищ. Водночас французький географ П. Відаль де ла Блаш, аналізуючи різні аспекти взаємин географічного середовища і людського суспільства, довів обмеженість географічного детермінізму в трактуванні багатьох питань. Географічне середовище, на його думку, лише закладає певні передумови, можливості, а вже варіанти розвитку визначають соціальні чинники. З позицій такого зрівноваженого підходу, який дістав назву *посибілізм*, помітними стають і перебільшення щодо впливу природних умов на суспільно-географічну сферу та формування її територіальних структур зокрема. Не сприймав концепції про однозначно визначальний вплив природного середовища (детермінізму) в генезі та еволюції цивілізацій і відомий філософ історії А. Тойнбі, розглядаючи його значення в ролі виклику і стимулу. Поява таких підходів засвідчила про поступовий відхід від засадничих принципів географічного детермінізму.

Англійський вчений Г. Т. Бокль, вивчаючи історію людства, простежував процеси історичної взаємодії людини та природи. Він зазначав, що географічне розміщення, клімат, ландшафт, ґрунти, їжа зумовлюють особливості як тілесної конституції людини, так і своєрідність її духовності, мислення. За теорією Л. Мечникова (російський географ, громадський діяч), виникнення і розвиток культур мали за своє джерело рівень та масштабність освоєння водних ресурсів. Так, стародавні народи обмежувалися освоєнням річок, античність та середні віки ототожнювалися із Середземномор'ям; далі – океанічний період, пов'язаний із розвитком «сучасних» європейських цивілізацій.

Праці з історії С. Соловйова та В. Ключевського пронизані духом «географізму», щоправда, не на простому і примітивному рівні, а на досить переконливому, пронизаному «духом цілого», народною волею. С. Соловйов та В. Ключевський розглядають історичний процес (конкретно розвиток російської держави) як єдність двох сил – людського духу (в контексті особи та суспільства) і фізичних факторів природи. Їхні праці «Історія Росії з найдавніших часів» та «Курс російської історії» виразно це показують: боротьба з кочовими племенами, кріпацтво, освоєння Сибіру, фактори артільності, козацької кооперації.

Географічний фактор у житті суспільства є дуже істотним. Безумовно, без природи немає суспільства, однак природні фактори не визначають, але окреслюють особливості суспільного життя. Географічна школа, хоча й узагальнила природничо-науковий та соціокультурний матеріал і визнається досі однією з найплідніших шкіл натуралізму, але все ж таки не змогла визначити правильного співвідношення

між природними та соціальними умовами співіснування, надавала перевагу першим.

Спроби знайти нові аспекти прямого впливу природи на суспільство не мали успіху. Найбільш відомими в цьому плані є теорії фізика А. Чижевського, який пов'язував підйом соціальної активності і катаклізми (війни, революції, епідемії) з 11-річними піками сонячної активності, та історика Л. Гумільова, який припустив, що народження і активність етносів (народів) в певному місці і в певний час пов'язані з дією неясною природи космічного фактора, що впливає на виникнення особливої соціально-психологічної енергії (пасіонарність). На думку вченого, саме виникнення й подальший розвиток етносів залежить від багатьох природних, у тому числі й космічних факторів (сонячної активності, магнітних полів). Ця гіпотеза не несе в собі потрібного евристичного початку. Досить надуманою видається також і ідея, що термін життя будь-якого етносу – 1500 років, що кожен етнос проходить одні і ті ж фази життя. Однак загальна ідея Л. Гумільова про те, що характер етносів (особливо в доіндустріальний період) дуже тісно пов'язаний з особливостями клімату і ландшафту території, де він з'явився і жив, не позбавлена підстав.

Л. Гумільов також активно займався проблемою етногенезу (походження народів) і природних факторів, що впливають на це. Він вбачав пряму залежність етногенезу від географічного середовища. У свою чергу, таке середовище є фрагментом біосфери Землі, що входить до складу Сонячної системи – ділянки Галактики. Таким чином, людина й суспільство є складовою частиною Всесвіту й існують у загальному ланцюзі ієрархічної сумісності мікросвіту (людини) з макросвітом (космосом).

По-різному можна оцінювати теорії, які ставляться до географічного фактору в історії. Але очевидно, що дослідження в цій області допомогли привернути увагу вчених до осмислення ролі навколишнього природного середовища в розвитку людини.

Тема 4. Історична географія стародавнього світу та середньовіччя

1. *Географія в стародавньому світі.*
2. *Країни стародавнього світу.*
3. *Стан географії в середні віки.*
4. *Політична карта середньовіччя.*

1. Географія в стародавньому світі

Термін *«географія»* походить від грецьких слів *«geo»* – земля і *«grapho»* – писати. Вперше її використав в науковій літературі давньогрецький вчений Ератосфен (III ст. до н. е.). Географічні знання досягли значного розвитку у народів Передньої Азії (Вавілон, Персія), Єгипту, Стародавніх Греції та Риму.

Прагеографія розвивалася спочатку як структурна частина філософії. Тому її виділення в самостійну сферу людських знань перебувало в той час в початковій стадії. Розвиток теоретичних уявлень географічного характеру було пов'язане з філософією. Наука того часу майже не була розділена на галузі. Окремі вчені могли володіти якщо не всіма, то майже всіма знаннями, накопиченими людством.

Наука, що розвивалася в стародавньому світі, узагальнила перші знання про Землю, її форму, розмір і положення у Всесвіті. В загальному вигляді в той час вже були сформульовані деякі закони розвитку земної поверхні (наприклад, встановлений закон широтної зональності). Крім цього, стародавня географія створила перші наукові описи окремих частин земної поверхні, чим було покладено початок країнознавства.

Концепції загальної географії виникали внаслідок спроб створення космогонічних гіпотез. Розвиваючись в значній мірі в відриві від реального вивчення поверхні Землі, концепції загальної географії не були в змозі вирости в науку про закони розвитку земної оболонки.

Регіональний напрям в розвитку географії був тісно пов'язаний з історичними описами. Створюючи роботи, що характеризують географічне середовище окремих країн і місцевостей, представники цього напрямку лише в окремих випадках пов'язували ці характеристики вже з попередніми загальними уявленнями про Землю. В результаті давнє країнознавство найчастіше залишалося суто описовим, навіть без будь-яких спроб пояснення описаних явищ і фактів.

Різні особливості життя людей античні географи часто пов'язували з впливом природного середовища, пояснюючи особливості суспільного життя безпосереднім впливом законів природи. Інак-

ше кажучи, в географії стародавнього світу можна бачити виникнення напрямку, що отримав пізніше назву географічного детермінізму. При цьому необхідно підкреслити, що детерміністський напрямок виник і розвивався як матеріалістичний. Проте, ідеї географічного детермінізму використовувалися іноді і деякими ідеалістами. Наприклад, Платон говорив про вплив рельєфу і родючості країни на спосіб життя і державний устрій народів.

Але в цілому ідеалістична філософія виходила із заперечення матеріальної сутності як природи, так і людського суспільства. В області географії ідеалістичний напрямок проявлявся у формі створення антинаукових уявлень про Землю як про живий, духовний організм і про природу як про незмінне явище, створене богами для людини.

Тому, у вказаному контексті, логічним виглядає розгляд історико-географічних описів давнього часу.

Давньогрецький поет Гомер написав епічну поему «Одіссея», де було подано географічний опис окремих районів відомого тоді світу. Варто зауважити, що і сьогодні географи-історики ще не в змозі ідентифікувати місцевість, де мандрував Одіссея на шляху до свого дому, в Ітаку, після падіння Трої.

Анаксимандр познайомив давніх греків з приладом «гномоном», за допомогою якого можна визначити полудень, північ – південь, дні рівнодень і сонцестоянь, а також зміну пір року. Гномон також використовувався як сонячний годинник, а в океанічних подорожах і для визначення приблизної широти місцевості. Анаксимандр намалював першу карту світу з використанням масштабу. На ній посередині була розміщена Греція, яку оточували Європа і Азія, що омивалися водами океану.

Основоположником історичної географії називають *давньогрецького вченого Геродота*, який здійснив спробу простежити географічні зміни за певний історичний час. Геродот здійснив подорожі узбережжям Середземного моря до південної Італії, побував у Вавилоні і Єгипті, плавав по Нілу та по Понту Евксінському (Чорному морю), досягнувши гирла Істра (Дунаю). В Скіфії Геродота найбільше вразили численні ріки, тому він описав їх особливо детально.

Геродот зумів правильно пояснити деякі природні процеси, що відбуваються на Землі. Так, він справедливо вважав, що дельта Нілу утворена відкладеннями цієї ріки в Середземному морі. Використовуючи розроблені ним методи досліджень історичної географії, він реконструював давню берегову лінію і показав, що багато міст, які були колись портами, знаходяться зараз далеко від узбережжя. Він також констатував, що вітри дмуть із холодних місць у більш теплі.

Таким чином, Геродот встановив зв'язок між температурою повітря і напрямком вітру.

Геродот із розмов з єгипетськими жерцями довідався про результати морської подорожі фінікійців, яка була споряджена на початку VI ст. до н. е. за наказом фараона Нехо II. Метою експедиції було здійснення плавання на кораблях вздовж берегів Лівії, тобто Африки. Кораблі фінікійців прослідували через Червоне море і попливли далі на південь вздовж берегів континенту. При настанні осені моряки виходили на берег, де засівали землю зерном і дочікувалися жнив, після збирання врожаю знову попливли далі. На третій рік вони, обігнувши Африку, пройшли Геркулесові стовпи (Гібралтарську протоку) і у 595 р. до н. е. повернулися через Середземне море до Єгипту. Таким чином, ця експедиція на практиці довела, що Лівія повністю оточена водою.

Зображення Землі у вигляді кола довго залишалося найпоширенішим, але серед деяких грецьких філософів і вчених воно було визнано як таке, що не відповідає дійсності. Так, Геродот насміхався над звичайними уявленнями, що Земля схожа на правильний диск. На його думку, кордони землі невідомі, тільки на заході вони обмежені океаном.

Аристотель зумів навести важливі докази кулястої форми Землі. Він звернув увагу на те, що під час місячних затемнень Земля відкидає на поверхню Місяця колоподібний край тіні. Крім того, вказував учений, вигляд зоряного неба при русі по меридіану на значну відстань змінюється, що може відбуватися лише в тому випадку, якщо спостерігач переміщується по випуклій сфері.

Якщо Земля – куля і Сонце обертається навколо нього, значить в тих місцях, де Сонце опиняється прямо над головою, повинно бути дуже жарко. Так розмірковуючи, Аристотель дійшов помилкового висновку про неможливість життя людей на екваторі, а також біля полюсів, де панує вічний холод. Люди можуть населяти тільки помірну зону, розташовану між тропічною і полярною зонами. Населена частина Землі була названа Ойкуменою. Багато античних учених, які поділяли думку Аристотеля про існування південної помірної зони, були впевнені в тому, що вона необжита, оскільки тамтешнім людям-антиподам доводилося б ходити вниз головою.

Аристотель написав книгу «Метеорологія», в якій викладені фізико-географічні уявлення античних учених про природу землі. Цю книгу можна розглядати як першу наукову працю із загальної географії. В ній описано причини кругообігу води, вулканічні явища, водний режим деяких рік.

Ератосфен («батько географії») вперше з досить високою точністю обчислив розміри Землі, а також написав книгу «Географічні записки», де охарактеризував Європу, Азії, Лівію та п'ять кліматичних зон (жарка, дві помірні, дві холодні).

Посідоній, використавши метод Ератосфена, повторно виміряв розміри Землі, проте допустив грубі помилки в плані її зменшення. Саме помилки Посідонія зіграли ключову роль у відкритті Америки. Христофор Колумб, задумуючи добратися морським шляхом до Індії, вважав, що відстань, яку йому доведеться подолати, рухаючись на захід, не така вже велика.

Гіппарх вперше розробив теоретичні основи визначення місцеположення будь-якого пункту на земній поверхні. Він розробив широтно-довготну сітку (паралелі, меридіани) для зображення поверхні Землі, розділивши коло на 360°. Гіппарх винайшов більш простий і досконалий прилад для визначення широти – «астролябію» на заміну «гномону». Підвішена на кораблі астролябія дозволяла визначити широту у відкритому морі шляхом вимірювання кута стояння Полярної зірки або Сонця над горизонтом.

Страбон написав 17-томну «Географію», в якій узагальнив різні географічні відомості своїх попередників. Зібрані ним дані про природу Європи, Азії, Африки призначалися як довідковий матеріал для державних чиновників Римської імперії та військових діячів вищого рангу.

К. Птолемей широко використовував математику в географічних дослідженнях. Він вперше зорієнтував карту на північ, ввів поняття широти і довготи. За основний (нульовий) меридіан він взяв лінію, що проходила в напрямку північ – південь через найбільш західні з відомих тоді островів – Канарські, або Мадейра. Складена Птолемеєм карта світу базувалася на неточних даних Посідонія про розміри земної кулі, тому в ній викривлено справжні розміри суші та океану. Далекою від реальності була геоцентрична система світу, описана Птолемеєм у праці «Велика побудова». В «Посібнику з географії» вченим було узагальнено географічні уявлення дослідників давнього світу.

2. Країни стародавнього світу

Найдавніші держави утворилися в окремих землеробських осередках біля великих рік (Східне Середземномор'я, Межиріччя, Індія, Китай). Поступово простір державного життя народів розширюється. Внаслідок мирної колонізації вільних земель (Велика грецька колонізація) або внаслідок завойовницьких походів на території інших держав.

Навідомішими державами стародавнього світу були:

Єгипет. Виник приблизно в середині IV тис. до н. е. у вигляді двох царств: Нижнього та Верхнього Єгипту. Об'єднані вони були приблизно в 3100 р. до н. е. за легендарного царя Менеса. Територія Єгипту того часу включала дельту та Ніл до його першого порогу. В період Стародавнього царства столицею Єгипту став Мемфіс. У час правління фараона Джосера до складу держави увійшов Синайський півострів, територія деяких лівійських оаз. У часи Середнього царства, зокрема фараона Аменемхета I територія Єгипту простягається до центру Нубії на півдні, та до центральної Лівії на заході. За часів Аменемхета III Єгипет здійснив чотири військові походи до південної Нубії, а також були збудовані численні фортеці на кордоні з Палестиною та Суданом. У XVIII ст. до н. е. Єгипет на два століття був захоплений Гіксоськими племенами.

Після реставрації Єгипетської держави почався період Нового царства (XVI–XI ст.). Найбільша територія Єгипту була під час правління Тутмоса III: на півдні, до четвертого порогу Нілу, на сході, до Євфрату, на півночі, до Малої Азії. В XI ст. до н. е. почався поступовий занепад Єгипетської держави. Влада перейшла до лівійських та ефіопських династій, декілька разів переносилася столиця. У 524 р. до н. е. за часів XXVII династії перси перемогли єгиптян і Єгипет увійшов до складу Персії. У 332 р. до н. е. Єгипет увійшов до складу держави Олександра Великого, а згодом до держави Птолемеїв. У I ст. до н. е. Єгипет потрапив під вплив Римської імперії.

Межиріччя. На території Межиріччя з III тис. до н. е. виник цілий ряд державних утворень, здебільшого це були окремі міста – держави, такі як: Ур, Урук, Ісін, Лагаш, Аккад, Вавилон, Ніппур, Ашшур, Ніневія, Алеппо. Окремі з них в подальшому, в різні періоди часу, поширювали своє владу на всю територію Межиріччя та інших територій. Зокрема, найбільшою державою була Ассирія. В VI ст. до н. е. вона була знищена Вавилоном.

Індія. В середині II тис. до н. е. у Північну Індію з Центральної Азії через басейн Інду прийшли арії, які у VII–VI ст. до н. е. заснували в долині Гангу свої держави. У V ст. до н. е. у долині Гангу існувало декілька дрібних держав, які ворогували між собою. У IV ст. до н. е. на північний захід Індії прийшли війська Олександра Македонського, що успішно подолали опір племен, які жили в долині Інду. Однак в долині Гангу ситуація до того часу змінилася. Царі держави Магадха об'єднали дрібні держави в одну сильну і відбили греко-македонський напад. Незабаром владу у Магадха захопив Чандрагупта з роду Маур'їв, а за його онука Ашока (III ст. до н. е.) царі Магадхи правили вже

майже всією Індією (крім півдня Індостану), і їхню державу називають імперією Маур'їв. Могутня держава Маур'їв розпалася на початку II ст. до н. е. і почала зазнавати нападів скіфів, греків.

У I ст. н. е. у Північно-Західній Індії виникає величезна імперія Кушан, яка досягла найбільшої могутності у II–III ст. н. е., коли до її складу входили Афганістан, Центральна Азія та індійські території до річки Нарбада. У IV ст. н. е. держава Магадха знову об'єднала Північну Індію, за ім'ям правлячої династії її називають імперією Гуптів.

Китай. Найдавніші племена на території Китаю селилися, як і в інших давньосхідних цивілізаціях, в долинах великих рік, головною з яких була Хуанхе. Одне з цих племен, яке називало себе Шан (сусіди дали йому ім'я Ін), змогло ближче до середини II тис. до н. е. створити першу державу. В XI ст. до н. е. держава Шан була захоплена коаліцією народів, що очолював правитель ранньої держави Чжоу – У-Ван. Згодом, внаслідок міжусобних війн держава Чжоу розвалилася на Західну та Східну Чжоу. В III ст. до н. е. внаслідок повстання було утворене царство Цінь. Для обмеження нападів кочових племен у цей період, почалось будівництво знаменитої Великої Китайської стіни. Роботи велися протягом 10 років. Усього на споруді стіни працювало біля 2 млн людей. У 206 р. до н. е. царство Цінь було повалене, його замінило царство Хань (206 до н. е. – 220 р. н. е.).

Особливе значення мають **Грецькі поліси та Римська республіка / імперія**, що з'явилися на початку I тис. до н. е.

Грецькі поліси пережили декілька періодів розвитку:

- Архаїчний. VIII–VI ст. до н. е. (Велика Грецька колонізація).
- Класичний. V–IV ст. до н. е. (Греко-перська та Пелопоннеська війни).
- Елліністичний. IV–I ст. до н. е. (завоювання Олександра Великого та поділ його імперії між діadoхами).

По закінченні третього періоду Греція потрапляє під владу Риму, що переймає майже всі її культурні здобутки.

Римська республіка / імперія. Її територіальну історію можна поділити на чотири періоди:

- Італійський (до 268 р. до н. е.).
- Епоха Пунічних та Македонських війн (264–146 рр. до н. е.).
- Пізня республіка (до 27 р. до н. е.)
- Рання імперія (принципат) (до 283 р. н. е.)
- Пізня Римська імперія (домінат) (283–476 рр. н. е.)

Італійський період. Зовнішня політика характеризувалася майже безперервними війнами. Перемігши своїх найближчих сусідів, римляни в V ст. до н. е. оволоділи правим берегом р. Тібр, потім вели вій-

ни з містами Латинського союзу (340–338 рр. до н. е.) і самнітами (Самнітські війни (343–290 рр. до н. е.), що завершилися підпорядкуванням всієї Середньої Італії. На початку IV ст. до н. е. Рим став дуже могутнім членом латинської федерації. Из-за володіння Неаполем зайнялася друга самнітська війна (326–304 рр. до н. е.). Підкорення грецьких колоній відбулося в III ст. до н. е. У 272 р. до н. е. здався гарнізон Пірра в Таренті, й узяттям наступного року Регіума закінчилося завоювання римлянами Італії.

Епоха Пунічних та Македонських війн. Перша Пунічна війна (264–241 рр. до н. е) велась здебільшого на о. Сицилія та територіях Північної Африки. Завершилась поразкою Карфагена. Рим включив до своїх володінь частину о. Сицилія, що належала Карфагену. *Друга Пунічна війна* (218–201 рр. до н. е.) велась на території Італії, Сицилії, Іспанії та Північної Африки. В ході її майже половина Італії опинилась під владою Карфагену, але згодом римляни змогли переломити хід війни на свою користь. Карфаген втратив володіння в Іспанії, ряд островів у Середземному морі, залишки володінь у Сицилії. *Третя Пунічна війна* (149–146 рр. до н. е.) велась виключно на території Північної Африки. Завершилась знищенням Карфагену, утворенням римської провінції – Африка. *Македонські війни* велись в період з 215 до 148 р. до н. е. Всього їх було чотири. Рим підкорив територію Македонії, Греції, частину Малої Азії.

Пізня республіка. Період характеризується значною кількістю воєнних конфліктів, громадянськими війнами, значним розширенням території Римської республіки. До складу Римської республіки були включені: Нумідія (46 р. до н. е.), узбережжя Лівії (провінція Кіренаїка, 75 р. до н. е.), Іудея та Сирія (63 р. до н. е.), Кілікія (92 р. до н. е.), провінція Понт (66 р. до н. е.), Галлія (5 провінцій в 52 р. до н. е.).

Рання імперія (принципат) – це період найбільшого поширення території Римської імперії. Зокрема до 14 р. н. е. до імперії було приєднано Єгипет, більшу половину півострова Мала Азія, створено три провінції на території сучасної Швейцарії та південної Німеччини (Ретія, Норик, Паннонія), захоплено ряд територій на південь від Дунаю (провінція Мезія). В період 14–180 рр. н. е. було захоплено Дакію, Британію, повністю захоплено Сирію та Малу Азію, тимчасово захоплені території Межиріччя та сучасної Німеччини до р. Альба. Підкорені деякі міста Північного Причорномор'я.

Пізня Римська імперія (домінат) характеризується поступовим занепадом Римської імперії, поділом її на дві частини (Західну та Східну) утворенням на її території варварських королівств, остаточне знищення Західної Римської імперії. З 476 р. н. е. (остаточна загибель Західної Римської імперії) починається середньовічний етап історії.

3. Стан географії в середні віки

Розвиток географічного знання в епоху Середньовіччя характеризується головним чином країнознавчим спрямуванням. Інші ж напрямки, пов'язані з математикою і фундаментальними природничими науками, не отримали будь-якого розвитку і навіть значною мірою були забуті.

Спадкоємцем античної освіченості став арабський світ. Це було пов'язано з достатньо великою територією Арабського халіфату, який, починаючи з VIII ст., поступово розширився від Центральної Азії до Піренейського півострова. Одним із важливих факторів розвитку країнознавства був посередницький характер арабської торгівлі між Сходом і Заходом в їх традиційному розумінні. Основними носіями географічного знання були купці, чиновники, військові і місіонери, для яких країнознавчі знання становили основу їх практичної діяльності або державної служби.

Арабські географічні праці носили довідковий характер, вони давали інформацію про народи, переправи, населені пункти і предмети торгівлі. Прикладом може служити саме раннє зведення такого роду, що належить до середини IX ст. – «Книга шляхів і держав» *Ібн Хардадбека*, чиновника при багдадському халіфі. Аналогічний багатотомний «Географічний словник» у першій чверті XIII ст. був написаний мусульманином візантійських греків *Якутом*.

Деякі великі арабські вчені піднімалися до значного рівня узагальнення географічних знань. Так, багдадський араб *Масуді*, в X ст. побував на Мозамбікській протоці, зробив перший опис мусонів, а також написав про випаровування вологи з поверхні води і подальшій її конденсації у вигляді хмар. Великий хорезмський вчений-енциклопедист *Біруні* був і найбільшим географом XI ст. Під час своїх тривалих подорожей він вивчив Іранське нагір'я і більшу частину Центральної Азії. Супроводжуючи завойовника Хорезму афганського султана Махмуда Газневі в його поході на Пенджаб, Біруні зібрав там значні матеріали про індійську культуру, які стали основою великої праці про Індію. У ній Біруні, зокрема, пише про ерозійні процеси, про сортування алювію, про знахідки морських черепашок високо в горах. Він наводить відомості про уявлення індусів про зв'язок припливів з Місяцем. Біруні належить ідея про геліоцентричну будову світу.

Видатний вчений, філософ, лікар і музикант *Ібн Сіна (Авіценна)* сприяв поглибленню знань про розвиток форм земної поверхні. Вчений аргументовано довів, що гори Середньої Азії безперервно руйнуються водними потоками і ріками, а найбільш високі вершини складені особливо стійкими до розмиву гірськими породами.

Важливі відомості про природу і населення різних регіонів Землі зібрав у першій половині XIV ст. *арабський вчений Ібн Баттута* – один з найвідоміших мандрівників усіх часів і народів. Свої враження про численні подорожі він виклав у книзі, але оскільки книга була написана арабською мовою, то залишилася невідомою для європейських учених.

Але, незважаючи на ці (та інші) окремі досягнення, арабська географія в плані теоретичних уявлень не просунулася далі античних географів. Її заслуга полягає в основному в розширенні просторового світогляду і збереження для нащадків ідей античності. Про низькі теоретичні уявлення свідчать карти арабів, які до XV ст. будувалися без градусної сітки. На цих картах для зображення географічних об'єктів використовували правильні геометричні фігури – кола, прямі лінії, прямокутники, овали, що змінювало території. Виняток складають лише карти *аль-Ідрісі*. У 1154 р. з'явилися його «Географічні розваги». Ця книга, на відміну від описових країнознавчих довідників інших арабських авторів, містила перевірку ідей Птолемея і виправлення його помилок на основі новітніх відомостей. Крім того, в книзі були складені дві карти світу, кругова і прямокутна, на 70-ти аркушах. Саме ці карти і відійшли від арабських канонів тим, що географічні об'єкти були зображені на них у натуральних контурах. Правда, ці карти були побудовані також без градусної сітки, тобто у змісті математичного обґрунтування вони поступалися Птолемеєвим, але в номенклатурній частині істотно перевершували їх.

Швидке поширення християнства в Європі привело до справжнього колапсу в науці. Зникло з лексики навіть саме слово «географія». Поняття про кулястість Землі було відкинуто як таке, що не відповідає християнському світогляду. Панівними стали погляди середньовічного космографа *Козьми Індикоплова*, який вважав, що Земля має прямокутну форму і вдвічі більша в напрямі зі сходу на захід, ніж з півночі на південь. На цьому прямокутнику, в північній стороні знаходиться висока гора, навколо якої ходить Сонце. Коли Сонце перед горою – тоді день, а коли заходить за гору – настає ніч. На сході від чотирикутної Землі лежить рай, з якого течуть чотири річки. Над Землею знаходиться небо: там живе Бог і звідти йде дощ. Зі всіх сторін світу дмуть на Землю вітри, які приводяться в рух духами – ангелами.

Панування натурального господарства в середньовічній Європі різко звузило значення географічних знань. Тільки завдяки хрестовим походам 1096 р., 1147–1149 і 1180–1192 рр. європейці стали потребувати географічних відомостей, а також познайомилися з арабською культурою.

У подальшому значні географічні відомості були отримані в результаті посольських місій католицької церкви в монгольські ханства. Серед цих посольств виділяють першого з таких послів – італійця, францисканського монаха *Плано Карпіні* (1245–1247 рр.) та фламандця *Гільом Рубрука* (1252–1256), які різними шляхами досягли столиці великого хана Каракорума, зібрали значний етнографічний, історичний, політичний та країнознавчий матеріал. Особливий інтерес представляє звіт Рубрука. Він вперше правильно окреслив контури Каспійського моря, а також встановив основні риси рельєфу Центральної Азії, і те, що Китай зі сходу омивається океаном.

Видатним географічним явищем XIII ст. слід назвати книгу венеціанського купця *Марко Поло* (1254–1344) «Про різноманітність світу» або, як її зазвичай тепер називають, «Книга Марко Поло». Цей купець здійснив тривалу подорож в Східну Азію (1271–1295), довго служив у хана Хубілая в Пекіні, що дало йому можливість широкого знайомства з життям народів Східної Азії. У своїй книзі, крім досить правдивого опису багатьох відвіданих місць, Марко Поло згадує про Японію і острів Мадагаскар. Таким чином, він істотно розширив просторовий світогляд європейців, вперше познайомивши їх з багатствами Сходу. Характерно, що в 1477 р. в німецькому перекладі вийшло перше друковане видання цієї книги і це була одна з перших в Європі друкованих книг.

До літератури подібного роду належить і «Ходіння за три моря» тверського купця *Афанасія Нікітіна*, який подорожував в 1466–1475 рр. по південній і південно-західній Азії, довго прожив в Індії. Правда, його книга була відкрита і опублікована лише в XIX ст., але як показник рівня розвитку та інтересів до географічної інформації твір А. Нікітіна заслужено згадується в історії географічної науки. Він був першим європейцем, який дав цілком правдивий опис середньовічної Індії, яку він змалював просто, реалістично, діловито, без прикрас.

Наприкінці розглянутого періоду географічні подорожі стали регулярними. У цьому контексті слід виділити діяльність *португальського принца Енріке (Генріха), прозваного Мореплавцем* (1394–1460), який у 1415 р. заснував на півдні Португалії морехідну школу і обсерваторію. Капітани Енріке Мореплавця крок за кроком досліджували західне узбережжя Африки, а їх географічні відкриття продовжувалися до тих пір, доки, напередодні епохи Великих географічних відкриттів, в 1487 р. *Бартоломеу Діаш* не досяг мису Доброї Надії.

Характерним родом географічної літератури цього періоду є і так звана комерційна географія. У 1333 р. з'явилася «Практика торгівлі» італійця *Пеголетти*, яка містила відомості про якість і технології

виготовлення найважливіших товарів, про одиниці ваги і міри, грошові одиниці різних країн, опис мит та транспортних витрат, а також караванної дороги від Азовського моря до Китаю.

У сфері картографії важливим моментом слід вважати появу компаса, що викликало створення так званих *портоланів* – компасних карт, де градусну сітку замінили компасні румби, за якими визначалися курси кораблів. Після активного використання гравірування на міді ці портолани стали доступними для широкого кола зацікавлених осіб. Хоча математична основа у них практично відсутня, зображення прибрежних об'єктів було досить повним і задовольняло невибагливі потреби сучасників.

Зрозуміло, що в середньовіччі відбувалися й інші видатні подорожі та географічні відкриття, але багато з них за рядом причин не мали впливу на розвиток людської цивілізації, та на розвиток наук і, зокрема, географії. Серед них найбільш значними були *плавання норманів* у VII–XI ст., під час яких ними було відвідано береги Білого моря, відкриті Ісландія, Гренландія, значна частина східного узбережжя Північної Америки. До подібних подорожей, очевидно, слід віднести і подорожі китайських чиновників у Центральну і Південно-Східну Азію, плавання полінезійців в Тихому океані. Загальною причиною малої популярності цих досягнень у світі є їх економічна передчасність та мовні бар'єри.

Розвиток географії в середні віки не припинявся. В різних частинах Землі накопичувалися нові важливі відомості, але через відсутність тісних контактів між різними народами та войовничість християнства, географічні знання дуже повільно ставали загальним надбанням.

4. Політична карта середньовіччя

Характерною рисою політичної карти світу середніх віків була роз'єднаність світового простору, яка проявлялась на різних рівнях – між Старим Світом і невідомими для його мешканців Америкою, Австралією та Центральною і Південною Африкою; між окремими регіонами Старого Світу; між окремими культурами в межах одного регіону; між окремими осередками в межах однієї культури. Однак, в кінці цього періоду почали формуватися централізовані держави: в Європі – Франція, Англія, Іспанія, в Азії – Індія, Китай, Персія, Османська імперія.

Європа. Після падіння Західної Римської імперії на карті Європи з'явилися ряд нових держав, що утворились з варварських королівств, які до цього існували на території колишньої Римської імперії,

зокрема це Королівство Франків, Королівство Вестготів, Королівство Вандалів, також залишилась спадкоємниця Римської імперії – Візантія. Внаслідок розпаду Франкської імперії у 843 р. було утворено дві держави та ряд невеликих князівств/графств/незалежних областей, зокрема була утворене Західнофранкське королівство – Франція, Східнофранкське королівство – Німеччина, графство – Бургундія, Лотарингія та міста північної Італії.

У Східній Європі в X–XI ст. існували державні об'єднання, як Аварський каганат, Хозарський каганат, ряд слов'янський племенних об'єднань. В подальшому ці об'єднання в подальшому утворюють основні держави Східної Європи того часу: Польщу, Київську Русь, Угорщину, Хорватію, Чехію.

У XI–XII ст. відбуваються значні зміни територій європейських держав, насамперед це пов'язано з такими подіями, як: Хрестові походи та Монгольська навала на Європу. Внаслідок хрестових походів європейських держав, було створено смугу князівств у прибережних районах Сирії та Палестини, так звані держави хрестоносців. Внаслідок Монгольської навали, занепало таке державне об'єднання, як Київська Русь, уся Східна Європа опинилась у васальній залежності від Золотої Орди.

XIII–XV ст. для Європи визначні такими геополітичними змінами: завершення Реконквісти та утворення Королівств Кастилії та Португалії, утворення Великого Князівства Литовського, утворення та значне посилення Великого Князівства Московського. У XV ст. були знищена Візантія, на її місці утворилась Османська імперія, що до кінця XV ст. зайняла територію Малої Азії, Балканського півострова, її васалами були Молдавське князівство, Кримське ханство.

Близький та Середній Схід.

Північна Африка. В цьому регіоні, в ранньому середньовіччі було утворено Арабський Халіфат, який через невеликий проміжок часу, розпався на велику кількість ісламських держав. У 20-х рр. XIII ст. територія Середнього Сходу потрапила під владу монгольських завоювальників, та була включена у їхню імперію. В кінці XIV – на початку XV ст. залишки держав монголів були знищені Тамерланом. Ще однією арабською державою цього та наступних періодів була утворена в кінці XIII ст. Османська держава, в подальшому імперія. До кінця XV ст. в її азійські володіння входила вся територія Малої Азії.

Індія та Далекий схід. Період індійського середньовіччя тривав понад тисячу років (з VII по XVIII ст.) і поділявся на два етапи: утворення та розпад невеликих відособлених феодальних князівств; а потім – виникнення централізованої держави – Делійського султанату

(XIII–XIV ст.). Другий етап завершує імперія Великих Моголів XVI–XVIII ст. З початку XI ст. Індія зазнає вторгнення мусульман. Роздроблені князівства не могли чинити серйозного опору, і до початку XIII ст. у Північній Індії сформувався Делійський султанат з верховною владою мусульманських феодалів, що розширився за рахунок територій Східної і Південної Індії. В кінці XIV ст. від султанату відокремилися Бенгалія і князівства Декану. Після нашествия Тамерлану султанат розпався.

У часи середньовіччя в Китаї було змінено чотири династії: Тан, Сун, Юань, Мін. У період династії Тан, Китай досяг найбільшої могутності. До його складу увійшли, крім китайських земель, велика кількість земель в Середній Азії. Внаслідок завоювання Китаю монголами, в середині XIII ст. була утворена династія Юань (монгольська династія), тобто Китайські землі увійшли до складу Монгольської держави, Чингізхана.

Монгольська імперія постала в результаті об'єднання монгольських племен під проводом Чингісхана у 1206 р. Збільшилася за рахунок приєднання держав Східної і Середньої Азії, Близького Сходу і Східної Європи. На 1405 р. її площа становила 33 млн км². На початку XIV ст. інтернаціональна Монгольська імперія розпалася на ханства, які в XV ст. стали самостійними.

Тема 5. Історична географія нового часу

1. *Епоха Великих географічних відкриттів.*
2. *Наслідки Великих географічних відкриттів.*
3. *Розвиток історичної географії у XVIII – на початку XX ст.*

1. Епоха Великих географічних відкриттів

Причини і передумови морських подорожей і відкриттів.

Епохою Великих географічних відкриттів прийнято називати строго визначений історичний період. Його хронологічні рамки історики і географи визначають як *середина XV – середина XVII ст.* Жодна інша епоха не була настільки насичена географічними відкриттями, ніколи вони не мали такого виняткового значення для долі Європи й усього світу. Серед головних причин і передумов слід виділити наступні:

1. Економічними були причини, що пов'язані зі змінами в розвитку продуктивних сил у Західній Європі, початком розкладу феодалної та зародженням нової, капіталістичної системи.

2. Причиною є криза левантійської торгівлі. В середині XV ст. торгівля зі Сходу переживає значну кризу, були втрачені торговельні шляхи, оскільки раніше сухопутний шлях ішов через Золоту Орду, яка на той час розпадається на окремі частини. Розпад Візантії у 1453 р. також був причиною зміщення основних торговельних шляхів, на її місці утворилася Османська імперія, яка була закритою для міжнародних відносин. Значна кількість посередників – арабів, візантійців, італійців – дуже сильно підвищувала вартість східних товарів. Завоювання турками Близького Сходу остаточно погіршило стан середземноморської торгівлі. Єдиний шлях в Індію, що залишався ще не завойованим турками, лежав через Єгипет та Червоне море, але він був повністю монополізований арабами.

3. Передумовою Великих географічних відкриттів можна назвати формування та розвиток абсолютизму в Західній Європі, який створив передумови для організації великих морських експедицій, для захоплення колоній.

4. Причиною Великих географічних відкриттів є те, що в Західній Європі зросли потреби у грошах як загальному засобі обміну. Європейські джерела срібла та золота були значною мірою виснажені, а посилення ролі торговельних бірж вимагали більшої кількості дорогоцінних металів. Це спричинило пошук європейцями нових джерел дорогоцінних металів, для поповнення їх у обігу.

5. Передумовою слід вважати важливі вдосконалення, зроблені в ті часи у мореплаванні та військовій справі, що позитивно вплинули

на Великі географічні відкриття. Протягом XV ст. було створено новий тип швидкохідних та легких парусників – каравел, місткий трюм яких давав змогу здійснювати великі морські переходи. Завдяки удосконаленню компаса, який з початку XVI ст. входить у загальне користування, морських карт, приладів (барометрів, гідрометрів) та обладнання, значно зросла безпека мореплавання. Відродилась антична ідея про кулеподібність Землі.

Період Великих географічних відкриттів поділяють умовно на два періоди:

1. *Іспано-португальський період (кінець XV – перша половина XVI ст.).*

2. *Період російських, голландських та англійських відкриттів (друга половина XVI – перша половина XVII ст.).*

Бартоломеу Діаш. Пошуками південних морських маршрутів в Індію займалася Португалія. Ідея про зв'язки Атлантичного і Індійського океанів вперше прийшла в голову Дієго Кана, який відкрив гирло Заїру. І за його порадою король Жуан Другий організував експедицію, якій належало обігнути південь Африки. Командувачем експедиції був призначений Бартоломеу Діаш – лицар, який управляє королівськими коморами, штурман корабля «Сан Криштовао». На початку серпня 1487 р. з двома каравелами і одним транспортом Діаш покинув Лісабон. Кораблі плвли вздовж західного узбережжя Африки вже знайомого португальцям. На 29 градусі південної широти вони потрапили в шторм, який тривав 2 тижні. Після закінчення шторму Діаш, не зумівши визначити місце свого знаходження, повів кораблі на схід, але екіпаж зажадав повернути назад. На зворотному шляху кораблі обігнули мис, за яким берег круто повертав на північ. Діаш зрозумів, що він вже побував в Індійському океані, а тепер, обігнувши Африку, знову знаходиться в Атлантичному. В пам'ять про перенесені випробування Діаш назвав південний край Африки мисом Бур, але король Жуан перейменував його в мис Доброї Надії – надії, що збудеться його мрія і португальські моряки відкриють шлях в Індію. У Португалію експедиція повернулася в грудні 1488 р. Діаш був першим європейцем, який побував в Індійському океані, обігнувши Африку з півдня. Згодом Діаш був призначений керівником будівництва кораблів для експедиції Васко да Гама. У 1500 р. корабель, яким командував Діаш, зазнав аварії недалеко від мису Доброї Надії, відкритого ним за 13 років до цього. У 1571 р. губернатором Анголи став його онук Паоло Діаш Наваис, який заснував перший європейський місто в «чорній» Африці – Сан-Паулоде Луанда.

Христофор Колумб. Вважається, що Христофор Колумб (Христоваль Коломбо) народився 25 жовтня 1451 р. в Генуї. У 1470-ті рр. він

брав участь у морських торговельних експедиціях. За легендою, в 1474 р. астроном Паоло Тосканеллі повідомив йому, що, дістатися до Індії можна набагато коротшим морським шляхом, якщо плисти на Захід. У 1476 р. Колумб перебирається в Португалію, де прожив 9 років. Відомо, що в 1477 р. він відвідав Ісландію, де міг познайомитися з відомостями про землі на заході.

Перше звернення Колумба з пропозицією плисти в Індію на захід було в 1475–1480 рр. до уряду Генуї, але воно залишилося без відповіді. У 1483 р. він пропонує свій проект португальському королю Жуану Другому, але і ця пропозиція відхиляється.

У 1485 р. Колумб з сином перебирається в Іспанію, де після довгих поневірянь 30 квітня 1492 р. його проект отримує підтримку королівської пари. Король і королева підтвердили надання Колумбу і його спадкоємцям, у разі успіху, титулів адмірала, віце-короля, десятої частини чистого доходу і право розгляду кримінальних і цивільних справ.

Перша експедиція. Колумбу надали два кораблі. Третій «Пінта» (60 т, капітан – Мартін Алонсо Пінсон) спорядив він сам з допомогою братів Пінсон. Команда флотилії складалася з 90 чоловік. Колумб підняв адміральський прапор на найбільшому кораблі – «Санта-Марія» (100–120 т). Найменший корабель «Нінья» (50 т) – очолив Вісенте Яньес Пінсон. 3 серпня 1492 р. флотилія вийшла з гавані Палоса. 33 дні тривав перехід через Атлантичний океан від о. Гомера до одного з Багамських островів, який Колумб назвав Сан-Сальвадор (нині о. Уолинг або о. Саману). Також, під час цієї експедиції було відкрито о. Гаїті (Еспаньола), о. Куба (Хуана) і група Багамських островів. Крім того була здійснена перша спроба європейців влаштуватися в Центральній Америці (форт Навидад). 9 березня 1493 р. «Нінья» через шторм кидає якір у Лісабоні, а 15 березня – повертається в Іспанію. Склад екіпажу першої експедиції був підібраний, з метою зав'язати торгові відносини, а не для завоювання відкритих земель. Для великих операцій флотилія не призначалася – слабке озброєння, нечисленний екіпаж, відсутність професійних військових. Експедиція також не ставила за мету пропаганду «святої віри» – на борту не було жодного священика чи ченця. Коли Колумб повідомив, що відкрив на заході «Індію» і привіз звіди індіанців, він вірив, що побував саме там, куди хотів потрапити.

Друга експедиція. Флотилія складалася з 17 суден, до екіпажу входило до 2500 осіб. Тут вже були не тільки моряки, але й ченці, дворяни, військові. Однією з цілей експедиції була організація постійної колонії. На найбільшому кораблі флотилії «Марія-Галанте» (200 т) Колумб підняв адміральський прапор. 25 вересня 1493 р. експедиція

вийшла з Кадіса, а 11 червня 1496 р. Христофор Колумб повернувся в Іспанію відстоювати свої права. Справа в тому, що королева, виявивши, що доходи від Еспаньйола незначні, дозволила всім кастильським підданам споряджати кораблі для нових відкриттів на заході. На цей раз Колумб відстояв своє право на монополію відкриттів на заході. За час Другої експедиції були відкриті Малі Антилські острови, Віргінські острови, о. Пуерто-Ріко, Ямайка, закладено місто Санто-Домінго.

Третя експедиція – всього 6 невеликих кораблів і 300 чоловік екіпажу. 30 травня 1498 р. флотилія відпливла з Іспанії. В ході Третьої експедиції було відкрито о. Тринідад. З 1499 р. монопольне право Колумба на відкриття нових земель було скасовано, а в 1500 р. представник короля заарештував Колумба і відправив його в Іспанію. Після зняття звинувачень, король дозволив Колумбу організувати ще одну експедицію.

Четверта експедиція (3 квітня 1502 р. – 12 вересня 1504 р.) проводилася всього на чотирьох кораблях. Під час експедиції було відкрито узбережжя Гондурасу, Нікарагуа, Мексики і Коста-Ріки. 1503 р. Колумб зустрів у бухті, яка через 400 років стане північним входом у Панамський канал. Всього 65 км відділяло Колумба від Тихого океану, але він їх так і не подолав. Колумб був першим європейцем, який перетнув Атлантичний океан в тропічній зоні, він поклав початок відкриттів у Південній Америці, відкрив острови у Карибському морі. Фактично Колумб встановив контакти між Старим і Новим Світом.

Джон Кабот – італійський мореплавець і купець на англійській службі, вперше дослідив узбережжя Канади. Отримавши відомості про відкриття Колумба, англійський король Генріх VII дозволив Каботу і його синам «плавати по всіх місцях, областях і берегах Східного, Західного і Північного морів...». У рішенні спеціально не вказувався південний напрямок, щоб уникнути зіткнення з іспанцями і португальцями. Брістольські купці спорядили корабель «Метью» (50 т) з екіпажем 18 чоловік, і 20 травня 1497 р. Кабот відплив з Брістоля на захід. 24 червня Кабот досяг о. Ньюфаундленд і оголосив її володінням англійського короля. Він виявив там залишки норманського поселення. 6 серпня Джон Кабот повернувся з Брістоль.

Про другу експедицію Джона Кабота відомо небагато. У травні 1498 р. з Брістоля вийшла флотилія з 5-ти кораблів, яка досліджувала частину узбережжя Північної Америки і повернулася до Англії в тому ж 1498 р. Очоловав її вже син Джона – Себастьян Кабот (як припускають, Джон Кабот помер під час подорожі). Однак плавання виявилось збитковим. Тому англійці надовго зупинили дослідження у знову

відкритих землях, хоча Себастьян Кабот згодом ще двічі плавав до берегів Північної Америки.

Васко да Гама народився в 1469 р. в містечку Синиш в родині знатного придворного. В 1497 р. король Мануел спорядив ескадру для розвідки морського шляху з Португалії – навколо Африки – в Індію. Начальником експедиції був призначений Васко да Гама. 8 липня 1497 р. ескадра з 4 кораблів і 168 членів екіпажу відправилася в морську подорож з Лісабона. Флагманським судном був «Сан-Габріел» (100–120 т). Моряки провели 92 дні в океані і тільки 4 листопада досягли землі, а 22 листопада ескадра обігнула мис Доброї Надії і продовжила шлях уздовж берега. 20 травня 1498 р. Васко да Гама досяг Індії (Калькутта), а 30 серпня – вирушив у зворотний шлях. 18 вересня 1499 р. Васко да Гама повернувся до Лісабону, відвідавши під час подорожі Мозамбік, Момбосу, Малінду, Могадішо. Повернулося тільки 2 кораблі і 55 членів екіпажу. З 1500 р. португальці почали торгівлю з Індією і, за допомогою військової сили, заснували опорні пункти на її території. А в 1511 р. оволоділи Малаккою – справжньою країною прянощів. Васко да Гама – перший європеєць, який здійснив морську подорож в Індію.

У 1601–1502 рр. португальський мореплавець **Амеріго Веспуччі** здійснив подорож уздовж східного узбережжя Південної Америки до гирла річки Ла-Плата і назвав відкриті землі Новим світом. Картограф Мартін Вальдземюллер у 1507 р. назвав материк Америкою і наніс цю назву на карту і глобус. У 1538 р. французький картограф Г. Меркатор вперше поширив цю назву на весь Новий світ.

Після відкриття берегів Нового світу почався процес завоювання внутрішніх районів Центральної та Південної Америки: в 1519 р. **Е. Кортес** захоплює Мексику, в 1524–1531 рр. **Ф. Пісаро** проникає в країну інків. Обманом і насиллям конкістадори захоплювали землі, що належали місцевому населенню, і оголошували їх володіннями іспанської корони. Аборигенів вони знищували або перетворювали у рабів.

Коли з'ясувалося, що відкриті землі не мають нічого спільного ні з Індією, ні з Китаєм, Іспанія спорядила чергову експедицію з п'яти кораблів на чолі з **Фернаном Магелланом**. Під час її плавання (1519–1522 рр.) була відкрита протока з Атлантичного океану до Тихого, названа пізніше на ім'я Магеллана. Мореплавці вперше перепливли Тихий океан і досягли Філіппінських островів. Раніше, плаваючи на португальських кораблях, Магеллан вже відвідував Молуккські острови, розташовані східніше Філіппін. Таким чином, Магеллан став першою людиною на Землі, яка здійснила кругосвітнє плавання. На превеликий

жаль, тут же на Філіппінах, у сутичці з аборигенами Магеллан був убитий. Після того один з його кораблів із символічною назвою «Вікторія» («Перемога») під командою Хуана Себастьяна Елькано продовжив плавання через Індійський океан, обійшов з півдня Африку і 30 квітня 1522 р. повернувся до Іспанії. Всю трирічну подорож пройшли лише 18 моряків із 265. Так завершилася перша навколосвітня подорож.

У 1534–1536 рр. француз **Жак Бартъє** досліджував затоку Святого Лаврентія і пройшов по відкритій ним ріці Святого Лаврентія до впадання в неї ріки Оттави. Плисти далі не дозволяли пороги, але від індіанців Бартъє довідався, що далі до південного-заходу знаходяться великі водяні простори. Так європейці вперше почули про Великі американські озера, відкриті французами вже в XVII ст. Місцеві жителі – індіанці – часто називали свої селища «канада», і це слово, що спочатку позначало просто населений пункт, стало пізніше назвою всієї північної частини Нового Світу – Канади.

В останній чверті XVI ст. ініціативу в пошуках Північно-Західного проходу впевнено захоплює Англія. У 1576–1578 рр. три плавання в північних водах Америки зробив **Мартін Фробишер**, який поклав початок відкриттю Баффінової землі.

Кілька плавань у північних водах зробив і **Генрі Гудзон**, що у 1607 р. досяг заходу Шпіцбергену, а в 1610–1611 рр. обійшов півострів Лабрадор з півночі і заходу. Гудзон вирішив, що відкрив жаданий прохід у Тихий океан; насправді він увійшов у величезну затоку, пізніше названу Гудзоною. У пізніших експедиціях початку XVII ст. (Байлота й Баффіна, Фокса, Джемса) були досліджені і нанесені на карту берега моря Баффіна, західної частини Гудзонової затоки і південної частини басейну Фокс.

Із середини XVI ст. англійці, а слідом за ними голландці, почали шукати Північно-Східний прохід. У ході цих пошуків англієць **Річард Ченслор** встановив торгові стосунки з Росією (1553–1554 рр.), а **Стівен Барроу**, користуючись вказівками російських поморів, досяг острова Вайгач. У 1594–1597 рр. три плавання в пошуках Північно-Східного проходу провів голландський полярний мореплавець **Вільям Барени**, але і йому не вдалося просунутися далі Нової Землі. У XVII ст. пошуки Північно-Східного проходу, як і пошуки Північно-Західного, були визнані безперспективними.

Кінець епохи Великих географічних відкриттів ознаменувався видатними плаваннями як на півночі, так і на півдні нашої планети. Ряд географічних відкриттів здійснили російські землепрохідці, які пройшли величезні простори від Уральського хребта (1584) до Тихого

океану (1639). Першим на береги Охотського моря прийшов *Іван Москвітін* зі своїм загоном. У 1644–1645 рр. *Василь Поярков* вийшов у долину ріки Амур і проплив по ній до її гирла. Згодом декілька походів до Амурського краю здійснив *Єрофей Хабаров* (1650–1653).

А в 1648 р. *Федот Попов і Семен Дежнев* уперше пройшли морським шляхом з Північного Льодовитого океану в Тихий, обігнувши східний край Азії. Тим самим існування Північно-Східного проходу, що так довго шукали мореплавці різних країн Європи в XVI – на початку XVII ст. було доведено. Однак, відкриття Попова і Дежньова не отримало значної популярності у світі. Трохи пізніше землепроходець *Володимир Атласов* (1659–1697) вперше ступив на землю Камчатки.

Морські подорожі, які були організовані голландцями в пошуках Terra australis incognita («Невідомої південної землі»), завершилися відкриттям нового материка, названого пізніше Австралією. Експедиція *Абеля Тасмана* (1641–1643), під час якої він обплив цей материк і відкрив острови Нової Зеландії та ряд дрібних, остаточно довела, що Австралія не є частиною «Невідомої південної землі».

У результаті морських подорожей відбувся переворот у географічних уявленнях людей про Землю. Величезним науковим досягненням цього періоду є відкриття польським вченим М. Коперником геліоцентричної системи, описаної в його безсмертному творінні «Про обертання небесних сфер» (1543). Європейці розширили свій географічний кругозір майже на всю земну кулю, відкривши нові величезні, раніше невідомі частини світу та найбільший (Тихий) океан, внаслідок чого цей час отримав назву епохи Великих географічних відкриттів. Площа відомої європейцям поверхні Землі до кінця збільшилась у 8 разів.

2. Наслідки Великих географічних відкриттів

Відкриття нових земель та континентів європейцями мало великі наслідки не тільки для країн Європи, а й для всього людства. Великі географічні відкриття дали поштовх розвитку колоніалізму, вони визначили два головні напрямки європейських колоніальних загарбань: через Атлантичний океан до Америки і навколо Африки через Індійський океан в Азію.

За посередництвом Папи римського Олександра VI у 1493 р. Португалія та Іспанія уклали першу в історії угоду про територіальний поділ світу, уточнену 7 червня наступного року Тордесільяським договором. Межа проходила через обидва полюси і перетинала Атлантику на відстані 370 ліг (більше 2 тис. км) від найзахіднішого пункту остро-

вів Зеленого Мису, приблизно по 49 градусу західної довготи. Землі на схід від цієї лінії визнавалися володіннями Португалії, а на захід – Іспанії.

Піднесення Іспанії та Португалії було відносно недовгим. Отримані від колоній багатства феодали використовували непродуктивно, тоді як в Англії та Франції заохочувався розвиток промисловості та торгівлі. Позиція Англії, Франції, Нідерландів на колоніальних ринках зміцнювалась. Ці країни змогли більш ефективно використати географічні відкриття для розвитку ринкової економіки і створення власних колоніальних імперій.

Але інші європейські держави, передусім Англія і Франція, відкидали ці зазіхання; англійці, наприклад, невдовзі проголосили принцип свободи морів, що урівноважував усі християнські країни в їхніх правах на нові землі. І португальська, й іспанська, а згодом голландська, британська, французька, німецька та бельгійська колоніальні системи утверджувалися, зрештою, насильницьким шляхом.

Англійський мореплавець *Джеймс Кук* був тим дослідником, який завершив роботу з нанесення контурів Тихого океану на географічну карту світу і прибрав з неї неіснуючу Птоломєєву Землю. В свою *першу подорож (1768–1771)* він вирушив на о. Таїті, щоб спостерігати за допомогою телескопа проходження Венери по диску Сонця. Проведені ним астрономічні дослідження особливого значення для науки не мали. Набагато важливішим було те, що від о. Таїті Д. Кук направився на південь, де досяг 40° південної широти і, не знайшовши тут суші, повернув на захід до Нової Зеландії. Обпливши її, мореплавець довів, що вона не є виступом Південного материка, а складається з двох меридіально витягнутих островів, які розділяє протока (названа згодом його ім'ям). Пізніше Д. Кук зайнявся складанням більш точної карти східного узбережжя Австралії.

Друге плавання Д. Кука було здійснене у 1772–1775 рр. В експедиції вперше працювали знаючі та досвідчені дослідники, які займалися комплексним вивченням природи, а не тільки описом обрисів берегів. Під час цієї експедиції були відкриті Південні Сандвічеві острови, острови Нова Каледонія, Норфолк, Південна Джорджія (Георгія).

У третє плавання Д. Кук вирушив у 1776 р. Спочатку він досліджував північну частину Тихого океану, де відкрив деякі з Гавайських островів. Рухаючись далі уздовж берегів Північної Америки, він приплив до Алеутських островів, а пізніше через Берингову протоку вийшов навіть у Північний Льодовитий океан, де йому перегородили дорогу крижані поля. Після цього він знову приплив на Гаваї, щоб перезимувати там. Джеймс Кук покинув ці острови на початку 1779 р.,

але йому довелося несподівано повернутися для ремонту щогли на одному з кораблів. Повернення виявилось фатальним для знаменитого капітана: Д. Кук був убитий у випадковій сутичці з аборигенами.

У першій половині XVIII ст. в Росії була споряджена експедиція під керівництвом **Беринга (1725–1730 рр.)**, яка отримала від Петра I завдання остаточно встановити, чи з'єднується Азія з Північною Америкою, і відшукати дорогу через Північний Льодовитий океан до Китаю та Індії. Ця експедиція пройшла через протоку, яка пізніше була названа ім'ям цього мореплавця, але берегів Америки не побачила. Обидва береги Берингової протоки, азіатський і американський, невдовзі були відкриті **Федоровим і Гвоздьовим** (у 1732 р.). У 1733–1743 рр. на півночі працювала друга експедиція Беринга, або так звана Велика північна експедиція. Її учасники – Беринг і Чіріков досягли північно-західних берегів Північної Америки і відкрили низку островів біля берегів Аляски. На зворотному шляху під час зимівлі на Командорських островах Беринг помер (у 1741 р.). Інші учасники цієї експедиції (брати Лаптеви, Челюскін та ін.) згодом обстежили і нанесли на карту північне узбережжя Азії, а також описали прилеглі території.

Географічні відкриття в різних куточках Землі, як і поява фрагментарних описів природи окремих регіонів, значно збагатили географію. Зростаючий інтерес людей до незвіданих земель вимагав певного узагальнення і оцінки нових фактів, що нерідко входили в протиріччя з їх примітивним, а нерідко й ідеалістичним уявленням. *Наставив якісно новий період у розвитку географії – період наукового осмислення світу, що йшло на зміну його простому спогляданню і описуванню.*

3. Розвиток історичної географії у XVIII – на початку XX ст.

Стрімкий процес накопичення географічної інформації, пов'язаний з Великими географічними відкриттями, зажадав її обробки і систематизації.

Очоливши в 1758 р. департамент географії при Російській академії наук, **Михайло Ломоносов** включив дослідження в галузі економічної географії в план своїх робіт. У 1759 р. для збору відомостей щодо економічного стану регіонів Росії вчений підготував і розіслав по губерніях опитувальник, що містив 30 різноманітних питань про природні та господарські особливості регіонів. Це була одна з перших спроб систематизації економіко-географічних відомостей на території Російської імперії.

Демографічним проблемам присвячена робота Ломоносова «Про збереження і розмноження російського народу». До цього часу територія Росії досягла 16,2 млн км², а населення не перевищувало

19 млн осіб. Не тільки освоєння, а навіть політичне утримання такого простору потребувало значно більших людських ресурсів. Особливе значення Ломоносов надавав проблемі освоєння нових територій – Півночі, Сибіру, узбережжя Північного Льодовитого океану. Широко відома фраза Ломоносова: «Російська могутність приростати буде Сибіром і Північним океаном», що обґрунтовує необхідність для Росії освоєння Північного морського шляху.

Німецький філософ *Антон Фрідріх Бюшинг*, який служив з 1761 по 1765 рр. пастором лютеранської церкви в Санкт-Петербурзі, опублікував у 1762 р. «Новий опис Землі». Ця робота є описом Європи, розділеної на «політичні цілісності». Бюшинг першим використовував показник щільності населення в якості географічної характеристики і, безумовно, випередив свій час, вказуючи, що перевезення товарів водним шляхом може звільнити населення окремих територій від залежності від місцевих ресурсів. Так був уперше проголошений принцип економічної взаємозалежності країн світу.

У 1818 р. *Костянтин Арсен'єв* у праці «Коротка загальна географія» розділив Росію на 10 «просторів» за факторами своєрідності природних умов і господарської діяльності населення. У кожному з цих районів вчений простежив взаємозв'язок: природа – праця – результати господарської діяльності – багатство країни – освоєння і зміна природи. Головною метою своїх досліджень К. Арсен'єв ставив поліпшення умов життя селян. В 1832–1834 рр. він здійснив перше в світі дослідження з аналізу процесу зміни мережі міст в Росії за 200 років (з 1637 по 1830 рр.), в якому намагався відповісти на питання: чому колись процвітаючі міста втратили своє значення, а селища, раніше не відомі, стали великими містами. К. Арсен'єв у 1845 р. став одним з організаторів Російського географічного товариства. Його наукові дослідження завершують класичний період розвитку російської географії.

Англійський священник *Томас Роберт Мальтус* у 1798 р. опублікував працю «Досвід про закон народонаселення і його вплив на поліпшення суспільного добробуту», в якій доводив тезу, що населення збільшує свою чисельність швидше, ніж зростає кількість продовольства (населення зростає в геометричній прогресії, а кількість продовольства – тільки в арифметичній). Тому зростання населення обмежується всякий раз, коли воно досягає межі можливостей забезпечення людей засобами живлення. Після цього починаються війни, голод, епідемії.

Католицький священник, абат *Де Бо*, основна праця якого побачив світ у 1719 р., стверджував, що погода безперечно впливає на кіль-

кість вбивств і злочинів у Парижі та Римі. Самогубства найчастіше зустрічаються в самому початку або одразу ж по закінченні зими, коли дме північно-східний вітер. Більшість злочинів у Римі припадає на два найбільш спекотних літніх місяці. Де Бо вважав, що визначні твори мистецтва створюються людьми лише в зоні між 25° і 52° північної широти.

Значний внесок у розвиток соціальних аспектів географії вніс французький філософ *Шарль Монтеск'є*. Він вважається основоположником географічної школи в соціології. Основна праця вченого «Про дух законів» була опублікована в 1748 р. в Парижі. Згідно з Монтеск'є, клімат, ґрунт і стан земної поверхні визначають дух народів і характер суспільного розвитку. Родючі землі Аттики, писав він, призвели до встановлення демократичної (народної) форми правління в Афінах, тоді як безплідні ґрунти Спарти сприяли утвердженню влади аристократів. На думку філософа, саме через клімат в холодних країнах люди малосприйнятливі до задоволень, тоді як в теплих країнах їх чутливість відрізняється більшою гостротою. Так, він писав, що одна і та ж музика має абсолютно різний вплив на представників двох націй – англійців і італійців: одні – холодні і флегматичні, інші ж – рухливі й захоплені.

Проблемою систематизації географічних знань в Росії займався *Василь Татищев*. У 1746 р. він створює тривимірну класифікацію географії, поділяючи її на:

- галузеву (за якостями) – математичну (геодезія), фізичну, політичну (прообраз економічної і соціальної географії);
- регіональну– планетарну, країнозавчу, власне регіональну;
- часову – давню, «середню», сучасну.

Одна з перших спроб чіткого структурування системи наукових дисциплін та визначення в ній місця географії належить *Іммануїлу Канту*. У 1756–1796 рр. Кант читав у Кенінгсбергському університеті лекції з фізичної географії. Кожну першу лекцію року він починав з роз'яснення місця географії серед інших навчальних дисциплін. На думку Канта, існують два способи класифікації предметів і явищ з метою їх вивчення:

- подібні один одному в силу схожого походження предмети і явища безвідносно до того, де і коли вони спостерігалися або відбувалися, можуть бути згруповані в систему, яку він називав логічною класифікацією;
- об'єднання же предметів і явищ з різними властивостями і неоднакових за походженням, але спостерігалися в один і той же час

або в одному і тому ж місці, іменувалося имфизической класифікації знання.

Опис або класифікацію предметів і явищ у часі Кант відносив до сфери історії, а опис або класифікацію за їх територією – до сфери географії.

Наукові географічні школи. В епоху розвитку капіталізму в Західній Європі починають складатися національні географічні школи, але повною мірою вони формуються лише тоді, коли забезпечується спадкоємність наукових знань і географія з аматорської науки перетворюється у професійну діяльність.

Початком нового періоду розвитку географії прийнято вважати 1820 р. – рік утворення кафедри географії в Берлінському університеті. До 1874 р. кафедри географії були створені вже в усіх університетах Німеччини. Формування географічних шкіл передувала поява в кінці XVIII – середині XIX ст. класичних робіт і теоретичних праць з географії.

Географічні дослідження в Німеччині. Прообразом німецької географічної школи вважається школа «описової статистики», що склалася у XVIII ст. Головна задача представників цієї школи полягала у зборі та первинній обробці статистичних відомостей без належного аналізу взаємозв'язку явищ, виключно для потреб адміністративно-управлінського апарату.

Засновником німецької географічної школи по праву вважається **Олександр Гумбольдт** – відомий мандрівник і видатний учений-енциклопедист. Його науковий доробок складає понад 600 праць. Будучи переважно натуралістом, Гумбольдт звертав велику увагу на стан природного середовища, проте стримано оцінював її вплив на формування особливостей життя народів, підкреслюючи роль людини в зміні зовнішності Землі. Після подорожі А. фон Гумбольдта по Південній Америці, яке він здійснив в 1799–1804 рр., в Парижі був виданий 30-томний звіт про поїздку, 26 томів якого являють собою один з перших праць з регіональної економічної географії. У ньому дається розгорнута характеристика природних ресурсів та їх використання, населення та особливостей політики Мексики – тоді найбільш відомої країни регіону. Гумбольдт вважав, що єдино правильним шляхом, що веде до підвищення загального добробуту країни, є більш ефективне використання природних ресурсів. Він вперше говорить про необхідність будівництва каналу, який роз'єднав би Північну і Південну Америку, і вважає, що найкращим місцем для цього є Панама.

Першим завідувачем кафедри географії Берлінського університету в 1820 р. став **Карл Ріттер** – за своїми поглядами більше історик,

ніж географ. Він зосередив зусилля на дослідженні законів взаємодії природи і людини. Вчений вважав, що історія народів повністю зумовлена розвитком навколишнього середовища. Ріттер викладав «нову географію», яку протиставляв «неживій сумі фактів про країни і міста, змішані з усіма видами наукової неспроможності». Він бачив мету географії не тільки в перерахуванні предметів і явищ усередині сегментів земної поверхні, але і в прагненні зрозуміти їх причинні взаємозв'язки. Будучи глибоко віруючою людиною, Ріттер у всьому бачив прихований сенс. Азія, зазначав він, уособлює собою сонячний схід – тут зародилися ранні цивілізації. Африці відповідає полудень, з яким її ріднить плавність і рівність клімату; населення Африки занурене в сонливість і уникає будь-яких зовнішніх контактів. У Європи – символу заходу – особливе призначення – найбільшою мірою виявити здібності і досягнення людей.

Одним із засновників соціальної географії або антропогеографія, є *Фрідріх Ратцель*. У 1874–1875 рр. вчений відвідав США і Мексику, де його вразив внесок людей німецької національності в освоєння американського Середнього і Південного Заходу. Ратцель звернув увагу і на досягнення інших національних меншин – індіанців, африканців, китайців – у Каліфорнії. У 1882 р. вийшов у світ перший том «Антропогеографії», де вчений простежив вплив природних факторів на хід людської історії. Ратцель був одним з проповідників соціального дарвінізму. У праці «Політична географія» він порівнював державу з живим організмом. Однак завжди наголошував, що таке порівняння ілюстративне і зовсім не претендує на роль наукової гіпотези. Він говорив, що держава повинна або рости, або загинути, але ніколи не може знаходитися в стані спокою. Коли країна розширює свої межі за рахунок іншої держави, це є відображенням напруги всередині країни. Сильні держави повинні мати простір для свого зростання. Це твердження – лише невеликий витяг з концепції «життєвого простору», яка підтверджує право «вищих» людей розширювати свій життєвий простір за рахунок «нижчих» сусідів. Сам Ратцель ніколи не висловлював ідеї про існування «вищих» і «нижчих» рас. Однак пізніше деякі географи використовували його концепцію, створивши псевдонаукове обґрунтування політики нацистів, які прийшли до влади в 30-ті роки ХХ ст. Ратцель фіксував у записній книжці випадки, коли культурні відмінності виявлялися важливішими, ніж відмінності в природних умовах. Так, прикладом різкого контрасту в житті населення двох районів з подібними природними умовами для нього послужили дві місцевості у смузі середньогір'я, що лежать по обидва боки долини Рейну (Вогези у Франції і Шварцвальд в Німеччині). Різниця в життєвих ук-

ладах їх населення пояснювалася різними культурними традиціями французів і німців.

Об'єднати традиційну (природну) і нову (соціальну) географію в рамках однієї науки намагався **Фердинанд Пауль Вільгельм Ріхтгофен**, геолог за освітою. Йому належить головна роль у визначенні сфери діяльності та методу «нової географії», націленої на пізнання взаємодії різноманітних явищ на поверхні Землі. Найвища мета географії, на його думку, полягає у виявленні зв'язків і відносин людини з живою і неживою природою. Зміст вироблення загальних уявлень щодо поширеності якогось явища на земній поверхні полягає в тому, щоб пролити світло на причинний взаємозв'язок об'єктів і явищ у певних районах. Такий підхід Ріхтгофен назвав хорологією, або регіональним дослідженням, – тоді цей термін широко використовувався у Німеччині.

По-новому сформулював мету і завдання географії **Отто Шлютері** – асистент Ріхтгофена, історик і мовознавець за освітою. Згідно з поглядами цього вченого, географ бачить насамперед ті об'єкти на поверхні Землі, які доступні його сприйняттю з допомогою органів почуттів. Нематеріальні компоненти території (політична організація, релігійні вірування, економічний стан і навіть статистично усереднені показники клімату) не можуть вважатися головними об'єктами географічного дослідження, хоча їх можна використовувати для пояснення досліджуваного ландшафту. У відстеженні змін ландшафту від дикого стану до культурного Шлютері бачив головну задачу географії. Свою ідею він реалізував на прикладі вивчення історії ландшафтів Центральної Європи (з 500 р. н. е., коли там з'явилися перші поселенці, до середини XX ст.).

Розвиток географічної науки в США. У Сполучених Штатах першим професором географії зі спеціальною географічної підготовкою став учень Карла Ріттера **Арнольд Гюйо**. У 1848 р. він був запрошений в Гарвардський університет для читання курсу лекцій з географії. До 1880 р. в США склалися умови для виникнення «нової географії»: наука стає професійною, починають формуватися групи вчених, що працюють в тісному контакті зі студентами.

На межі XIX–XX ст. перші кафедри географії з'явилися в багатьох університетах США. Так, у Чиказькому університеті в 1903 р. виник перший в США факультет географії. Відставання у розвитку професійних географічних досліджень у США щодо, наприклад, Німеччини пояснюється тривалим процесом освоєння і вивчення власних великих територій. Німеччина, ніколи не володіла значним простором – ні власними, ні колоніальним, тому змогла раніше перейти до етапу

аналізу, осмислення та систематизації географічної інформації, створення теорій, концепцій і парадигм.

Професор Єльського університету *Р. Е. Грегорі* розробив один з перших в країні курсів лекцій з соціальної географії. *Е. Хантінгтон* у праці «Puls of Asia» (1907 р.) висунув гіпотезу, що пояснювала міграції скотарських племен із Центральної Азії: «Ці великі навали, що призвели до завоювання монголами Індії і Китаю, а також до їх вторгнення у Східну Європу, були обумовлені висиханням пасовищ, від яких залежали ці племена».

Аналогічні гіпотези були висунуті вченими на початку ХХ ст. щодо захоплення арабами Піренейського півострова. На місці сучасної Аравійської пустелі, згідно з Біблією, був земний рай. Процес опустелювання пасовищ цілком міг зіграти роль спускового гачка, який спровокував переселення цілих народів. Звільнення Іспанії та Португалії від арабського панування (Реконкіста) тривало потім майже вісімсот років.

Британська географічна школа. У Великобританії «новий» період розвитку географії настав пізніше, оскільки довгий час предметом наукових досліджень були колоніальні країни імперії.

У 1884 р. *Джону Скотту Келті*, секретарю Королівського географічного товариства, доручили дослідити рівень географії у Великобританії і порівняти його з положенням цієї науки в інших країнах. Келті повідомив, що в університетах Європи та США існують посади професорів географії і що на цьому тлі британська географія виглядає непривабливо. В результаті посади професорів географії було засновано в Оксфорді (1887), Кембріджі (1888), а потім майже в кожному з університетів Великобританії. У 1899 р. в Оксфорді було відкрито географічний факультет.

Френсіс Гальтон відомий своїми науковими дослідженнями проблеми спадковості. Він склав першу світову карту витрат часу на подорожі з Лондона – карту ізохрон, а також карту градацій жіночої краси для Великобританії, засновану на його власних спостереженнях. Виділивши три градації – «добре», «задовільно» і «погано», він прийшов до висновку, що перше місце по жіночій красі посідає Лондон, а останнє – Абердін у Шотландії. Вивчаючи спадкову обдарованість британських школярів, Гальтон виявив, що 92 % знаменитих учених народилися в місцях, розташованих в одній і тій же половині країни.

Старійшиною британської географії вважається *Халфорд Дж. Маккіндер*. Він першим став викладати географію в Оксфорді з 1887 р. Маккіндер отримав освіту в галузі природничих наук та історії. У лекції, прочитаній перед членами Королівського географічного

товариства, вчений визначив географію як сферу наукових досліджень, що дозволяють простежити взаємодію людини та її природного оточення. Маккіндер вважав, що політична географія не може існувати, якщо вона не ґрунтується на фізичній географії. Але ця проблема цікавила його із загальносвітовою точки зору. У 1904 р. Маккіндер прочитав у Королівському географічному товаристві лекцію під назвою «Географічна вісь історії», в якій проголосив теорію хартленду в якості так званої концепції глобальної стратегії.

Французька географічна школа. Початковою датою появи «нової географії» у Франції можна вважати 1809 р., коли в Сорбонні була організована кафедра географії. Однак викладали на кафедрі історики.

Першим завідувачем кафедри став у 1898 р. професор-географ **Поль Відаль де ла Блаш**. Він висунув концепцію посібілізму, навідміну від географічного детермінізму. Природа, стверджував Відаль, ставить межі, і надає можливості для свого освоєння, але способи впливу людини на природу та пристосування її до існуючих умов залежать від його власних традицій і способу життя.

Численна географічна школа, що включає представників різних країн, сформувалася навколо **Елізе Реклю**. Виникнувши поза будь-яких формально організаційних форм (університетів, кафедр, лабораторій), ця школа, тим не менш, значно вплинула на розвиток географії як у Франції, так і в інших країнах. Е. Реклю був учасником Паризької комуни і багато часу провів у вигнанні. Тому його роботи мали значно більший вплив на формування географічних поглядів у європейських країнах, ніж на його батьківщині. Будучи учнем К. Ріттера, Е. Реклю розкривав процеси взаємодії суспільства і природи, описував земну кулю і його різні частини як географічне середовище життя людини.

Традиційним напрямком географічних досліджень у Франції була комерційна географія, коло завдань якої входив збір відомостей, необхідних для торгівлі – інформації про предмети торгівлі, цінах на товари, транспортні витрати.

У 1853–1855 рр. соціолог **Жозеф Артур де Гобіно** опублікував працю «Про нерівність людських рас», що стала згодом основою для розвитку расистських теорій. Згідно з Гобіно, раси відрізняються не тільки фізично, але і духовно (розумово), а історія людства є історією расової боротьби.

Розвиток географії в Російській імперії. В Росії другої половини XIX ст. склалася школа **Петра Петровича Семенова-Тянь-Шанського** – засновника російської географії. Це одна з найбільших у світі географічних шкіл, що об'єднала кілька тисяч дослідників

(М. Пржевальський, С. Обручев, В. Мушкетов, А. Федченко, П. Кропоткін, М. Миклухо-Маклай, В. Черський).

П. Семенов-Тянь-Шанський слухав лекції К. Ріттера в Берліні, а в 1853–1854 рр. працював з Ф. Ріхтгофеном. До найважливіших напрямів діяльності вченого, крім широкомасштабних дослідницьких експедицій, слід віднести:

- роботу членом-експертом редакційної комісії з підготовки земельної реформи у зв'язку з скасуванням кріпосного права (1857–1861);

- здійснення керівництва Центральним статистичним комітетом (з 1864 р.) і підготовку першого всеросійського перепису населення (1897);

- беззмінне керівництво Російським географічним товариством протягом сорока років (з 1873 р.);

- підготовку та видання п'ятитомної «Географічно-статистичного словника Російської імперії»;

- здійснення економічного районування Росії (1880 р.), в основу якого було покладено принцип спеціалізації сільського господарства як пануючого виду економічної діяльності в країні.

Син П. Семенова-Тянь-Шанського – **Веніамін Петрович Семенов-Тянь-Шанський**, геолог за освітою, видав 19-томну науково-популярну працю з регіональної географії «Росія: Повний географічний опис нашої Вітчизни. Настільна і дорожня книга для російських людей». Він також стояв біля витоків формування географії населення.

Князь **Петро Олексійович Кропоткін** – представник російської аристократії, анархіст за своїми політичними переконаннями, близький друг французького географа Е. Реклю, він все життя займався географією, а з 1876 по 1917 р., будучи висланим з Росії, працював в Лондоні, виконуючи доручення Королівського географічного товариства. П. Кропоткін вважав, що не можна примиритися з «фізіографією», з якої виключена людина.

Питаннями кліматології займався **Олександр Іванович Воейков**. Вивчення клімату у його інтерпретації, порівняльне і комплексне, було безпосередньо пов'язане з дослідженням особливостей сільськогосподарського виробництва. О. Воейков співставив прийоми землеробства в місцевостях, де кліматичні умови схожі з умовами з районами Російської імперії. Так виник новий напрямок географічних досліджень – вивчення районів-аналогів. Дотримуючись порад О. Воейкова, на чорноморському узбережжі Грузії вдалося успішно вирощувати чай, в Середній Азії – бавовну.

Відомий вчений-грунтознавець **Василь Васильович Докучаєв**, дослідник чорноземних ґрунтів, одним з перших звернув увагу на процеси взаємодії природи і людини.

У 1884 р. в Московському університеті на історико-філологічному факультеті була відкрита перша в Російській імперії кафедра географії. Першим її завідувачем протягом 35 років був **Дмитро Миколайович Анучин**.

Тема 6. Історична географія і політична карта XX–XXI ст.

1. Формування політичної карти світу.
2. Політична карта світу на початку XXI ст.
3. Історична географія в новітній час.

1. Формування політичної карти світу

Процес формування політичної карти світу нараховує декілька тисячоліть. У цьому процесі виділяють чотири етапи:

– **Стародавній етап** (від епохи виникнення форм держави до V ст. н. е.) пов'язаний з виникненням, розквітом і крахом перших держав (Стародавній Єгипет, Карфаген, Греція, Римська імперія). Вони розпочали політико-територіальний поділ географічного простору, відбувалися перші міждержавні завоювання. Державні кордони тоді збігались, як правило, з природно-географічними рубежами.

– **Середньовічний етап** (V–XV ст.) – це феодальна епоха, коли складався внутрішній ринок, зароджувалися елементи ринкової економіки. У цей період існували такі держави: Візантія, Священна Римська імперія, Англія, Іспанія, Португалія, Київська Русь, Золота Орда. В цілому за рівнем державно-територіального поділу континентального простору до Європи наближалась лише Азія.

– **Новий етап** (з XV–XVI ст. до Першої світової війни) – починається з Великих географічних відкриттів, де найбільшими колоніальними державами були Іспанія та Португалія. Але з розвитком мануфактурного виробництва на авансцену історії вийшли Англія, Франція, Нідерланди, Німеччина, а пізніше і США. Цей період історії характеризувався великими колоніальними захопленнями в Америці, Азії та Африці.

– **Новітній етап** (з 1918 р. до сьогодні).

У новітній період історії серйозні територіальні зміни пов'язані з ходом двох світових воєн і післявоєнним перебудовою світу. *Перший етап* (між Першою і Другою світовими війнами) ознаменувався появою на карті світу першої соціалістичної держави (РРФСР, а пізніше СРСР). Змінилися кордони багатьох держав (одні з них збільшили свою територію – Франція, Данія, Румунія, Польща, у інших держав вона зменшилася). Так, Німеччина, програвши війну, втратила частину території (у т. ч. Ельзас-Лотарингію) і всі свої колонії в Африці і Океанії. Розпалася велика імперія – Австро-Угорщина, і на її місці утворилися нові суверенні країни: Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Ко-

ролівство сербів, хорватів і словенців. Була проголошена незалежність Польщі та Фінляндії. Відбувся поділ Османської імперії.

Другий етап (після Другої світової війни) характеризувався значними територіальними змінами на політичній карті світу: на місці колишньої Німеччини утворилися дві суверенні держави – ФРН і НДР, з'явилася група соціалістичних держав у Східній Європі, в Азії і навіть у Латинській Америці (Куба). Дуже великі зміни на політичній карті були зумовлені розпадом світової колоніальної системи та утворенням великої кількості незалежних держав в Азії, Африці, Океанії, Латинській Америці.

З початку 1990-х рр. виділяють *третій етап* новітньої історії. До якісно нових змін на політичній карті світу, надали великий вплив на соціально-економічну та суспільно-політичне життя всього світового співтовариства в цей період, можна віднести розпад у 1991 р. СРСР. Пізніше більшість республік колишнього Союзу (за винятком трьох держав Балтії) увійшли до складу Співдружності Незалежних Держав (СНД). Перебудовчі процеси в країнах Східної Європи привели до здійснення переважно мирних («оксамитових») народно-демократичних революцій 1989–1990 рр. у країнах цього регіону. У колишніх соціалістичних державах, відбулася зміна суспільно-економічної формації. Ці держави стали на шлях ринкових перетворень («від плану до ринку»).

У жовтні 1990 р. об'єдналися дві німецькі держави, НДР і ФРН. З іншого боку, колишня федеративна республіка Чехословаччина розпалася на дві незалежні держави – Чехію і Словаччину (1993 р.). Відбувся розпад СФРЮ. Була проголошена незалежність республік Словенія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Хорватія, Федеративна Республіка Югославія (у складі Сербії, Чорногорії і автономного краю Косово). Найгострішу політичну кризу цієї колишньої федерації вилилася в громадянську війну і міжнаціональні конфлікти, що продовжуються до цього часу. В кінці 90-х років була здійснена військова агресія НАТО проти СРЮ, в результаті якої Косово було практично відділене від неї.

У світі тривав процес деколонізації. Незалежність отримала Намібія – остання з колоній в Африці. Були утворені нові суверенні держави в Океанії: Федеративні Штати Мікронезії, Республіка Маршаллові острови, Співдружність Північних Маріанських островів (колишні «підопічні території США, що отримали статус вільно асоційованих з США держав»). В 1993 р. була проголошена незалежність держави Еритрея (території, що була раніше однієї з провінцій Ефіопії на березі

Червоного моря, а ще раніше, до 1945 р. – колонією Італії). У 1999 р. під юрисдикцію Китайської Народної Республіки (КНР) повернувся Гонконг (Сянган), колишнє володіння Великобританії, а в 2000 р. і колишня португальська колонія Макао (Аоминь). На сучасній політичній карті світу залишилося зовсім небагато несамоврядних територій (володінь інших держав). Це в основному острови в Тихому й Атлантичному океанах. Є також спірні території в різних регіонах світу (Гібралтар, Фолклендські острови та ін). Всі зміни на політичній карті можна поділити на кількісні – пов'язані з територіальними придбаннями, втратами, добровільними поступками. І якісні – зміна однієї формації іншою, завоювання суверенітету, введення нового державного устрою.

У світі залишилося приблизно 35 володінь і залежних територій. Незалежними зараз є 193 держави (включаючи Тайвань, що формально вважається провінцією Китайської Народної Республіки, а фактично існує як окрема держава під назвою «Китайська Республіка»). «Наймолодшими» із незалежних держав є Еритрея (з 1993 р.) і Палау (з 1994 р.).

У наш час у вирішенні міжнародних питань велике значення відіграють міждержавні політичні організації глобального і регіонального рівнів: ООН (190 держав-учасниць), Організація з питань безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Організація Американських Держав (ОАД), Організація Африканської Єдності (ОАЄ), Організація Північноатлантичного договору (НАТО) та ін.

Такі держави, як Тувалу, Науру, Ватикан і Швейцарія не є членами ООН. Нове міжнародне політичне явище – утворення держав, не визнаних світовим співтовариством, а часто і ніким, крім самих «засновників». Вони незаконні за міжнародним правом, але реально діють і створюють, як правило, багато проблем. Це осередки серйозних політичних і воєнних потрясінь, постійного тиску на політичну ситуацію в світі. Так, з 1974 р. в результаті агресії Туреччини розкололася держава Кіпр. Під приводом захисту конституційних прав турків-кіпріотів (біля 1/5 населення острова) Туреччина окупувала третю частину Кіпру. В 1983 р. була проголошена Турецька Республіка Північного Кіпру, визнана лише Туреччиною.

Виникли самопроголошені республіки на теренах колишнього СРСР: Республіка Ічкерія в Росії; Абхазія і Південна Осетія – в Грузії, Нагірно-Карабаська – в Азербайджані, Придністровська Республіка – в Молдавії.

2. Політична карта світу на початку ХХІ ст.

Термін *«політична карта світу»* використовується у вузькому і широкому розуміннях. У вузькому розумінні політична карта світу – це географічна карта Земної кулі, на якій відображені всі країни і держави світу, їх кордони і столиці, деякі інші географічні об'єкти, що мають важливе політичне значення (поселення, шляхи сполучення тощо). У широкому розумінні політичною картою називають сукупність різноманітних даних політичного змісту про країни і регіони світу. Якщо у першому випадку поняття політичної карти відображає статичну (на конкретний момент часу) політико-територіальну модель світового простору, то широке значення цього поняття передбачає також врахування динамічних явищ і процесів, що мали місце чи відбуваються зараз в окремих країнах або ж між ними.

Основними елементами політичної карти світу є країни і держави.

Держава – це суверенне політико-територіальне утворення, незалежна країна з публічною політичною владою, що здійснюється через систему спеціальних органів і установ.

Країна – це територія з визначеними кордонами й населенням, що являє собою єдине ціле з погляду історії, культури, нації та в політико-географічному відношенні може бути незалежною або залежною. Кожна держава є країною, тоді як не кожна політико-географічна країна є державою. Наприклад, Данія є країною і державою, тоді як Гренландія – це країна, залежна від держави Данії.

Різноманіття країн. З 230 країн світу, 190 суверенні – політично незалежні держави, що володіють самостійністю у внутрішніх і зовнішніх справах. Решта – несамоврядні території, такі як – колонії, протекторати, і так звані заморські департаменти. Серед них є країни з дуже великою територією і чисельністю населення (Китай, Індія, США), і зовсім маленькі – такі як «малі» держави Європи: Монако, Андорра, Ватикан, Ліхтенштейн. Є однаціональні країни (Японія, Швеція) і багатонаціональні (Індія, Росія, США); є багаті природними ресурсами й обділені ними. Є країни, які мають вихід до моря (Україна, Італія, Великобританія) і внутрішньоконтинентальні країни (Чад, Парагвай, Непал, Бутан). Деякі країни займають цілі континенти (Австралія), а інші розміщені на маленькому острові або групі островів (Науру, Мальта, Кабо-Верде).

Тип країни – об'єктивно сформований відносно стійкий комплекс властивих їй умов і особливостей розвитку, які характеризують її роль і місце у світовому співтоваристві на даному етапі всесвітньої історії. Це така сукупність характеризуючих країну показників, котрі

в якихось істотних, інколи вирішальних, типологічних рисах, з одного боку, роблять схожою її з іншими країнами, а з другого – виділяють з-поміж усіх інших. Крім наукової цінності, типологія має і практичне значення. Так, в ООН при визначенні стратегії подальшого розвитку країн світу, для надання фінансової або гуманітарної допомоги визначають групу найменш розвинутих країн на основі трьох основних критеріїв: дуже низькі доходи на душу населення; частка обробної промисловості в структурі господарства складає менше 10 %; частка неграмотних серед дорослого населення – понад 80 %. На початку 90-х років ХХ ст. до цієї групи було віднесено 40 країн: Афганістан, Гаїті, Гвінея, Бангладеш, Лаос, Непал, Бутан, Малі, Мозамбік, Сомалі, Бурунді, Чад, Ефіопія та ін.

Типи країн світу за рівнем економічного розвитку. Для визначення типів країн, крім рівня економічного розвитку, особливостей структури господарства, враховуються також рівень сформованості організаційно-управлінських, функціонально-галузевих і територіально-господарських структур. *Виходячи з цих критеріїв, виділяють чотири типи країн:*

- Країни розвинутої економіки.
- Середньорозвинуті країни перехідної економіки.
- Постсоціалістичні країни перехідної економіки.
- Країни, що розвиваються.

У кінці ХХ ст. ситуація в політичному та соціально-економічному устрої ряду країн різко змінилася, і така типологія перестала відповідати дійсності. У пошуках інтегрального показника суспільного прогресу міжнародна спільнота все частіше вдається до аналізу індексу людського розвитку (ІЛР) країн світу. Правомірність використання цього показника не піддається сумніву. Однак ІЛР складається лише з трьох параметрів – очікуваної тривалості життя, частки грамотності серед дорослого населення і валового внутрішнього продукту на душу населення (ВВП). В наукових цілях доцільно враховувати розширений спектр параметрів соціально-економічного розвитку країни.

Ми вважаємо більш обґрунтованою типологію, запропоновану В. Бугасвим та Ю. Гладким, що спирається на такі показники, як рівень соціально-економічного розвитку країни та її роль у функціональному механізмі світової політики і економіки. Рівень розвитку визначається через валовий внутрішній продукт у розрахунку на душу населення, питому вагу продукції обробної промисловості, ступінь освіченості населення, середню тривалість життя. На підставі такого підходу виділено десять типів країн:

1. *Сім провідних країн світу* (США, Японія, Великобританія, Німеччина, Франція, Італія, Канада) з розвинуеною ринковою економікою, диверсифікованою (розгалуженою) структурою господарства, високими показниками валового внутрішнього продукту на душу населення (15–25 тис. дол.). Лідерство цих держав визначається провідною роллю у світовій політиці та економіці, високим рівнем продуктивності праці, незаперечними успіхами в розвитку науки і техніки, сфери послуг, у соціальному прогресі. На частку цих країн припадає більше половини світового валового внутрішнього продукту.

2. *Високорозвинені невеликі країни Західної Європи, а також «переселенські» країни* (Ізраїль, Австралія, ПАР, Нова Зеландія) з традиційною та розвинуеною ринковою економікою. Характерна риса цих країн – високий рівень участі у світовій торгівлі. До 50 % своєї продукції вони постачають на зовнішній ринок. Економіка ряду держав представлена в міжнародному поділі праці переважно сферою послуг (банківська справа, посередницька торгівля, туристичний бізнес у Швейцарії, Австрії, Бельгії, Нідерландах) або сировинними галузями (Австралія, Канада, ПАР).

3. *Нові індустріальні країни* (Корея, Тайвань, Сінгапур, Малайзія, Таїланд, Аргентина, Бразилія, Мексика, Чилі). Майже всі вони – колишні слабозвинені держави, в економіці яких раніше переважали сільське господарство і видобувна промисловість. Стратегія розвитку цих країн базується на західній моделі відкритої ринкової економіки, заснованої на приватній власності та вільному підприємництві, що поєднуються з державним регулюванням. До 80 % експорту багатьох країн цього типу припадає на продукцію обробної промисловості. Наприклад, Південна Корея вийшла на одне з перших місць у світі за експортом кораблів, контейнерів, телевізорів, відеомагнітофонів, кухонних приладів; Сінгапур – морських бурових платформ, магнітних дисків; Малайзія – електронних компонентів, кондиціонерів; Тайвань – взуття, моніторів, кінокамер, швейних машин. Концентрація виробництва в обраних галузях має місце також у Бразилії, Аргентині, Мексиці.

4. *Постсоціалістичні країни Східної Європи*, включаючи країни Балтії (Латвії, Литви, Естонії), що завершують процес переходу від планово-централізованої економіки до ринкової. Майже у всіх сферах економічного і політичного життя тут проведені або завершуються реформи, що змінюють саму сутність суспільно-економічної системи. У країнах цього типу створені елементи ринкового господарства і громадського устрою.

5. *Країни СНД*, що знаходяться в процесі переходу від планово-централізованої економіки до ринкової: Росія, Україна, Білорусь, Литва, Латвія, Естонія, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Казахстан, Узбекистан, Киргизька Республіка, Таджикистан, Туркменістан. Майже всі вони є індустріальними або аграрно-індустріальними країнами, і головні особливості їх господарства вирізняються наявністю цілком сформованого господарства, яке за своєю структурою мало відрізняється від структури господарства економічно розвинутих країн. Але на сучасному етапі постсоціалістичним країнам бракує капіталу, і більшість галузей (особливо сільське господарство, легка промисловість, торгівля) використовує застарілі техніку і технології. У цих країнах тільки формуються сучасні організаційно-управлінські структури ринкового господарства. У них розпочалася економічна перебудова на ринкових засадах, і деякі держави вже досягли певних успіхів. Більш вдало зарекомендували себе польська, чеська та угорська моделі економічних реформ. Протягом довгого часу ці країни розвивалися в єдиному економічному і політичному просторі СРСР, що зробило вплив на структуру, функції і «територіальний малюнок» їх господарства. У країнах цього типу помітні відмінності в рівнях соціально-економічного розвитку і життя населення, структурі господарства, демографічної ситуації. В той же час риси подібності, численні і стійкі зв'язки дають підстави для об'єднання їх в окремий тип. У 1989 р., згідно з даними лондонського Міжнародного інституту стратегічних досліджень (IISS), показник ВВП на душу населення для країн Західної Європи лише в 1,75 рази перевищував аналогічний показник для СРСР. А в 2000 р. розрив перевищував вже 12 разів.

6. *Китай* – найбільша держава світу за чисельністю населення, що поєднує риси як розвинутої, так і країни, що розвивається, елементи планово-централізованої та ринкової економіки, партійний плюралізм і керівну роль Комуністичної партії. Високі темпи росту економіки, здійснення реалістичної внутрішньої і зовнішньої політики, прагматичний підхід до світових реалій можуть дозволити Китаю в XXI ст. вийти на нові економічні рубежі;

7. *Країни з величезними територіями і населенням, природно-ресурсним потенціалом і можливостями економічного розвитку* (Індія, Пакистан, Індонезія), зайняли чільне місце в системі міжнародних економічних зв'язків завдяки притоку іноземних інвестицій. Однак стан економіки цих країн характеризується низькою продуктивністю праці та незначним середньодушовим споживанням.

8. *Нафтодобувні держави* (Бруней, Катар, Кувейт, Бахрейн, Саудівська Аравія, ОАЕ). До цієї групи належать держави, в економіці яких провідну роль відіграє нафтове господарство. Досить сказати, що частка нафти в експортних надходженнях Саудівської Аравії, Кувейту та Ірану становить 90–95 %, а Іраку, Катару, ОАЕ – навіть 95–100 %. Завдяки припливу нафтодоларів ці країни за відносно короткий час зуміли реконструювати свою економіку і забезпечити дуже високий рівень доходів на душу населення. За величиною ВВП у розрахунку на душу населення ОАЕ і Катар займають одне з перших місць у світі (27 тис. дол.), трохи їм поступаються Бруней і Кувейт (20,1 тис. дол.); показники Саудівської Аравії (понад 10 тис. дол.), Габону, Венесуели, Ірану та ін. Також значно вище, ніж у інших країн «третього світу». До цього типу також відносять малі, дрібні і найдрібніші держави «концесійного розвитку», розбагатіли внаслідок розвитку туризму, транзиту та реекспорту, плантаційного господарства (Барбадос, Ямайка, Тринідад і Тобаго, Науру, Багами та ін.). До цієї групи примикають також заморські володіння Великобританії (Гібралтар, Бермудські острови та ін.), Франції (Гваделупа, Нова Каледонія, Французька Гвінея, Реюньон та ін.), США (Пуерто-Ріко). До характерних особливостей цих країн належать: крайній лібералізм економічного законодавства («податковий рай»), політична стабільність і невтручання в справи іноземного капіталу, високий рівень розвитку інфраструктури (міжнародні зв'язки, банківська справа, морські порти та аеропорти). Інша їхня риса – виключно вигідне географічне положення. Більшість цих острівних держав розташована безпосередньо на трасах та перетинах морських і повітряних комунікацій.

9. *«Класичні» країни, що розвиваються*, утворюють найчисленнішу групу. Вони характеризуються низьким рівнем економічного і соціального розвитку і невеликим розміром душевого валового внутрішнього продукту (менше 1 тис. дол.). В аграрному секторі цих країн, що займає передові позиції в національній економіці, працює 80–90 % населення. В господарстві таких держав переважають доіндустріальні форми праці і натурального господарства; підприємства обробної промисловості вкрай нечисленні і технічно слабо оснащені. Наприклад, для більшості країн Африки, розташованих на південь від Сахари, все ще властиві родоплеменні відносини, територіальна дезінтеграція. До цієї групи належить 80 % африканських держав, багато країн Азії та Латинської Америки. З-поміж великої кількості країн, що розвиваються, можна виділити ще кілька підтипів. Це країни з переважанням монокультури в сільському господарстві («бананові республіки»), які

виходять на світовий ринок з одним-двома експортними продуктами, невеликі острівні країни і країни, що експортують продукцію гірничодобувної промисловості.

10. *Найменш розвинені держави світу* (за визначенням ООН), в яких проживає понад 10 % населення світу. Вони практично не беруть участь у світовій торгівлі і не отримують інвестицій. Це 49 країн, на які припадає лише 12 млрд дол. у вигляді допомоги, всього 25 млрд дол. у вигляді доходів від експорту і 5 млрд дол. (з 2 трлн дол. по світу) у вигляді прямих іноземних інвестицій. До цієї категорії світова спільнота відносить Афганістан, Бангладеш, Бенін, Буркіна-Фасо, Нігер, Сомалі, Чад та ін. Деякі з цих країн є внутрішніми (не мають виходу до моря) і слабо пов'язані із зовнішнім світом. У них мізерний ВВП (близько 100 дол. на рік), повсюдно переважають доіндустріальні форми праці, слабо розвинені системи освіти і охорони здоров'я. Країни, які отримали статус найменш розвинених, користуються особливою увагою світового співтовариства, мають можливість отримувати кредити, позики та гуманітарну допомогу на пільгових умовах.

Форми правління:

Республіканська форма правління виникла в давнину (Афінська республіка, Римська республіка). За республіканського ладу законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. При цьому розрізняють так звану президентську республіку, де президент очолює уряд і наділений дуже великими повноваженнями (США, ряд країн Латинської Америки), і парламентську республіку, де роль президента менша, а уряд очолює прем'єр-міністр (ФРН, Італія, Індія). Республіканську форму правління вважають найбільш прогресивною і найбільш демократичною, її вибрали для себе не лише економічно розвинуті країни, а й більшість країн Латинської Америки, майже всі колишні колонії в Азії та африканські держави.

Монархічна форма правління виникла в умовах рабовласництва. У середні віки вона стала основною формою правління. У ринкових відносинах збереглися лише традиційні, в більшості формальні риси монархічного правління. У 1998 р. у світі нараховувалось 30 монархій: 14 – в Азії, 12 – в Європі, 3 – в Африці, 1 – в Океанії (Тонга). Серед них є імперія (Японія), королівства (Бельгія, Великобританія, Іспанія, Швеція та ін.), князівства (Андорра, Ліхтенштейн, Монако), герцогство (Люксембург), султанати (Бруней, Оман, Малайзія), емірати (Бахрейн, Катар, ОАЕ) і папська держава – місто Ватикан. Більшість нинішніх нині монархій – конституційні. Реальна законодавча влада в них належить парламенту, а виконавча – уряду, монарх «царює», але

не править (Великобританія, Норвегія, Швеція). Поряд з конституційними (парламентськими) на політичній карті збереглися ще декілька абсолютних монархій, де уряди або інші органи влади відповідальні лише перед монархом як главою держави, а парламенту немає, або він є лише дорадчим органом (Саудівська Аравія, Оман, Бруней та ін.).

Форми адміністративно-територіального устрою:

Унітарна держава – це єдине цільне державне утворення, яке складається з адміністративно-територіальних одиниць, що підпорядковуються центральним органам влади і не мають ознак державного суверенітету. Таких держав у світі більшість.

Федерація – добровільне об'єднання декількох раніше самостійних державних утворень в одну союзну державу. У федеративній державі є державні утворення – республіки, штати, провінції, землі, кантони, тобто території, які мають власні закони та органи влади. Нараховується 24 федерації: Російська Федерація, Австрійська Республіка, Королівство Бельгія, Республіка Індія, Австралійський Союз, Південно-Африканська Республіка, Канада, Сполучені Штати Америки та ін.

Конфедерація – це юридичне об'єднання суверенних держав, створене для забезпечення їхніх загальних інтересів (Швейцарський союз). Конфедерація утворює центральні органи, які мають повноваження, делеговані їм державами-членами союзу. Правова основа конфедерації – договір, при федеративному устрої держави (федерації) такою основою є конституція.

3. Історична географія в новітній час

Після Першої світової війни *географічні дослідження в США* розвивалися за такими напрямками:

- екологія людини (рішення проблеми пристосування людини до її природного оточення);
- хорологія (виявлення та пояснення розбіжностей між областями поширення окремих видів флори і фауни). Територіальне розмаїття пояснювалося як походженням видів, де процеси зміни розглядалися у часі (історична географія; «послідовне освоєння»), так і з допомогою концепції функціональної організації простору (функціональне пояснення);
- прикладна географія (використання географії у вирішенні практичних завдань в економічній, соціальній і політичній областях).

Автором геополітичної концепції «морської сили» по праву вважається *Альфред Тайер Мехен* – американський історик, кадровий офіцер, адмірал морського флоту. У 1885–1889 рр. А. Мехен викладав

історію військового флоту у військово-морському коледжі в Ньюпорті. Він вважав, що «морська сила» держави може бути розрахована за формулою: $SP = N + MM + NB$, де SP – так звана «морська сила»; N – військовий флот; MM – торговельний флот; NB – військово-морські бази.

Ідеї А. Мехена отримали великий резонанс у світі. Показово, що його праці були видані в Радянському Союзі лише один раз – в 1941 р. Геополітична концепція «морської сили» послужила основою для розробки геополітичної парадигми «кільця анаконди», що отримала широке визнання серед фахівців.

Дослідження по вивченню сільськогосподарських районів, розвитку транспорту і міст, змін клімату, розміщення фабричної промисловості, расового розподілу населення, політичної географії, кордонів у 20–30-ті рр. ХХ ст. опублікував *Річард Хартшорн*. Його найбільш відома праця – «Сутність географії» («The Nature of Geography», 1939).

Книга *В. Боумана* «Новий світ» («The New World», 1921), присвячена світовим територіальним проблемам, була багато років найбільш авторитетним дослідженням в області політичної географії. Авторитет В. Боумана у світі підтверджує наступний факт. Гватемала і Гондурас звернулися до США з проханням вирішити їх спір щодо спільного кордону. Держсекретар Конгресу доручив В. Боуману вивчити ситуацію і дати висновок. Переговори тривали 14 років. Всі питання були врегульовані в 1933 р. багато в чому завдяки рекомендаціям географа. Ним же в 1930-ті роки були здійснені роботи по вивченню пояса перших поселень на Заході США.

У роки Другої світової війни географи США працювали в різних областях: від військової розвідки до бюро погоди, від допомоги береговій службі до роботи в бібліотеці Конгресу США. Вони навіть залучалися до розробки національної військової форми. У 1940 р. в армії США було три варіанти форми – для помірних, спекотних і холодних умов. Але війська, які висадилися на Алеутських островах у формі для помірної зони, виявили її повну непридатність. У результаті була створена спеціальна лабораторія, яка розробила так званий «Атлас одягу». Перед висадкою в Нормандії спеціальною групою географів була детально вивчена зона пляжів. Інша група вчених досліджувала можливості використання транспортних засобів (портові споруди, шосейні і залізні дороги, аеропорти). У цей період географія в США отримала більш широке визнання, ніж будь-коли раніше.

З інших напрямків американської географії слід зазначити географію маркетингу (розміщення магазинів у місті з урахуванням місць проживання і роботи людей, маршрутів пересування, наявності конку-

руючих магазинів). Одним з найбільш відомих американських представників цієї гілки географії є **Вільям Еннлбом**.

Історична географія в країні найбільш яскраво представлена географічною школою університету в Берклі. Ця школа проіснувала близько 50 років (з 1925 р.) завдяки зусиллям **Карла Зауера** – автора концепції «культурного ландшафту». Карл Зауер розглядав ландшафт як подвійну систему, в яку включені:

- природний ландшафт (коли розглядаються його природні характеристики, які мають значення для людини);
- культурний ландшафт (формується людиною).

Причому в такій системі культура виступає активним агентом, природне середовище – засобом, а культурне середовище – результатом.

Американські географи приділяли значну увагу вивченню просторових аспектів економічної діяльності. Суттєвий внесок у вивчення закономірностей розміщення продуктивних сил і розвиток регіональної науки вніс економіст **Уолтер Айзард**, який широко впроваджував у економічні моделі просторовий компонент. За ініціативою вченого у 1954 р. у США була створена Асоціація регіональної науки, яка в 1960 р. отримала міжнародний статус. Багато років У. Айзард був її беззмінним президентом. У 1956 р. вчений опублікував свою першу велику монографію «Розміщення і економіка простору». В ній У. Айзард сформулював ряд законів регіональної економіки і пояснив взаємозв'язок теорії розміщення з відомими загальноекономічними теоріями (виробництва, ціноутворення, торгівлі). Зокрема, він запропонував нову модель транспортної мережі (в якій враховані зворотні потоки, зв'язки між проміжними центрами тощо).

Широко відома не тільки в США, але і в світі чиказька географічна школа **Гілберта Уайта**. Її спеціалізація – вивчення стихійних лих, особливо найбільш значних з них – повеней, викликаних розливами річок. На повені припадає до 24 % всіх світових природних катастроф, близько 10 % загиблих і майже ще майже половина шкоди наноситься природою світовій спільноті. Причому за останні 20 років загальний збиток від природних катастроф (у постійних цінах) зріс у 8 разів, що пов'язано з великою концентрацією економічної активності в берегових зонах та інших районах, найбільш схильних до катастроф. Гілберт Уайт переконливо довів, що більша частина збитку від повеней пов'язана не з технічними прорахунками і помилками, а криється у психологічній сфері та визначається помилковими установками і стереотипами, що накладають відбиток на поведінку людей в екстремальних ситуаціях.

У рамках американської географічної школи отримала свій подальший розвиток теоретична географія. Одним з основоположників цього напрямку в США вважається **Вільям Бунге**. Його книга «Теоретична географія», опублікована в 1967 р., містить аналіз найважливіших просторових закономірностей природних і соціальних процесів, формує теоретичну основу конструктивних географічних досліджень.

Піонером в області географії торгівлі був **Джордж Дж. Чизхолм**. Він випустив перший світовий довідник з географії торгівлі – «Handbook of Commercial Geography». У цій книзі було зібрано величезну кількість відомостей про світову торгівлю. Чизхолм помістив у довіднику також основні правила опису і вивчення торгівлі.

Поштовхом для розвитку *британської географії* стала Перша світова війна. У 1921 р. в десяти університетах країни були створені програми вищої географічної освіти, а в 1964 р. такі програми існували вже в 32 університетах (включаючи 7 студентських коледжів Лондонського університету). У 1964–1966 рр. в країні за довідником «Orbis Geographicus» («Світила географії») налічувалось 464 професійних географів.

Одним з найбільш розвинених напрямів географічних досліджень було вивчення географії у зв'язку з економічними, соціальними і політичними проблемами. Лідерами цих нових підходів були три британських географів. Геоморфолог **Річард Дж. Міссі** одним з перших використав загальну теорію систем у вивченні форм рельєфу. Він же першим вказав на можливість застосування цієї теорії до економічної і соціальної географії. **Девід У. Харвей** вважається авторитетним вченим у галузі теорії та методології географії. Комплексність, синтетичний характер та екологічна спрямованість – відмінні риси досліджень **Пітера Хаггета**.

У 1970-ті рр. британські вчені стали приділяти пильну увагу вивченню державної політики, процесів зростання суспільного добробуту. Провідні центри географічних досліджень країни – Оксфорд і Кембридж – включили в обов'язковий перелік навчальних дисциплін поведінкову географію. Ця галузева географічна дисципліна переживає період бурхливого розвитку. Вона акцентує увагу на особливостях поведінки людей, їх взаємодії, сприйняття ними навколишнього середовища. Однією з найбільш відомих праць у цій області – книга **Джона Голда** «Основи поведінкової географії».

Географія досягла у Великобританії особливих успіхів у середині 50-х – середині 70-х рр. ХХ ст. Кількість інститутів, які готували фахівців-географів, майже подвоїлася. Загальна кількість членів Геог-

рафічної асоціації зроста з 5 до 8,5 тис., Інституту британських географів – з 600 до 1500; тираж спеціального видання «Geographical Magazine» на початку 70-х рр. досягав 75 тис. примірників.

Розвиток географії у Франції, Бельгії та Швейцарії. До 1921 р. факультети географії функціонували в 16-ти університетах Франції, 4-х університетах Бельгії і 7-ми університетах Швейцарії. Учні **Відаля де ла Блаша** повсюдно впровадили погляди і методи свого вчителя, створивши те, що стало називатися – «традиція відалізма».

Центральне місце серед сучасних концепцій регіональної політики займає теорія полюсів і центрів зростання, розроблена економістами **Франсуа Перру та Жаном Будвілем**. Під полюсом зростання розуміється регіональний центр або сайт, що володіє набором пропульсивних, тобто найбільш передових, галузей, здатний до тривалого самостійного розвитку.

Сучасні географічні дослідження у Франції пов'язані з іменами **Поля Клаваля** (автора концепції соціальної ситуації), **Андре Мейньє**, **Енн Баттімер**.

У 70-ті рр. ХХ ст. престиж столиці Франції як центру французької географії падає. На противагу паризькому Національному комітету географії виникають численні регіональні наукові центри в Нансі, Греноблі, Ліоні, Марселі, Руані.

Шведська географічна школа. Формування географічних шкіл у скандинавських країнах відбувалося під інтенсивним впливом німецьких географічних ідей. Перша кафедра географії в Швеції була відкрита у 1894 р. в університеті Лунда. Одним із основоположників шведської географічної школи вважається **Стін де Геєр**. У 1911–1928 рр. він викладав географію у Вищій школі в Стокгольмі, а у 1928 р. очолив кафедру географії у Гетеборгському університеті.

Безперечною заслугою цього вченого визнається перенесення інтересів вчених-географів у площину країнознавства. До цього часу шведи виявляли більший інтерес до відкриттів в інших регіонах. У 1923 р. де Геєр опублікував одну з перших робіт, в якій проаналізував способи використання земель у містах (на прикладі Стокгольма). У 1926–1928 рр. дослідник випустив серію праць, присвячених виділенню районів за сукупністю ряду характеристик. На одній з карт був показаний расовий склад шведської нації, з іншого – ретельно розмежовані райони, виділені за природними параметрами, і регіони, за певним характером заселення. У 1928 р. де Геєр опублікував широкомасштабне дослідження з політичної географії минулого, в якому виділив «серцевинні області» держав – невеликі за територією сегменти країн з

притаманною їм максимальною концентрацією економіки і політичної могутності.

Сучасник Стіна де Геера, *Ханс Альманн*, з 1919 по 1950 рр. був професором географії Стокгольмського університету, в 1956–1960 рр. – послом Швеції в Норвегії, також обирався президентом Міжнародного географічного союзу.

З ім'ям іншого географа – *Хельге Нельсона* – пов'язана історія Лундського університету. Студенти, що спеціалізувалися в області соціально-економічної географії в Хельге Нельсона, донедавна становили більшу частину професури в цій галузі знання. Так, Свен Готлунд завідував кафедрою в Гетеборзі, Карл Девід Ханнерберг – в Стокгольмі, Торстен Хегерстранд – в Лунді. Крім того, в Лунді в якості асистента професора соціально-економічної географії довгий час працював Гуннар Евальд Торнквіст – учень Готлунда і академічний «онук» Нельсона.

Нельсон опублікував два докладних звіти про процеси заселення центрального гірничодобувного округу Швеції. Зроблений аналіз змусив його звернути увагу на явище, протилежне заселення, – еміграцію шведів в США. В результаті була проведена робота з вивчення безпосередніх зв'язків між окремими населеними пунктами Швеції і тими округами США, де осідали мігранти.

Перетворення Лунда в один із центрів розробки нових підходів і методів географії пов'язують з ім'ям одного з учнів Нельсона – *Торстена Хегерстранда*. Нельсон запропонував Хегерстранду розробити традиційну семінарську тему – докладно вивчити невеликий район в околицях Лунда, який відрізнявся високою інтенсивністю еміграції. Ідея полягала в пошуку і знаходженні причин, що обумовлюють цей процес. Хегерстранд виявив, що люди, які вирішили емігрувати, не були одинаками, що проживали окремо один від одного в тих чи інших населених пунктах, а групувалися в кластери. Це змусило його звернутися до пошуку причин групування. Ключ до розуміння структури емігрантських кластерів, як виявилось, слід шукати шляхом визначення і передбачення ступеня ймовірності отримання окремими індивідуумами відомостей про Америку. Тому Хегерстранда цікавило не стільки докладний опис результатів еміграції з цього району, скільки розробка певного виду теоретичної моделі розповсюдження інформації, що отримав назву «дифузія інновацій».

У 1944 р. у Лунд прибув *Едгар Кант*. У 1934 р. він отримав ступінь доктора географії в Тартуському університеті, а в 1936–1944 рр. був там професором економічної географії, одночасно вико-

нуючи обов'язки ректора. У 1945 р. Кант прочитав у Лунді курс лекцій з теорії «центральных місць». Він застосовував цю теорію при вивченні розміщення населених пунктів Естонії, а також цікавився процесами міграцій.

Розвиток географії в Радянському Союзі. В 1918 р. в Петрограді був відкритий Географічний інститут – перший спеціальний географічний вищий навчальний заклад. У 1925 р. цей інститут увійшов до складу Ленінградського університету на правах самостійного факультету.

Географія знайшла практичне застосування при розробці та реалізації плану ГОЕЛРО (1920–1921), який в Радянському Союзі називали «другою програмою партії». Згідно з цим планом, розвиток народного господарства повинен був здійснюватися на основі електрифікації (створення мережі державних районних електричних станцій) і формування раціональної сітки економічних районів.

Оскільки план ГОЕЛРО охоплював не всю територію країни, в 1921 р. була створена Комісія Держплану з районування (голова Г. Кржижановський), результатом діяльності якої було створення так званої сітки з 21 економічного району з перспективою її незмінності на 15 років. Особливістю цього плану був комплексний підхід до розміщення підприємств і виробництв, з урахуванням територіального аспекту (виділення опорних баз освоєння). План був виконаний за основними показниками до 1931 р. Фактично саме в цей період економічна географія стала конструктивною наукою.

15 травня 1934 р. вийшла постанова РНК і ЦК ВКП(б) про викладання географії в школі. Згідно з цим документом, було відновлено викладання фізичної географії з обов'язковим використанням карт. 14 липня 1934 р. Президія Комісії вищого технічного освіти ЦВК СРСР визначила коло географічних знань для викладання в університетах: центральне місце було віддано економіко-географічними відомостями, розміщення продуктивних сил та економічного районування. Змістовна частина курсу економічної географії будувалася на районній основі. Зокрема, в курсі економічної географії СРСР 70 % часу відводилося вивченню економічних районів.

На початку 1920-х рр. нові районні напрямки економічної географії розвивав **Микола Миколайович Баранський** – радянський географ, засновник вітчизняної наукової географічної школи ХХ ст. У 1926 р. він підготував перший післяреволюційний підручник економічної географії «Економічна географія СРСР: Огляд по областях Держплану». М. Баранський вказував на синтетичний характер географії,

виступаючи проти «протиприродних економіко-географів» і «нелюдських фізико-географів». Він був одним із перших учених-географів, що отримали звання Героя Соціалістичної Праці за видатні заслуги в області теоретичної розробки питань економіко-географічної науки. У 1929 р. за його ініціативою була проведена перша Всесоюзна конференція економіко-географів.

Праці М. Баранського стали базовими при формуванні теорії і практики економічної географії, а також країнознавства та економічної картографії. Учений розробив конструктивну методику викладання географії у вищій школі. За його ініціативою були засновані кафедри економічної географії в Комуністичному університеті ім. Я. Свердлова, МДУ та МДПУ. За його активної участі був організований випуск серій збірок «Питання географії», «Географія та господарство», журналу «Географія в школі».

Микола Миколайович Колосовський брав участь у розробці першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР. Він створив теорію територіально-виробничих комплексів (ТПК) і економічного районування.

Ідеї Баранського-Колосовського творчо розвивав **Юліан Глібович Саушкін**, який стояв біля витоків створення теоретичної географії і метагеографії, історії та методології географічної науки, теорії економічної та соціальної географії, економіко-географічного моделювання і прогнозування. Ю. Саушкін суттєво збагатив теорію економічного та природно-господарського районування. Понад 30 років він очолював кафедру економічної географії СРСР в МДУ, підготував цілу плеяду талановитих учнів та послідовників.

У 60-70-х рр. ХХ ст. в СРСР відбувається соціологізація географії і перетворення її в економічну і соціальну. У 1977 р. економічна і соціальна географія були включені до переліку наук Державного комітету з науки і техніки.

У сучасній географічній науці відомо ряд базових концепцій:

- географічного поділу праці (М. Баранський);
- ноосфери (В. Вернадський);
- територіально-виробничих комплексів (М. Колосовський);
- енерговиробничих циклів (М. Колосовський);
- соціально-культурної географії (Р. Кабо);
- ресурсних циклів (В. Комар);
- територіальної структури господарства (І. Маєргойз);
- «опорного каркасу» території (І. Маєргойз);
- геосистемна (Б. Сочава, Ю. Саушкін);

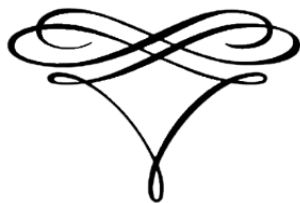
Історична географія

- єдиної системи розселення (К. Шешельгіс, Б. Хорев);
- територіальної організації суспільства (Б. Хорев);
- геоситуаційна (А. Трофімов);
- інноваційна (В. Бабурін);
- просторових систем промисловості (П. Бакланов).

РОЗДІЛ 2.

Історична географія України

Тема 7. Історична географія України: предмет, методи, джерела

1. *Предмет, завдання та методи історичної географії України.*
2. *Джерела історичної географії України.*
3. *Карти та атласи з історії України.*

1. Предмет, завдання та методи історичної географії України

Історична географія займає особливе місце серед спеціальних історичних дисциплін. Оскільки вона тісно пов'язана і з географією, то іноді помилково думають, що історична географія займається лише історією збирання знань в галузі географії, історією географічних уявлень людей та історією розвитку географічної науки. Проте предмет історичної географії значно ширший.

Історична географія конкретизує наші історичні уявлення, пов'язує їх з певними територіями. **Предмет історичної географії** складає конкретна географія минулого, у тому числі географія населення, економічна і політична географія. **Історична географія України** вивчає «історичний пейзаж», на тлі якого творили наші предки.

Ще в історичних творах доби Київської Русі простежується певний інтерес їх авторів до історико-географічних відомостей. Так, літописець Нестор характеризує розселення слов'янських племен у минулому, а невідомий автор «Слова про Ігорів похід» називає чимало географічних об'єктів у Половецькій землі.

Як наука історична географія України існує вже декілька століть. Для її розвитку як галузі наукових знань багато зробили історики Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Фелікс Брун, Веніамін Кордт, Іван Крип'якевич, Федір Шевченко, Петро Толочко, Ярослав Дашкевич, Михайло Брайчевський, Юрій Мицик, Микола Крикун, Геннадій Боряк, Олена Маркова, Юрій Павленко, Омелян Пріцак, Володимир Сергійчук, Володимир Ричка, Марія Дмитрієнко, Тетяна Балабушевич, Олександр Гуржій, Марія Вавричин, Василь Боєчко, Борис Захарчук, географ Федір Петрунь та ін.

В останні роки в Україні стали захищатися дисертації та з'являтися статті і спеціальні монографічні дослідження з історичної географії (І. В. Бондаренко, В. К. Голенко, К. Г. Лашенко, І. В. Сапожніков, О. О. Тортіка, С. Ф. Федака, В. А. Чабаненко, О. П. Черних, І. Г. Чеховський та ін.).

Проблеми історичної географії України, які дотичні до історичної географії Росії, вивчали російські вчені Борис Рибakov, Валентин Седов, Лев Гумільов, Володимир Дробіжев, Іван Ковальченко,

Анатолій Муравйов, Аскольд Іванчик, Олександр Подосінов, Віктор Паранін.

Історична географія не лише сприяє конкретизації і поглибленню наших уявлень про різні сторони історичного процесу, але в ряді випадків дає для історії відомості, які неможливо одержати іншими засобами. За допомогою відомостей історичної географії можна конкретизувати наші уявлення про розселення народів у минулому, про розвиток виробництва в певних районах у різні історичні періоди, встановити географічні пункти ряду важливих історичних подій. Історична географія має важливе значення не лише для виявлення співвідношення подій історії України та світової історії, але й для встановлення і вивчення ряду місцевих особливостей в загальному процесі історичного розвитку.

Одним із завдань історичної географії України повинно стати також вивчення змін у розміщенні населення і продуктивних сил за останні десятиліття (розвиток існуючих сировинних баз, промислових центрів і створення нових; спорудження гідроелектростанцій та великих водосховищ, будівництво каналів; вплив аварії на Чорнобильській АЕС; повернення в Україну репресованих народів). Поки що подібними питаннями займаються географи, політологи і культурологи. З'явилися цікаві роботи про геополітичне становище України, з історичного і сакрального ландшафтознавства.

Як навчальна дисципліна історична географія України з'явилася лише на початку 90-х рр. ХХ ст. Над навчально-методичним забезпеченням курсу працюють викладачі вузів, які підготували програми, методичні розробки, курси лекцій, посібники (Т. А. Балабушевич, О. А. Бачинська, Г. М. Дудченко, А. М. Зубко, В. П. Круль, П. П. Овдієнко, С. В. Трубчанінов).

Динаміка явищ і об'єктів історичної дійсності проявляється в різноманітних формах: просторове переміщення об'єктів, що відбувається в певний відрізок часу (зміна ліній фронтів, міграція населення); розвиток історичних явищ по шляху якісних і кількісних змін (зростання числа населених пунктів, розселення етнічних груп, збільшення кількості та потужності промислових підприємств, розширення сільськогосподарських угідь, збільшення протяжності шляхів сполучення, формування мережі культурно-освітніх закладів та установ).

Об'єктивний процес розвитку суспільства вивчається за допомогою фактів минулого і сьогодення, їх обов'язково треба прив'язувати до «географічної основи», до конкретної місцевості. Процеси історичного розвитку об'єктів і явищ покликані відображати історичні карти. Для аналізу і відтворення на картах історичних подій залучається великий арсенал ***методів історичної географії:***

Метод типологізації (диференціальної і аналітичної) використовується з метою розчленування цілого на частини, вивчення її і об'єднання в наукову картину історичної дійсності.

Статистичний метод застосовується як основний при вивченні соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку.

Динамічний метод базується на розгляді реальних об'єктів у процесі їх виникнення, існування та подальшого розвитку.

У картах можна відобразити статичну картину часового історичного зрізу, подібну до одного кадру кінострічки, на якому зафіксовано одномоментне положення рухомих об'єктів (спосіб кадрів). Показ розвитку явищ досягається шляхом створення серії типових карт, що відображають дійсність через певні відрізки часу. Цей спосіб знаходить широке втілення в найрізноманітніших історичних атласах, у т. ч. і в Інтернет-виданнях.

Для показу процесів розвитку суспільних і економічних об'єктів та явищ на картах широко застосовується спосіб часових інтервалів. У цьому випадку процес розвитку одного чи кількох явищ за певний відрізок часу обмежений хронологічними рамками карти і передається за допомогою картодіаграм, картограм та засобом значків. За допомогою картодіаграм показують зміну абсолютної величини історичних об'єктів за весь період, що картографується, чи на певну проміжну дату. Картограмами показують зміну відносної величини одного-двох історичних явищ на період, що картографується (картограмою у відсотках можна показати зміни у віковому чи етнічному складі населення). Динаміку об'єктів можна зобразити способом масштабних чи позамасштабних значків, що характеризують розвиток зображених об'єктів за певні відрізки часу. Зміна величини лінійних об'єктів за період, що картографується, чи на певну проміжну дату виражається кольором чи рисунком умовних знаків (так, різними кольорами зображують залізниці, збудовані в різні періоди тощо).

Для передачі просторових змін об'єктів і явищ, зумовлених їх розвитком чи рухом за відповідний період, застосовується значковий спосіб. Значками руху позначаються будь-які явища, незалежно від характеру їх розміщення: точкові (наприклад, козацька сотня); лінійні (переміщення військових угруповань); площинні (розширення району селянсько-козацьких повстань) та ін. Лініями руху можна показати шлях, спосіб, напрямок і швидкість переміщення, якість, потужність та структуру явища. Графічним засобом зображення динаміки служать стрілки і лінійні знаки різної ширини. Часова характеристика явищ, що розвиваються, дається за допомогою дат, що вказують місце розташування об'єкта в конкретний відрізок часу.

Історична географія України крім наукового і пізнавального має ще й велике практичне значення. Так, адміністративно-територіальний устрій та економічне районування України вже давно не переглядались і в ряді випадків почали створювати певні труднощі для дієвого управління на регіональному рівні. В останній час багато говориться про необхідність проведення адміністративної реформи в Україні, оприлюднені основні її принципи. Звернення до даних історичної географії дасть змогу не лише краще виконати поставлені завдання, але й запобігти можливим проблемам у майбутньому.

2. Джерела історичної географії України

Історична географія використовує велику кількість джерел, зокрема: писемні джерела, картографічні матеріали, дані таких наук як археологія, геологія, лінгвістика, етнографія, антропологія, палеоботаніка, нумізматика, кліматологія.

Найбільше значення для історичної географії України мають *писемні джерела*. Серед них: твори вітчизняних і зарубіжних авторів (літописи, хроніки, описи історичних подій та географічних об'єктів, щоденники подорожей), особисте і дипломатичне листування, дані статистики та податкових реєстрів, описи парафій, монастирів і єпархій, офіційні звіти чиновників різного рангу (губернаторів, намісників, поліцеймейстерів, партійних керівників, голів рад).

Далеко не кожне писемне джерело містить конкретну і вичерпну інформацію з історичної географії України того чи іншого періоду. Так, твори античних авторів, візантійських і арабських істориків, географів та письменників доби середньовіччя містять інформацію, що використовують для загальної реконструкції історичної географії України. Перші згадки про територію України та племена, що там мешкали, є в поемах давньогрецького поета Гомера та в близькосхідних джерелах (у т. ч. в Біблії). Проте *перший опис території України міститься лише в творах «батька історії» Геродота* (близько 490–430 рр. до н. е.).

Праці Клавдія Птолемея з Олександрії Єгипетської (83–161 рр. н. е.) визнані одним з найважливіших джерел з історичної географії України перших століть н. е. Вплив Птолемея на картографію і географію взагалі більший за будь-якого іншого вченого всіх часів і народів. Так, Птолемеєм встановив, що найточніше визначити відстані між географічними об'єктами можна лише шляхом астрономічних спостережень. У зв'язку з цим він подає майже 8000 координат населених пунктів, річок, гір, півостровів тощо. Дані Птолемея використовувалися європейськими географами для опису багатьох країн світу, у тому

числі й території України включно до XVI ст. Птолемей допустив багато помилок, навіть у добре знайомому йому Середземномор'ї. Так, він подає неправильні координати міст Візантія і Карфагена. Ще більшою мірою це стосується Понта Евксинського (Чорного моря), який він розташовує набагато північніше від справжнього положення. Так, подана ним широта гирла річки Танаїс (Дон) $54^{\circ}30'$ фактично є широтою південного узбережжя Балтійського моря. Твори Птолемея дійшли до нас у копіях XIII–XIV ст. Беззастережне використання праць Птолемея окремими сучасними дослідниками привело в останні роки до ряду «сенсацій».

Серед джерел, які датуються XIV–XVIII ст., зустрічаємо літописи, податкові реєстри, люстрації, сеймові конституції. Чимало з них опубліковано у фундаментальних археографічних виданнях XIX – початку XX ст., таких як «Архив Юго-Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией». Над підготовкою цих видань працювали провідні вчені того часу. До видань готувалися ґрунтовні вступні статті та великий довідковий апарат, серед яких були і географічні покажчики. На підставі вивчення писемних джерел з'явилися праці М. Владимирського-Буданова, М. Любавського та інших дослідників, що стосувалися адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства. В кінці XX ст. величезний масив джерел опрацьовано М. Крикуном, який узагальнив його в докторській дисертації та монографії.

Серед виданих і запланованих до видання публікацій документів є чимало таких, що є особливо цінними з точки зору історичної географії: «Історії» Геродота, волинські грамоти XVI ст., описи намісництв кінця XVIII ст., описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.

Відомим польським вченим Олександром Яблоновським наприкінці XIX ст. було опубліковано цикл матеріалів «Польща XVI ст. з погляду географічно-статистичного» у серійному виданні «Джерела історичні» (за нумерацією серії – томи XVIII–XXII). О. Яблоновський видав також «Люстрації королівщин земель Руських, Волині, Поділля і України першої половини XVII ст.» та інші цінні матеріали до історичної географії України. Частина матеріалів, опрацьованих і виданих О. Яблоновським, які знаходилися в архівах Польщі, з часом були втрачені (загинули під час Другої світової війни або стали непридатними для використання). В наш час чимало джерел з архівосховищ Туреччини, Польщі та Італії, які стосуються історичної географії Укра-

їни другої половини XVII ст. (особливо це стосується Поділля), ввів до наукового обігу польський дослідник Даріуш Колодзейчик.

Особливо багаті на писемні джерела XIX і XX ст. Найбільш масовими і зручними для опрацювання є статистичні дані, що стосуються розвитку галузей народного господарства, переписів населення, розвитку культури, бойових дій тощо.

Картографічні матеріали до історичної географії України з'явилися ще в античні часи. Ці карти мало схожі на сучасні. Так, при розкопках римського поселення Дура Еуропос на р. Євфрат було знайдено фрагмент шкіри від щита, на якому схематично зображувалися міста Північного Причорномор'я. Цей предмет відносять до III ст. н. е. На фрагменті показано узбережжя Чорного моря від Одесоса (сучасна Варна) до Афінеона (на південному березі Кримського півострова). Чітко читаються назви міст Тіра і Херсон[ес], між ними вміщено Борис[тен] – Ольвію.

Цікаве джерело до історичної географії Європи II–III ст. н. е. – так звана *Певтингерова таблиця*, одна з найдавніших пам'яток світової картографії, названа так за ім'ям першого видавця. Ця карта, яка дійшла у копіях XII–XIII ст., складена, ймовірно, у другій половині IV ст. космографом Касторієм. Певтингерова таблиця – пергаментний сувій, що колись складався з 12 листків, загальною довжиною 6,82 м і шириною 34 см. Це своєрідна карта доріг Римської імперії, що була виготовлена на військово-стратегічне чи інше державне замовлення. На карту нанесено шляхи з вказівкою на кількість денних переходів тощо. 11 сегментів карти зберігаються сьогодні в Австрійській національній бібліотеці. Карта Касторія подає кілька назв народів, що населяли сучасну територію України: роксолани-сармати, бастарни, савріки, меоти. На північ від гирла Дунаю, на схід від даків, згадуються венеди. Ще раз «венеди сарматські» показані північніше Альп Бастарнів (Карпатських гір?), на узбережжі моря (сегмент VIII).

У XII–XV ст. популярними були «карти світу». На цих квадратних, овальних і кулястих картах територію світу показували в дуже деформованому вигляді. Однією з найвідоміших рукописних «карт світу» є карта арабського географа ал-Ідрісі (близько 1100–1165). Серед інших карт такого типу – анонімна в «Псалтирі» 1225–1250 рр. (в бібліотеці Британського музею в Лондоні), Ебсторфська карта світу – виготовлена близько 1240 р. (знищена під час II Світової війни), Герфордська карта світу – виготовлена близько 1290 р. Річардом з Голдінгему, овальна карта Ранульфа Гайдена (помер 1363 р.), карта Фра Мауро з 1459 р.

Довгий час «карти світу» подавали територію України фантастично. Вірогіднішу картину України, зокрема її причорноморських

територій, подавали каталонські й італійські морські компасні карти XIV–XV ст. (так звані портолани). Найдавніші портолани Чорного моря виготовив перший відомий морський картограф генуезець П'єтро Весконте в 1311–1327 рр., останні – П. Роселлі в 1456–1468 рр. та Г. Бенінказі в 1474 р.

Насиченими географічними деталями щодо України є карти Птолемея, які тепер, згідно з результатами найновіших досліджень, зв'язують не з самим Клавдієм Птолемеєм, а з візантійськими вченими М. Планудесом та Н. Грегорасом. Пізніше переписувачі й публікатори цих карт (XIV–XVIII ст.) змінювали й доповнювали так звані карти Птолемея (вони існують у двох редакціях – «А» і «Б»). Україна вперше ж (в друкованих варіантах карт) з'явилася на картах європейської та азійської Сарматії в ульмських виданнях «Географії» Птолемея (1482, 1486 рр.).

Різноманітні проблеми історичної географії України, зокрема писемні та картографічні джерела, досліджували Б. Кравців, професор Національної школи живих східних мов у Парижі І. Боршак професор Українського університету в Празі, мистецтвознавець та історик В. Січинський, професор Українського університету в Празі С. Шелухін. Останній дослідив вживання та розміщення назви «Україна» на географічних італійських, французьких, голландських, англійських і німецьких картах XVI–XIX ст. Чимало цікавих статей з історичної географії Степової України на підставі вивчення писемних і картографічних джерел підготував доцент Одеського університету Ф. Петрунь.

Дослідження старих карт як важливих джерел історичної географії України проводять Т. Балабушевич, Г. Боряк, М. Вавричин, С. Височенко, У. Кришталович, Ю. Лоза, Т. Люта (Гирич), О. Маркова, Л. Пономаренко, І. Ровенчак, І. Сапожников. Особливою ерудицією та змістовністю відрізняються праці львівського дослідника Я. Дашкевича. З позиції розвитку картографічних ідей та методів проводили дослідження географи А. Харченко, Е. Гаврилова, Я. Жупанський, В. Павлова, Л. Руденко. Історія розвитку географії в Україні відображена в покажчику, упорядкованому професором Я. Жупанським, завідувачем кафедри географії та картографії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Розвиток української картографії в першій половині XX ст. досліджували О. Купчинський, А. Симутша. Професор О. Шаблій, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету ім. І. Франка у своїх монографіях дослідив життєвий шлях, діяльність і творчий доробок визначних українських географів і картографів Степана Рудницького та Володимира Кубійовича.

Вивченням історії картографування території України займаються і російські вчені (О. Постніков, О. Зайцев, Б. Галкович, В. Булатов, Л. Чекін). О. Постніков видав декілька монографій з історії географічного вивчення і картографування Росії. Цікаві дослідження з античної географії Чорного моря на підставі вивчення античних пи-семних джерел та власних археологічних розвідок здійснив М. Агбунов.

Певне значення для вивчення історії картографування території України мають дослідження польських вчених: Б. Ольшевича, К. Бучека, С. Александровича, Я. Бзінковської. Видано численні каталоги з докладними описами картографічних творів, що містяться в польських бібліотеках, архівах і музеях, а також зібрань польських карт і атласів поза межами держави.

Значними є також досягнення австрійських дослідників історії картографії: Франца фон Візера, В. Томашека, Г. Гассінгера, Е. Бернлайтнера, Г. Гаманна, І. Кретшмер, Г. Шільдера.

Важливі матеріали до історичної географії України з'явилися внаслідок археологічних розкопок, які ведуться в Україні починаючи з кінця XVIII ст. Археологічні матеріали часто доповнюють, підтверджують чи спростовують твердження давніх авторів. Останнім часом серед археологів точаться дискусії щодо визначення етнічної приналежності цілого ряду археологічних культур на території України (особливо багато гострих суперечок відносно зарубинецької і черняхівської культур), їх хронологічних меж (останнім часом «поглибилися» дати багатьох скіфських пам'яток), взаємовпливів тощо.

У вирішенні тих чи інших завдань історична географія може залучати й інші джерела – нумізматичні (наприклад, для визначення географії торговельних зв'язків), епіграфічні (так, саме з написів на камені дізнаємося про перебування в Криму певних римських підрозділів, про мандрівки скандинавів тощо), антропологічні (для характеристики населення).

3. Карти та атласи з історії України

Одним із головних напрямків історико-географічних досліджень є наукова розробка і складання історичних карт і атласів.

Наукова та учбова історична картографія в Україні пройшли складний шлях розвитку. Вони зазнавали впливу безпосередніх складачів і редакторів карт, а також закордонної картографії.

Довгий час історія України вивчалася лише в контексті історії Російської імперії, Польщі, або Австро-Угорщини. Перші російські історичні карти та атласи з'являються у XVIII ст. («Атлас, сочинений к пользе и употреблению юношества ...», 1737 р.). У XIX ст. виходять

«Учебный атлас России» І. Піддубного, «Всеобщий учебный атлас древней, средних веков и новой географии» І. Ейнерлінга, «Исторический атлас России» М. Павлицева. Окремо видавалися настінні карти, серед яких були й унікальні. Так, на високому художньому рівні були виконані розраховані на учнів молодших класів «Карта Европейской России с картинным изображением типов народов и их промыслов» (1901) та «Иллюстрированная карта Европейской России» (1896). Видавалися також розважальні історико-географічні карти та карти для самоосвіти («Путешественник по России», «Учебная карта Европейской России»).

Над історичним картографуванням українських земель працювали і польські вчені. У 1844 р. у Лондоні з'явилася друком польською мовою «Історична карта Польщі з погляду кордонів зовнішніх і воеводських».

У кінці XIX ст. відомий польський історик О. Яблоновський видав історичний атлас Речі Посполитої на переломі XVI–XVII ст. У вихідних даних частини другої цієї праці, яка мала назву «Землі Руські» Речі Посполитої», вказувалось Варшава-Відень, 1889–1904 рр., та її виконання в Кайзерівсько-королівському військово-картографічному інституті у Відні (друкування ж здійснювалося в Парижі). Ця частина містила 16 великих і 3 менших листи карти українських земель (листи мали номери з 1 по 17 та ще два було додаткових, на схемі на стор. 17 показано розміщення закартованої території України на карті О. Яблоновського). Загальні розміри карти у зібраному вигляді склали 3,71 x 2,12 м. Як додаток до карти було ще два великих листи з поясненнями. На карті містилася інформація про адміністративно-територіальний поділ (показано кордони і центри воеводств, земель, повітів) та земельні володіння 577 власників (держави, духовенства, князів, великої, середньої та дрібної шляхти). Карта О. Яблоновського зручна тим, що межі адміністративних одиниць та тогочасні населені пункти нанесено на карту кінця XIX – початку XX ст. Це дозволяє встановити пізнішу приналежність сіл і містечок, прив'язати історико-географічні реалії XVI–XVII ст. до сучасного авторові (і читачам) часу.

Картографічні роботи українських вчених не мали такої масштабності, що було викликано політичними, матеріальними і технічними проблемами. Однак *оригінальні українськомовні карти прикрашали праці М. Грушевського і деяких інших авторів*. Ситуація змінилася під впливом подій I Світової війни та повалення царизму в Росії. Так, у 1917 р. у Відні вийшла «Оглядова етнографічна карта українських земель» С. Рудницького. У 1918–1920 рр. карти, у яких розглядалися географія України, її геополітичне становище, окремі сторінки україн-

нської історії, друкувалися у Відні, Києві, Харкові та Кам'янці-Подільському.

Про значення, яке надавав навчальним картам більшовицький режим свідчить той факт, що пробний примірник першого навчального радянського атласу рецензувався головою радянського уряду В. Леніним. У 1928 р. в Києві вийшов друком перший «*Географічний атлас Української Соціалістичної Радянської Республіки*», який складався з 29 багатоколірних карт.

У Львові в 1935 р. з'явилося три томи *Української Загальної Енциклопедії*, в яких було вміщено 23 карти (у т. ч. «*Карта розміщення українського населення*», «*Карта густоти населення України і суміжних країн*» та ін.). У 1937 р. під загальною редакцією В. Кубійовича у Львові вийшов друком «*Атлас України й суміжних країв*». Атлас містив 143 карти та близько 100 діаграм, графіків і рисунків. Над атласом працювали відомі дослідники різних галузей, в тому числі й історик І. Крип'якевич.

В «Русском историческом атласе» К. Кудряшова (1928) здійснена ідея одночасної характеристики історичних та історико-економічних особливостей СРСР. Оскільки в 30-ті рр. в СРСР вітчизняна історія була замінена суспільствознавством, складанню історичних карт перестали надавати увагу. З семи навчальних карт, виданих до 1938 р., чотири були з давньої історії, дві – з середньої і лише одна з історії СРСР. І лише в 1939–1945 рр. їх співвідношення різко змінилося: з 40 учбових карт різноманітної тематики, 20 стосувалися історії СРСР.

У 1948–1950 рр. був опублікований атлас історії СРСР у трьох частинах: перша частина – з давніх часів до XVII ст. (26 карт); друга – з початку XVIII ст. до кінця XIX ст. (18 карт) і третя частина – з початку XX ст. до 1950 р. Атлас було складено під загальною редакцією К. Базилевича, І. Голубцова і М. Зінов'єва відповідно до підручника з історії СРСР для середньої школи під редакцією академіка О. Панкратової. Зрозуміло, що подіям, які відбувалися на території України, багато місця не відводилося. Кожна з частин атласу мала картонну обкладинку та містила покажчик історико-географічних назв на картах атласу. Наступні радянські шкільні історичні атласи відображали події та явища відповідно до вимог нових підручників.

В останній третині XX ст. було піднято питання про складання атласу історії УРСР. Близько двадцяти років тривало його обговорення на сторінках спеціалізованих журналів. У наукових збірках друкувалися статті про писемні і картографічні джерела дожовтневого і радянського періодів. З часом визначилась орієнтовна структура атла-

су, що мав складатися спочатку з 12 розділів і 262 карт. Організаційну, методичну і координаційну роботу по створенню першого в республіці історичного атласу взяв на себе Інститут історії. Атлас мав друкуватися на Вінницькій картографічній фабриці. Терміни виготовлення атласу весь час переносилися. Було вирішено спочатку видрукувати перший том цього видання, що мав показати історичні процеси в Україні з найдавніших часів і до Лютневої революції 1917 р. Концепцію атласу за її марксистську заідеологізованість та російськомовність піддавав критиці Я. Дашкевич. *В останньому варіанті, який мав побачити світ на початку 90-х рр. ХХ ст. перший том атласу нараховує 120 сторінок. Після проголошення Україною суверенітету атлас почали перекладати на українську мову, але після 1991 р. через ідеологічну несприйнятність видання атласу вже стало неможливим.*

У процесі роботи над фундаментальним атласом історії України народилася ідея створення системи оригінальних атласів історії України для середньої школи. Підготовка першого варіанта атласу історії УРСР для середньої школи почалася в Інституті історії під керівництвом О. Маркової наприкінці 1980-х рр. Були розроблені методичні заходи атласу. Проте і цей проєкт не вдалося реалізувати.

Така ж доля судилася «Історичному атласові Поділля», ініціатором створення якого на початку 1990 р. виступив С. Трубочанінов. Рукописні карти до атласу були підготовлені професорами і викладачами Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту Л. Баженовим, О. Завальнюком, В. Степанковим, С. Трубочаніновим і О. Федьковим. Свої матеріали для використання в атласі надали: І. Винокур, А. Гуменюк, А. Гуцал, Я. Дашкевич, Б. Лобай, В. Мегей, М. Петров, С. Швейбиш, О. Щур. Проте, якщо спершу на заваді стала необхідність погодження матеріалів атласу в Головному управлінні геодезії і картографії СРСР, то пізніше з'явилися непереборні труднощі матеріального порядку.

За кордоном справа з виданням історичних карт і атласів України була успішнішою. Велика робота проводилась у рамках видання «Енциклопедії Українознавства». *У 1987 р. в Торонто вийшов невеликий за об'ємом англomовний «Історичний атлас України» за редакцією П. Роберта Магочія.* Поряд з оглядовими географічними картами атлас містив 17 історичних карт, перша з яких – «Грецькі колонії і степи», остання – «Українські землі під час Другої світової війни». П'ять карт цього атласу було присвячено козацьким часам. Атлас містив також покажчик географічних назв.

У 1993 р. під егідою Наукового Товариства імені Шевченка в Європі було видано «Історичний атлас України», який готувався

В. Кубійовичем ще в кінці 30-х рр. ХХ ст. Цей атлас складався фактично з двох публікацій: 1) «Рукописні карти до історії, народознавства і господарства України» (німецькомовне видання, видруковане в Берліні у 1941 р); 2) фотографічний передрук пояснень до карт в «Атласі України й сумежних країв» (1937 р.).

*З досягненням Україною незалежності з'явилися умови для по-
жвавлення робіт в царині історичної географії.* Першими ластівками стали чорно-білі атласи, що розмножувалися на оргтехніці прес-центром «Брама» (Львів), «Просвітою», окремими науковцями (у тому числі й автором цього посібника). І лише з середини 90-х рр. ХХ ст. почали з'являтися якісні атласи з історії України для загальноосвітньої школи. Їх виданням зайняті дві видавничих організації: «Мапа» та «Інститут передових технологій».

Тема 8. Історична географія України скіфо-сарматського періоду

1. Розселення племен в передскіфський період.
2. Велика Скіфія.
3. Наукові реконструкції карти Геродотової Скіфії.
4. Сарматія.

1. Розселення племен в передскіфський період

Кіммерійці – найдавніший народ на території України, ім'я якого нам відоме з писемних джерел. У IX–VIII ст. до н. е. вони домінували в Північному Причорномор'ї. Античні автори вказували, що цей регіон в минулому називався Кіммерією. Вчені виділяють кіммерійський або передскіфський період історії України. Його початок співпадає за археологічною періодизацією з початком раннього залізного віку.

Згадки про кіммерійців містять ассірійські клинописи, поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея», Біблія (Книга Буття, X, 1-3), «Історії» Геродота (близько 490–430 рр. до н. е.) та «Географія» Страбона (близько 63–23 рр. до н. е.).

Проаналізувавши власні імена царів кіммерійців (Теушпа, Тугдамме, Шандакшатра), що відомі зі східних писемних джерел, більшість мовознавців відносить кіммерійців до іранської мовної групи (кіммерійці належать до носіїв східноіранських мов).

З писемних джерел відомо про військові походи кіммерійців. Між 722 та 715 рр. до н. е. зафіксовано перше вторгнення кіммерійців у Закавказзя, під час якого вони перемогли військо держави Урарту. Вчені не виключають, що наступним об'єктом нападів кіммерійців стала Ассірія, а ассірійський цар Саргон II міг загинути в 705 р. до н. е. саме від рук кіммерійців. Під час розкопок кіммерійських курганів в Україні знаходять чимало трофеїв з далеких країн.

У розповідях давніх авторів про кіммерійців не дається конкретної вказівки на розташування їхньої країни. У ассірійських клинописних текстах кінця VIII ст. до н. е. згадується країна, назва якої записана приголосними буквами «ГМРР». Гіпотез про локалізацію країни Гамір виславлено дуже багато. Дослідники розміщували цю країну в Каппадокії, у Центральному Закавказзі, в сучасній Аджарії, на захід від озера Севан, на півдні від озера Урмія і т. д. і т. п. Сучасний дослідник історії кіммерійців член-кореспондент РАН А. Іванчик спершу локалізував країну Гамір у південній частині Центрального Закавказзя, північніше Урарту (1996). В іншій його роботі країна кіммерійців розміщується вже в Центральному Передкавказзі (2001). Побічно цю гіпотезу під-

тверджує топонімічна номенклатура гірських районів Північної Осетії. Звертає на себе увагу одна й та сама назва ущелини, аулу, гори, льодовика і ріки у високогірній Осетії – Джімара. Вважають, що спочатку топонім звучав як Гімара, а потім за законами фонетики осетинської мови трансформувався в Джімара. Походження цього топоніма лінгвісти пов'язують з кіммерійцями. Вважають, що в осетинському народському епосі кіммерійці згадуються під назвою «гуимірта».

Мовознавці в середині ХХ ст. довели, що іраномовні племена проникли у Північне Причорномор'я в передскіфський період не пізніше II тис. до н. е. В басейні Дніпра окремі вчені навіть виділили цілу групу іранських гідронімів того часу: Апажа, Апака, Асмонь, Ворскла, Домоткань, Есмань, Рать, Сейм, Сула, Удай, Удав та ін. До цієї ж групи гідронімів відносять і назву річки Прут. Відомий мовознавець Е. Грантовський стверджував (1970), що первісний ареал східноіранських мов (а до них входили: кіммерійська, скіфська і сарматська мови) може відповідати східним територіям зрубної культури і західним районам андронівської культури (Поволжя, північно-західні території сучасного Казахстану).

Відомі скіфознавці Б. Граков та М. Артамонов вважали, що кіммерійці та ранні скіфи довгий час спільно проживали в Північному Причорномор'ї і тому їхні пам'ятки неможливо розділити. На основі археологічних досліджень, узагальнених засновником київської школи скіфознавства О. Тереножкіним, стало зрозумілим, що *найдавнішим етапом історії кіммерійських племен є пізня фаза зрубної культури Степу*.

Кіммерійці залишили дві групи пам'яток: чорногорівську (виділена О. І. Тереножкіним у 1976 р. після дослідження кургану біля хутора Чорно-горівський Донецької області) і новочеркаську (виділена О. О. Ессеном у 1954 р. на основі скарбу бронзових предметів, що був знайдений у м. Новочеркаськ в 1939 р.). Пам'ятки чорногорівської групи розташовані на широкій території – від Заволжя до Нижнього Дунаю. Основний ареал поширення пам'яток новочеркаської групи – Північний Кавказ і лісостепове Дніпровське Правобережжя. Інколи археологи говорять про культуру чорногорівсько-новочеркаського типу.

Останнім часом точаться дискусії щодо хронології кіммерійських пам'яток. *Одні вчені датують перший етап кіммерійської історії (чорногорівський і передновочеркаський) так: IX – остання чверть VIII ст. до н. е., інші ж – X–IX ст. до н. е. Наступний етап (новочеркаський) визначається, відповідно, кінець VIII – I пол. VII ст. до н. е.; не пізніше рубежу IX–VIII ст. до н. е.* Такі розбіжності в датуваннях

виникають, зокрема, у зв'язку з новими археологічними знахідками на території різних країн.

На сьогодні вченим відомо близько 200 пам'яток кіммерійців. Кургани кіммерійських вождів досліджено в Україні (Висока Могила поблизу с. Балки на Запоріжжі; курган поблизу с. Зольне під Сімферополем), в Росії (курган Гиреева Могила поблизу м. Аксай Ростовської області; курган Уашхіту в Закубанні), у Молдові (Слободзея) та Болгарії (поблизу сіл Єнджа і Білоградець в Ново Пазарській околії). Багато пам'яток кіммерійців досліджено на території Угорщини. У 1961 р. німецький археолог І. Вернер пов'язав з кіммерійцями знайдені на території Угощини і Словаччини т. зв. скіпетри у формі голови коня, які датувалися VIII–VII ст. до н. е. У східній частині Малої Азії, на території Туреччини, з кіммерійцями пов'язують кочівницькі поховання в Імірлер та Норшун-тепе поблизу міста Еязиг. Багато схожого з кіммерійськими мають старожитності, що досліджувалися вченими на території Західного Кавказу.

Але вчені мають ще недостатньо матеріалів, щоб відповісти на запитання, що виникають при прочитанні книги Геродота: де існували кіммерійські укріплення (фортеці), кіммерійські переправи та область, що в V ст. до н. е. називалася Кіммерією? На існування «кіммерійських переправ» може вказувати певна концентрація кіммерійських пам'яток в одному мікрорегіоні по обидва боки річки, оскільки це має місце в районі Канева, де колись (до будівництва водосховищ на Дніпрі) існував брід. Використання цього броду кочівниками зафіксоване і середньовічними джерелами.

За свідченням Геродота (книга четверта його «Історій» – «Мельпомена») кіммерійців із Північного Причорномор'я витіснили інші кочівники – скіфи, які прийшли з-за річки Аракс (Волга). Кіммерійці відійшли східним узбережжям Чорного моря до Малої Азії.

У середині VII ст. до н. е. кіммерійці проявляють особливу активність під проводом царя Лігдаміса (Тугдамме). Вони заволоділи Лідійським царством, захопили його столицю Сарди і навіть вторглися на заселене греками узбережжя Егейського моря (один з грецьких авторів пізніше стверджував, що кіммерійці близько ста років володіли містом Антандром на березі Егейського моря, яке у зв'язку з цим навіть називалося Кіммерідою). В першій половині 40-х років VII ст. до н. е. скіфи розбили кіммерійців. Як вважають, Лігдаміс загинув десь у Кілікії, на південному сході Малої Азії. Як свідчать грецькі автори, кіммерійці осідають в Каппадокії і на південному узбережжі Чорного моря поблизу міста Сінопа. В кінці VII ст. до н. е. лідійський цар Алліат остаточно розгромив кіммерійців.

Вчені вважають, що частина кіммерійців під тиском скіфів могла відкочувати на захід – на Середньодунайську низовину (в сучасній Угорщині), інша – переселилася на лісостепові райони України. Частина кіммерійців увійшла до складу скіфського племінного об'єднання. В останні роки висловлювалося обережне припущення, що кіммерійці могли відійти в глибини Центральної Азії і всесвітньовідомі Пазирикські кургани на Алтаї могли належати кіммерійцям.

Землеробські племена Лісостепу в межиріччі Дніпра та Дністра у кіммерійський час досягли значного рівня економічного і культурного розвитку. З'являються укріплені поселення цих племен – городища (вони розташовувалися переважно на крутих мисах, що омивались річками, більшість з них круглі, діаметром 40–100 м). За місцезнаходженням одного з них – в Чорному Лісі у верхів'ях р. Інгульця (Кіровоградська область) залишена цими племенами археологічна культура (відкрита О. Тереножкіним) дістала назву чорноліської. **Чорноліські племена** більшість вчених вважають праслов'янськими (академік Б. Рибаків наголошував на зв'язки чорнолісців з носіями протослов'янської мови).

На південних рубежах чорноліської культури вздовж річки Тясмин була споруджена укріплена лінія з 12 городищ. Найбільш південне городище – Чорноліське, захищене трьома лініями валів та ровів. Вчені допускають, що для створення такої системи потрібно було об'єднання зусиль багатьох племен. Суботівське городище могло бути центром такого союзу племен.

Досліджені пам'ятки чорноліської культури (передусім кургани) свідчать про зв'язки лісостепоного населення з кіммерійцями, а також з більш віддаленими народами. Так, у Середнє Подніпров'я проникали вироби кавказьких майстрів, речі західного походження. Праслов'яни запозичували у кочівників предмети озброєння і кінського спорядження. Чорноліські племена під тиском кіммерійців просунулися на захід, північ і схід від своєї первісної території. Окрема група пам'яток цих племен відома в басейні р. Ворскли.

Кіммерійці влаштовували походи у Придніпровський Лісостеп, вибираючи маршрути переважно в обхід Тясминської укріпленої лінії. Проте, напевно, у VIII ст. до н. е. кіммерійцям вдалося все ж таки проврати оборону чорноліських племен і проникнути вглиб Лісостепу. У вогні великої пожежі загинуло Тясминське городище, сліди руйнувань археологи виявили на Суботівському і Чорноліському городищах. (Окремі дослідники по-іншому трактують причини занепаду чорноліських городищ і пов'язують це з походами скіфів).

У кінці бронзового – на початку раннього залізного віку на сході Німеччини, територіях Польщі, Чехії та Словаччини, українських

земель басейну Західного Бугу була поширена *лужицька культура*. Серед західних вчених побутувала думка, що ця культура – монолітна в етнічному відношенні, а її носії проводили експансію на території Східної Європи. Польські та українські археологи довели, що вказана культура покривала частину германських, фракійських і праслов'янських племен, а східні її групи сформувалися на основі місцевої тшинецько-комарівської культури і її носіями є праслов'яни. Крайньою східною пам'яткою лужицької культури на Україні є поховання в с. Біла Тернопільської області. Вчені встановили, що окремі городища цієї культури на територіях Польщі та Чехії загинули внаслідок походів скіфів, або близьких до них за матеріальною культурою племен. Деякі польські дослідники пов'язували лужицьку культуру з описаними Геродотом неврами.

У межиріччі Верхнього Дністра, Західного Бугу й Стару поширені старожитності т. зв. *висоцької культури* (названа так після розкопок могильника в кінці XIX ст. біля села Висоцьке на Львівщині). Вчені вважають, що походження висоцької культури слід пов'язувати з місцевими традиціями, які склалися в тшинецько-комарівському середовищі за певного впливу сусідніх культур. У VII ст. до н. е. висоцька культура поступово переростає у культуру ранньоскіфського часу. Дослідники М. Бандрівський та Л. Крушельницька ідентифікують висоцьку культуру з племенами неврів (вперше цю гіпотезу висунув польський вчений Л. Козловський у 1925 р.).

Кінець бронзового – початок раннього залізного віку був важливим етапом у розвитку *фракійських племен*. Групи фракійців із Карпатського регіону проникають у Подністров'я. Тут формуються своєрідні археологічні культури або групи – Голіградська та Молдовська. Певний час відносини фракійців з сусідніми чорноліськими племенами були мирними. Проте згодом лісостепові племена, яких тіснили зі сходу кочівники, починають просуватись на захід і витісняють фракійців за межі регіону. (Допускають, що саме за таких обставин фракійцями було заховано всесвітньовідомі Михалківські скарби на півдні Тернопільщини).

Аналіз свідчень Геродота, підкріплений даними археології, дозволяє зробити висновок про перебування в Українському Подністров'ї в передскіфський та ранньоскіфський час *фракійського племені агафірсів* (*агатирсів, агатірсів*). Скіфські легенди, передані Геродотом, вказують на те, що агафірси були вигнані зі свого краю скіфами. В часи Геродота (I пол. V ст до н. е.) агафірси вже мешкали в Трансільванії на території сучасної Румунії.

2. Велика Скіфія

У другій половині VII ст. до н. е. в степи Північного Причорномор'я зі сходу прийшли кочові племена, відомі з античних джерел як *скіфи* або *скити*, які належали до іраномовної групи племен. Вони потіснили кіммерійців, частково асимілювавши їх, та зайняли великі простори у Північному Причорномор'ї. Згодом між Нижнім Дунаєм на південному заході та Доном на північному сході утворилося об'єднання племен, відоме під назвою Велика Скіфія, що проіснувало до III ст. до н. е.

Хронологія скіфської історії та особливо її ранній період є предметом гострих дискусій між науковцями. Видимими матеріальними прикметами скіфів є так звана «скіфська тріада»: зброя, кінське спорядження і скіфський звіриний стиль у мистецтві. Окремі вчені додають до цих компонентів ще й такі: бронзові казани, бронзові дзеркала та скіфські антропоморфні зображення. Названі предмети вчені вважають надійним етнокультурним індикатором.

Традиційно вважається, що відправною точкою скіфського етногенезу є початок VII ст. до н. е. (В. Мурзін, 1990). Петербурзький дослідник В. Єрмоєнко (1999) датує першу фазу скіфської історії (фаза А) 710–650/640 рр. до н. е., а московський дослідник А. Іванчик (2001) вказує на VIII ст. до н. е.

Найдавнішою пам'яткою, що демонструє найбільш ранній період поєднання передскіфських і ранньоскіфських традицій, на думку більшості вчених є курган Аржан-1, відкритий у 1971 р. радянськими археологами в Туві. Він достатньо точно датується в межах 820–740 рр. до н. е. У той же час чеський дослідник Ян Боуцек пов'язує витоки скіфського мистецтва зі знахідками в гробницях ассирійських царів в Німруді. Він вважає, що початки «скіфського стилю» можна датувати близько 700 р. до н. е., а скіфське мистецтво це не що інше, як продовження понтійської та північнокавказької традицій з новими «східними» імпульсами.

Найважливішим писемним джерелом з історії скіфів є книга четверта («Мельпомена») «Історії» Геродота, де описано племена Скіфії та її сусідів, наведено скіфські легенди про їхнє походження, розповідається про звичаї скіфів.

Від самого початку знайомства зі скіфами у давніх авторів склалися про них враження як про найвойовничіших людей. Переслідуючи кіммерійців, скіфи потрапили через Кавказ у Передню Азію. Тут вони активно втрутилися в боротьбу між різними країнами, виступали то проти Ассирії, то на її боці. У 670-х рр. до н. е. скіфи під проводом царя Ішкакая (Партатуа) вперше беруть участь у війні на боці Мідії.

Джерела розповідають, що скіфський цар Мадій (допускають, що він міг бути сином Паргатуа та ассірійської царівни) розгромив Мідію і встановив скіфське панування в Передній Азії, яке тривало 28 років. Скіфи оселилися на південь від озера Урмія (на території сучасного Ірану), звідки робили напади на ближні й далекі держави, в тому числі й на єгипетські володіння в Палестині. Цар Мідії Кіаскір близько 600 р. до н. е. запросив вождів скіфів на бенкет, під час якого по-зрадницьки вбив їх. Після того скіфам довелося знову повертатися в Північне Причорномор'я (ці події датують також 607 або 585 рр. до н.е., або в проміжку між 605 в 599 рр. до н. е.).

За даними давніх авторів, на батьківщині скіфів зустріли зі зброєю в руках діти жінок скіфів та рабів. Перемігши їх, скіфи надовго встановили панування у причорноморських степах. За археологічними даними відомо про значні переміщення населення в причорноморських степах на початку VI ст. до н. е. В Степу з'являється чимало скіфських поховань, що добре датуються за грецькою керамікою третьої чверті VII – I пол. VI ст. до н. е., у тому числі вперше – жіночі.

Приблизно в 515–512 рр. до н. е. у Північне Причорномор'я вдерлися полчища перського царя Дарія I Гістаспа. Геродот подав основні події від початку військових дій у Причорномор'ї та до вимушеної втечі перської армії за Дунай.

Шлях просування перських військ Дарія в Скіфію пролягав через фракійські землі. Форсувавши Дунай, перська армія розпочала далекий рейд у північно-східному напрямку. Різні дослідники намагалися показати шлях руху армії Дарія, одні вважали, що вона досягла Азовського моря, інші – Дону. Академік Б. Рибаків допускав, що перси досягнули міста Гелон на Ворсклі. В оману вводила географія походу в описі Геродота, який пере-повів, що армія персів пройшла землі багатьох племен.

Найбільш повно вказане питання досліджувалося Є. Черненком. На думку дослідника, військові сутички персів зі скіфами відбулися в нижній течії Дністра, Південного Бугу і Дніпра. Скіфи на першому етапі війни обрали таку тактику: заманити ворога вглиб своєї країни, а на завершальній фазі, зібравши нові сили, завдати персам рішучої поразки. За свідченням Геродота, скіфів підтримали лише будини, гелони та савромати. Інші сусіди скіфів не брали участі у відсічі перської армії. Війська скіфів та їх союзників, очолювані трьома царями (Іданфірс, Скопасіс, Таксакіс), уникали вирішальної битви. Дарій I із залишками ослабленого довгим походом війська, кинувши напризволяще обоз та поранених (на думку Є. Черненка табір Дарія I був розташований на березі Азовського моря), змушений був тікати у зворотному напрямку – за Дунай.

Після перемоги над персами скіфи здійснили похід до берегів Геллеспонту (протока Дарданелли) та розорили залежні від Персії землі. Близько 510 р. до н. е. скіфське посольство навіть прибуло до грецького міста Спарта, щоб узгодити спільні дії проти персів. Перемога над перською армією, яка вважалася однією з найбільших у світі, принесла скіфам славу непереможних. Вважають, що на рубежі VI–V ст. до н. е. загін скіфських найманців міг перебувати на службі в Афінах.

Свідчення Геродота, інших грецьких та римських авторів дають змогу визначити основну територію, яку займали скіфські племена та їхні сусіди. Вчені дійшли висновку, що термін Скіфія, як його розумів Геродот, обіймав не тільки власне скіфів, але і їхніх найближчих сусідів – в т. ч. слов'янські племена.

Вчені допускають, що власне скіфськими були тільки племена царських скіфів, скіфів-кочівників, каллінідів (тобто «прекрасно кінних»). Лісостепові племена скіфів-орачів, та, можливо, скіфів-землеробів належать до предків сучасних слов'ян. Щодо етнічної приналежності інших племен у вчених існує багато часто протилежних гіпотез. Зокрема, В. Петров вважав, що все населення Скіфії було близько-спорідненим і зараховував його до предків слов'ян.

Суспільний лад скіфів VII–III ст. до н. е. характеризується двома головними історичними періодами. До V ст. до н. е. у скіфів ще зберігався патріархально-родовий лад, але вже зароджуються класи. На початку V ст. до н. е. до влади у Скіфії приходять династії, яку започаткував цар Аргот. У боротьбі з агафірсами загинув син Аргота Аріаніф. Проте наступні скіфські царі значно зміцнили свою державу. В середині IV ст. до н. е. за правління царя Атея скіфська держава стає централізованою. Вона проводила активну експансію на Дунаї і Балканах, підкорила ряд грецьких міст в Західному Причорномор'ї, зокрема, Каллатію, де карбувалися монети Атея, найдавніші з монет скіфських царів.

У союзі з македонським царем Філіппом Атей розгромив Фракію. Проте в 339 р. до н. е., коли спалахнула війна між скіфами та Македонією, Атей зазнав поразки й загинув. У 331 р. до н. е. полководець Олександра Македонського Зопіріон намагався підкорити скіфів, але був розгромлений ними. Це був останній великий успіх скіфів.

Центральне місце у скіфській державі, за даними Геродота, займали царські скіфи, які вважали решту населення своїми рабами. Від царських скіфів у залежності були інші, як власне скіфські, так і нескіфські племена. Генеалогічні легенди обґрунтовували єдність всього населення Скіфії та закріплювали ієрархію різних племен.

Головним осередком Великої Скіфії кінця V–III ст. до н. е. було Кам'янське городище на Дніпрі, яке займало площу понад 6 км². Багато з вчених вважають це городище столицею царя Атея. В той же час О. Тереножкін вважав це городище лише ремісничим центром Скіфії.

Кургани скіфських царів та знаті – найбільш досліджені пам'ятки степової Скіфії. Вони споруджені переважно на рубежі V–IV ст. до н. е. у пониззі Дніпра. Археологічними дослідженнями в XIX–XX ст. вивчено кургани: Солоха (поблизу с. Великої Знам'янки Запорізької області), Чортомлик (під Нікополем Дніпропетровської області), Куль-Оба (в околицях м. Керч), курган у Мелітополі, Гайманова Могила (поблизу с. Балки Запорізької області), Товста Могила (під м. Орджонікідзе Дніпропетровської області), Огуз, Олександропольський, Жовтокам'янка, Соболева Могила, Братолюбівський.

Вчені робили багато спроб розділити кургани Скіфії у відповідності з соціальним статусом похованих. Так, Ю. Болтрик зробив спробу реконструкції соціальної піраміди скіфського суспільства другої половини IV ст. до н. е., проілюструвавши її за допомогою розподілу курганів за «рангами». Він відносить до могил царів Скіфії лише два кургани того часу – Чортомлик і Огуз; до могил членів царської родини – 4 кургани (Олександропольський, Козел, Велика Цимбалка, Нечачева Могила); до могил родичів царя – 8 курганів (Чмирева Могила, Лемешева Могила, Товста Могила та ін.); до могил «пілофорів» («ковпаконосців» – скіфської знаті) першого рівня – 10 курганів; до могил «пілофорів» другого рівня – 28 курганів.

Петербурзький дослідник А. Алексєєв за даними писемних джерел встановив, що 670–300 рр. до н. е. в історії Скіфії було щонайменше три правлячі династії та декілька окремих «царів». Він зробив спробу визначити конкретну особу похованого в окремих скіфських царських курганах. Так А. Алексєєв вважає, що курган Солоха може бути гробницею Оріка (первісна могила 410–440 р. до н. е.) і Октама-сада (впускна могила 400–375 рр. до н. е.), Чортомлицький курган – гробницею «Аноніма», який помер, якщо вірити Арріану, під час дипломатичних контактів Олександра Македонського зі скіфами (бл. 329/328 р. до н. е.).

Картографування скіфських курганів (як «царських», так і рядових скіфів) є перспективним напрямком в історичній географії Скіфії. Так, виділення районів найбільшої концентрації курганів свідчить про значення того чи іншого району в минулому, про рівень залюдненості території тощо. Варто зазначити, що близько 2/3 відомих скіфських курганів мають висоту насипу всього до 1,0 м. Зрозуміло, що не всі подібні кургани ще відомі науці. Так, у процесі суцільного знімання

родючого шару з поля на Мамай-Горі в околицях Кам'янського городища в 1988–1999 рр., було виявлено 161 невеликий курган.

3. Наукові реконструкції карти Геродотової Скіфії

Більша частина книги четвертої («Мельпомена») «Історії» Геродота присвячена описові Скіфії. Дослідники вважають, що Геродот особисто побував на берегах Понту Евксинського (Чорного моря). Напевно він проплив на кораблі з півдня на північ вздовж західного узбережжя Чорного моря, побував у Ольвії, звідти вирушив у подорож навколо берегів Криму в напрямку Кавказу, можливо відвідавши при цьому береги Боспору Кіммерійського та води Меотиди (Азовське море).

Геродот першим подає географічний опис Скіфії, який настільки детальний і точний, що у зв'язку з цим вчені навіть ввели термін «Геродотова Скіфія». Геродот описав Скіфію періоду піднесення, її ще називають «класичною». Він вказує, що Скіфія мала чотирикутну форму, кожна із сторін цього чотирикутника становила чотири тисячі стадій, тобто, якщо перевести в сучасну систему вимірювання, кожна зі сторін «скіфського квадрату» повинна складати близько 700 км².

Геродот перераховує річки Скіфії, вказує на особливості певних мікрорегіонів, називає їх характерні ознаки, розповідає про розселення багатьох племен, їхній побут та історію.

Здавалось би, Геродот дає чіткі вказівки про розміщення тих, чи інших племен. Проте вчені вже кілька сотень років не можуть знайти спільної мови з цього питання. Весь час з'являються нові і нові гіпотези. Так, одні дослідники розміщують місто Гелон у степах Північного Кавказу, інші – вважають, що на його місці зараз розташовано місто Слабугу в Татарії (у зв'язку з цим у Слабузі ряд комерційних підприємств має відповідну назву). До цього часу не вдалося однозначно ідентифікувати всі річки Скіфії. Геродот називає по-порядку вісім річок: Істр, Тірас, Гіпаніс (Гіпаній), Борисфен, Пантікап, Гіпакірій, Герр, Танаїс (Танаїд). Існують припущення, що в часи Геродота русла багатьох річок могли проходити в інших місцях. Варто згадати, що Чорне море на той час перебувало на стадії фанаторійської регресії, тому, наприклад в Північно-Західному Причорномор'ї берегова лінія могла проходити значно мористіше, ніж сьогодні.

І. Русанов на підставі своїх досліджень 1984–2000 рр. спробував реконструювати фізичну географію Скіфії. Він вважає, що сучасне положення нижньої течії Дніпра й утворення Дніпро-Бузького лиману було викликано тектонічними рухами на рубежі IV–III ст. до н. е.; обширність Олешківських пісків і їхня потужність показує, що перемі-

щення було поступовим і визначалося не тільки тектонікою, але і багато в чому силою Коріюліса (зсувом рік під впливом обертання Землі). Він також вважає, що в часи Геродота існувало велике озеро (його територія зараз на дні моря), куди впадали Тірас, Гіпаніс, Пантікап і Борисфен, а сучасний лиман Донузлав в північно-західному Криму є слідами гирла Гіпакіріса. Подібні реконструкції І. Русанова не безспірні. Аналогічні спроби реконструювати фізико-географічний образ Скіфії робилися й іншими дослідниками. На жаль, ми ще не маємо такої роботи, яка б остаточно вирішила всі питання.

Зупинимося на спробах реконструкції карти Геродотової Скіфії, які здійснювали відомі історики.

Одна з перших спроб наукової реконструкції карти Геродотової Скіфії належить професорові Новоросійського (Одеського) університету **Ф. Брунові**. «Одеське товариство історії і старожитностей» відрядило Ф. Бруна для «перевірки свідчень Геродота» на місцевості. У 1873 р. ним була опублікована карта Скіфії. Вся Скіфія, на думку Ф. Бруна, розміщала на території Причорноморської низовини. Результатом багаторічних пошуків Ф. Бруна в галузі історичної географії стала ґрунтовна праця «Черноморье» (вийшло дві частини у 1879 і 1880 рр.). Ф. Брун вважав, що річка Танаїс, яку Геродот називав східною межею Скіфії, це сучасна річка Молочна.

М. Артамонов у книзі «Киммерийцы и скифы» (Л., 1974) звернув увагу на те, що в різних регіонах типи поховального обряду відрізняються великою різноманітністю. Ця розмаїтість дозволила М. Артамонову покласти в основу етногеографічного поділу Скіфії саме поховальний обряд і відповідні споруди. Дійсно, відмінності між виділеними сьогодні окремими скіфськими групами за цією ознакою дуже помітні. Можна навіть сказати, що розходжень більше, ніж подібності. Однак отримані локальні групи складають тільки один рівень цієї розмаїтості.

Б. Граков керував Степовою скіфською експедицією Московського університету. Він був відомим фахівцем в галузі археології раннього залізного віку. Досліджував ряд курганів у Подніпров'ї (Нікопольське курганне поле, групу кургану Солоха) та Кам'янське городище. Автор багатьох наукових праць, серед найважливіших з них наступні: «Скифы» (М., 1947, 1971), «Каменское городище на Днепре» (М., 1954), «Ранний железный век» (М., 1974). Б. Граков і А. Мелокова, критикуючи висунуту М. Артамоновим концепцію етногеографії Скіфії, писали, що «на Київщині й у північній частині Кіровоградської області нерідко в один і той же час, в одній і тій же курганній групі спостерігається дуже значна строкатість поховального обряду. Не на-

багато одноманітніше ситуація на Ворсклі і Середньому Дону». Б. Граков заперечував скіфську приналежність курганів Прикубання, таких як Костромський, Келермеські та Ульські, які сьогодні більшість вчених вважає еталонними для ранньоскіфської культури.

О. Тереножкін був відомим фахівцем в галузі історії та археології праслов'ян, киммерійців і скіфів. Разом з В. Іллінською заснував київську школу скіфознавства. Досліджував Мелітопольський курган, курган Глеваха та ін. Серед найвизначніших праць: «Предскифский период в Днепровском Лесостепном Правобережье» (К., 1961), «Киммерийцы» (К., 1976), «Скифия VII–IV вв. до н. э.» (спільно з В. Іллінською) (К., 1983). **В. Іллінська** була відомим фахівцем в галузі скіфології. Досліджувала пам'ятки Лісостепу (Лівобережжя та басейн р. Тясмин) і Степу. Запропонована О. Тереножкіним та В. А. Іллінською наукова реконструкція Геродотової Скіфії визнається сьогодні українськими вченими як найбільш досконала. Археологи-скіфознавці виявили на території України ряд культур різних землеробських і скотарських племен, які проте зазнавали сильного впливу з боку матеріальної культури іраномовних кочових скіфів, що робило їх зовні схожими на скіфів. Так, на Правобережжі Дніпра й у лісостеповій зоні басейну Південного Бугу і Дністра українські археологи виділяють три групи скіфської культури: київську (вздовж Дніпра від Тетерева до Тясмину), східноподільську (по Південному Бугові) і західноподільську (у Середньому Подністров'ї). До цих трьох правобережних груп за схожістю матеріалів близька ворсклинська групу на Лівобережжі Дніпра. Ці групи, вказували О. Тереножкін та В. Іллінська, у свою чергу утворюють великі спільноти: правобережну, в яку входять локальні групи межиріччя Дністра і Дніпра, і ворсклинську; вони пов'язані у своєму походженні з чорноліською культурою. Вчені вважають ці культури приналежними племенам скіфів-орачів.

Б. Рибаків – всесвітньовідомий фахівець у галузі історії та археології слов'ян та Київської Русі. Він автор численних фундаментальних праць. Окремі з них прямо стосуються скіфо-сарматського періоду, зокрема, «Геродотова Скифия» (М., 1979), «Язычество Древней Руси» (М., 1988). Б. Рибаків писав: «Не будучи фахівцем скіфологом, я був змушений взятися за детальний розгляд географічних зведень Геродота і співвіднесення їх з новітніми результатами систематизації археологічного матеріалу фахівцями. Це було необхідно тому, що карти племен по Геродоту, складені найвідомішими археологами (Б. Граковим, О. Смірновим, М. Артамоновим, О. Тереножкіним), зовсім не збігаються і суперечать одна одній». Б. Рибаків подає оригінальну інтерпретацію багатьох подій скіфської історії.

На думку Б. Рибаківа, в обговоренні питання про етнічний склад Скіфії є два мінуси: по-перше, не враховується розходження між племенами, що були дійсно скіфами-іранцями, і тими з їхніх безпосередніх сусідів, кого еллини умовно зараховували до скіфів. Другим мінусом є те, що дослідники-скіфологи як би відсунули убік питання про праслов'ян у середньо-дніпровському лісостепу, що входить у «скіфський квадрант».

Аналізуючи дані античних авторів, академік Б. Рибаків дійшов висновку, що скіфи-орачі називали себе сколотами, а частина їх, що проживала коло Дніпра, називалася ще борисфенітами. На його думку, міф про трьох братів (Арпоксая, Ліпоксая та Колаксая) і походження від них племен паралатів, авхатів, катіарів і траспіїв, який дійшов до нас у записах Геродота, належить саме скіфам-орачам.

Незважаючи на суперечливість багатьох тверджень Б. Рибаківа, варто зазначити, що його концепція історії скіфів-орачів є найбільш опрацьованою. Сам Б. Рибаків з цього приводу писав: «я не знаю ні однієї історичної карти, на якій було б зазначене розміщення паралатів, авхатів і катіарів з траспіями». Він вважає, що пам'ятки західноподільської культури належать племені траспіїв, а східноподільської – племені катіарів, пам'ятки Подніпров'я – авхатам і паралатам.

Б. Рибаків вважав, що величезний простір київської групи (вчені вживають також назву «київсько-черкаська група») не був землею одних тільки паралатів, але містив в собі також і авхатів. Авхати, на думку вченого, проживали у верхів'ях Верхньої Висі, Інгулу, а паралати – вздовж Дніпра (протяжність їхніх земель уздовж Дніпра така ж, як і в записах Геродота – 11 днів плавання вгору проти течії).

Античні джерела згадують авхатів на Північному Кавказі. Так, Пліній, описуючи народи в північних відрогів Кавказу (Касійські гори), додає, що «за іншими авторами сюди вторглися скіфські племена авхати, атернеї, асами, лати», що винищили танаїтів та інапейв. Вчені вважають, що згадки античних авторів про проживання на кавказькому побережжі Чорного моря племен авхатів, гелонів та меланхленів є наслідком або плутанини, або свідченням про міграції цих племен в минулому, або результатом їх перебування на Кавказі під час скіфських походів в Передню Азію.

Скіфи-орачі вели осілий спосіб життя, їхні господарство та культура розвивалися не тільки на місцевому фунті, а й у тісних взаєминах з культурами сусідніх племен, зокрема, власне скіфських племен Північного Причорномор'я.

Серед городищ, що були центрами скіфів-орачів, виділяються вченими: Мотронинське, Пастирське, Шарпівське (Середнє Подніп-

ров'я), Немирівське, Северинівське (Південне Побужжя), Вищеольчедаївське, Григорівське, Гуменецьке (Середнє Подністров'я). Найбільше з городищ – Трахтемирівське, що займало площу близько 500 га і було розміщене у важкодоступній місцевості на правому березі Дніпра. Б. Рибаків пропонує розглядати його як головний культовий центр скіфів-орачів, де мали зберігатися священні золоті речі, що нібито впади з неба.

Загальна довжина зовнішніх та внутрішніх оборонних валів Мотронинського городища у Холодному Ярі на Черкащині сягала 7 км. За розрахунками вчених, для спорудження цього городища було витрачено до 5 млн людино-днів. Це дає підстави вважати Мотронинське городище центром великого союзу племен. Дещо далі в степ був висунутий Пастирський оборонний комплекс: Пастирське, Шарпівське, Макіївське та Будо-Макіївське городища. На думку черкаського дослідника О. Морозова Пастирський комплекс захищав головний вузол тогочасної торгівлі між праслов'янськими племенами та грецькими містами-колоніями в Північному Причорномор'ї. В давнину за 8–10 км на північ від Пастирського городища існувала велика озерна система, що була пов'язана протоками з басейнами Дніпра та Південного Бугу.

Одне з найбільших городищ того часу на території Дністрово-Дніпровського межиріччя розташоване за 4 км від міста Немирів. Воно існувало в VII–VI ст. до н. е., мало площу понад 100 га, було обнесене високим валом (до 9 метрів) та глибоким ровом. Немирівське городище, напевно, було центром одного з міжплемінних об'єднань скіфів-орачів (катіарів?).

Правобережних паралатів та вихідців з їхніх земель, що колонізували лівобережні землі до річки Ворскли (Пантікап?), можливо і називали інформатори Геродота скіфами-землеробами.

Вчені припускають, що скоти були союзниками кочових скіфів і спільно з ними здійснювали походи в Центральну та Західну Європу. **Ю. Павленко** в 1994 р. висловив гіпотезу, що саме ці походи сприяли слов'янізації населення лужицької культури, яке проживало на території сучасної Польщі.

Між *скіфами-орачами* та *каллінідами* (за Геродотом) – там, де ріки Тірас та Гіпаніс зближують свої річища, – мешкали *алазони* (*алізони*). З ними пов'язують ряд пам'яток в Степовому Побужжі, виділених в кінці 1980-х років Ю. Гребенніковим у степову групу скіфських пам'яток.

На південний захід від скіфів-орачів, у межиріччі Дунаю та Дністра, продовжували жити *агафірси*. Агафірси перебували в досить тісних контактах з племенами західноподільської культури, про що

свідчать знахідки типової фракійської кераміки на цілому ряді поселень в Середньому Подністров'ї.

Окремі вчені навіть вважають агафірсів скіфами, які сприйняли звичаї фракійців; інші – скіфо-фракійцями тощо. Археологи відзначають сильні скіфські впливи на населення Трансільванії, Угорщини та Південної Словаччини у VI–V ст. до н. е. Варто відзначити гіпотезу **С. Скорого**, який вважає, що саме скіфські групи з Трансільванії та угорського Потисся здійснювали походи у землі лужицької культури – на територію сучасних Польщі та Чехії. Поховання «скіфського» вождя в Феттерсфельді (Віташково) на правобережжі Ниси Лужицької у Західній Польщі (відкрите у 1882 р.) він порівнює «за рангом» з похованнями в угорському Потиссі, а комплекс озброєння – із мечами скіфського типу з Трансільванії. С. Скорий вважає, що поховання у Феттерсфельді належало саме вождеві агафірсів з Трансільванії, який загинув під час походу в лужицькі землі. Золоті вироби, знайдені у Феттерсфельді, зберігаються у Берліні. Вчені вважають, що вони виготовлені майстром-ювеліром з Іонії близько 540/530 р. до н. е.

На північ від скіфів-орачів мешкали *неври*. Єдиної точки зору щодо етнічної приналежності неврів не існує. Свого часу висловлювались гіпотези про їхнє фінське, кельтське чи норманське походження. Відомий скіфозна-вець Б. Граков пропонував вважати належними неврам пам'ятки скіфо-подібних культур Правобережжя. Сьогодні ця гіпотеза не знаходить підтримки. Вчені схильні вважати старожитностями неврів пам'ятки підгірцевсько-милоградівської культури, які знаходяться в басейні Прип'яті.

Допускають, що саме неврами залишено багато архаїчних гідронімів (назв водойм) у басейні Прип'яті. Можливо, що неври – змішане в етнічному плані утворення, яке представляє не тільки балтійське, а й праслов'янське населення на території Полісся. Відомо, що за покоління до походу Дарія в Скіфію на неврів напали якісь змії та змусили частину неврів до переселення на Лівобережжя. Допускають, що під назвою «змії» могли заховатись якісь і балтійські племена, адже поклоніння зміям у балтів зберігалось до останнього часу.

Північніше від неврів розташовувались племена зі страшним ім'ям «людожерів» (*андрофагів*).

На схід від скіфів-орачів мешкали *будини* (*будіни*). Допускають, що вони належали до східних балтійських племен або ж до фінно-угрів. **М. Артамонов** розміщував їх між р. Синюхою та сучасним Харковом. Борис Шрамко, що багато років досліджував Більське городище, вважає, що будини жили в Лівобережному Лісостепу.

У землях будинів існувало велике місто *Гелон*. Близько 25 років проводились археологічні дослідження на одному з найбільших горо-

дищ Скіфії – Більському. Його площа складає понад 4000 га. Оборонні укріплення простяглися у вигідному місці – на перехресті водних та сухопутних шляхів (р. Ворскла та Муравський шлях). Це городище було центром ремесла та міжплемінного обміну. Вчені вважають, що Більське городище є не що інше як місто Гелон, відоме з писемних джерел. Геродот твердить про те, що жителі Гелону в давнину жили в грецьких колоніях. Існують свідчення інших античних авторів про гелонів, які проживали на Північному Кавказі. Припускають, що в басейн Ворскли якась частина населення могла перейти з півдня після витіснення кіммерійців скіфами. Є твердження, що гелони були спорідненим скіфам племенем, яке внаслідок конфліктів у скіфському об'єднанні близько 90-х років VI ст. до н. е. покидає степову зону та оселяється на Лівобережжі.

Проте основним населенням Гелону були місцеві племена та переселенці з-за Дніпра. Вдається простежити історію спорудження цього городища: спочатку виникають Західне та Східне укріплення, які були заселені різними етнічними групами. Перше заселяли вихідці з Правобережжя Дніпра, можливо, із земель паралатів, а друге має багато спільного з городищами Лівобережжя. Згодом, можливо у зв'язку із загрозою з півдня кочових скіфів, обидві групи населення об'єднуються і будують довгі оборонні вали, що з'єднують два поселення. Вплив цього міста-держави виходив за межі долини Ворскли. Воно відіграло важливу роль у житті населення південно-східної частини України в VII–III ст. до н. е. Городище тим часом не змогло захистити його мешканців від навали сарматів, які знищили багато поселень південної частини Лісостепу.

У 1994 р. українсько-німецька археологічна експедиція за допомогою сучасного обладнання уточнила обміри Більського городища (вияснилося, що похибка попередніх обмірів складала 5 %).

На півдні Криму письмовими та археологічними джерелами засвідчено проживання племен *таврів*. Етнічне походження таврів не з'ясоване (їх переважно вважають народом кавказького походження). Відомо понад 100 таврських поселень, в т. ч. 20 укріплених. Розкопками встановлено, що життя на поселенні таврів на горі Кішка продовжувалось неперервно протягом більше тисячі років, аж до середньовіччя.

Найновіша концепція щодо розселення слов'янських племен та їхніх сусідів у скіфський час викладена у доповіді «Етногенез ранніх слов'ян», яку виголосив у листопаді 2002 р. на засіданні Президії Російської Академії Наук академік, завідувач відділу Інституту археології РАН **В. Седов** (головні положення своєї теорії він розробив раніше і в основному оприлюднив у наукових працях протягом останніх десятиліть).

В. Седов вважає, що є всі підстави ототожнювати населення середньоевропейської спільноти полів поховальних урн з так званими давньоевропейцями («Стан всередині спільноти, за даними археології, був зовсім таким самим, який вимальовується за фактами лінгвістики»).

На думку В. Седова саме під час переходу від бронзового віку до залізного в результаті міграцій, диференціальних і неоднакових економічних процесів із середовища давньоевропейської спільноти виділяються нові групи племен. *Близько 900 р. до н. е., у процесі міграції на Апеннінський півострів виділяються італіки, а також венети (культура есте), близько 750 р. до н. е. – виділяються кельти (західний гальштат – VIII-V ст. до н. е.), близько 700 р. – іллірійці (східний гальштат – VII-IV ст. до н. е.), пізніше германці (ясторфська культура 600–300 рр. до н. е. на Ельбі та в Ютландії) і слов'яни (культура підкльошових поховань 400–100 рр. до н. е. у межах річки Одеру і Вісли).* Населення культури підкльошових поховань сусідило і тісно взаємодіяло на північному сході з західними балтами, на північному заході з германцями і на південному сході зі скіфськими племенами.

Важливий етап історії слов'ян, на думку В. Седова, пов'язаний з тісними контактами з кельтами. Останні, подолавши двома хвилями Судети й Карпати, розселяються на Одері в Сілезії, де складається типова для кельтів латенська культура. Вплив культури кельтів фіксується на півночі до Вісло-Одерського межиріччя. У результаті культури підкльошових поховань трансформується в пшеворську, спочатку з явно «кельтським забарвленням». Поступово слов'яни – носії пшеворської культури – асимілювали кельтів спершу Малопольщі, а пізніше й Сілезії. Кельтський субстрат потужно вплинув на розвиток пшеворської культури, спадщина кельтів проявляється в керамічному виробництві, металургії і ковальській справі, похоронній обрядовості, у духовному житті. В результаті утворюються дві діалектно-етнографічні групи слов'янства – південна, де в етногенезі слов'ян брав участь кельтський субстрат, і північна, де слов'яни тісно взаємодіяли з кельтською цивілізацією як сусіди.

Погляди з піднятої проблеми В. Седова, які він висловлював раніше, піддавалися нищівній критиці петербурзьким археологом М. Щукіним (цей автор так само різко критикував і Б. Рибаківа, і, особливо, – українських археологів).

Охарактеризовані нами теорії щодо розселення племен, і особливо предків слов'ян, на території України в скіфську добу ще раз доводять, що лише методами археології і мовознавства ці питання вирішити неможливо. Своє вагоме слово повинні сказати і фахівці з історичної географії.

4. Сарматія

У III–II ст. до н. е. в Південно-Східній Європі з'являються кочові племена сарматів. Перші вторгнення сарматів у Північне Причорномор'я припадають ще на IV ст. до н. е. В III ст. до н. е. вони витіснили скіфів, а також зруйнували багато городищ лісостепових племен. Масове ж переселення сарматів у Північне Причорномор'я відбувається в II ст. до н. е.

Сармати, які раніше звалися савроматами, в часи Геродота проживали на схід від Дону. Савромати брали участь в антиперській коаліції племен Скіфії. Савромат означає «оперезаний мечем». Геродот передав скіфську легенду про те, що сармати походять від шлюбів скіфів та амазонок. Вчені вважають, що сарматська мова була близькою скіфській і також належала до іранської фупи.

Римські автори (Пліній Старший, Тацит, Птолемей) уявляли суміжні з Римською імперією території Європи як два великих етнічних масиви – Германію і Сарматію. Так само, як і «скіфи», термін «сармати» був збірним, що включав не тільки власне сарматські, а й деякі інші. При вивченні свідчень античних авторів впадає в око величезний територіальний регіон, який традиційно пов'язується з «Сарматією». Відомий дослідник П. Третьяков відзначав, що етногеографічні терміни «Германія» і «Сарматія» наче поглинули в собі численні племенні утворення, які часто досить далекі одне від одних за своїм етнокультурним походженням.

Сармати створили великі союзи племен на території Західного Казахстану, Поволжя, Приуралля, Подоння, Північного Кавказу, Півдня України. Античні автори знали такі великі племена сарматів – аорси, сіраки, язиги, роксолани, алани.

На рубежі III–II ст. до н. е. якесь плем'я *саїв* на чолі з царем Сайтафарном загрожувало Ольвії. Вчені вважають, що мова йде саме про сарматське плем'я, а назва його розшифровується як «царські», тобто і у сарматів могла бути царська група на зразок скіфів. У той же час діяла легендарна цариця Амага, яка із своїм племенем проживала на північ від Криму. Про неї відомо, що незалежно від свого чоловіка вона здійснила похід проти скіфів і визволила від їхньої облоги Херсонес.

Під час нової скіфо-херсонеської війни в 110 р. до н. е. союзником скіфів було сарматське плем'я *ревксиналів* (вважають, що це роксолани) на чолі з царем Тасієм, яке на той час мешкало в степах між Дніпром та Доном. Матеріальна культура роксоланів довгий час була невідомою. Лише у 90-х роках XX ст. О. В. Симоненку вдалося виділити серед ранньосарматських пам'яток II–I ст. до н. е. Дніпро-Донського межиріччя поховання в простих фунтових ямах, орієнтовані в північному півколі, які дослідник надійно пов'язав з роксоланами.

Близько до рубежу нашої ери ситуація в Дніпро-Донському межиріччі різко дестабілізується. Вчені пояснюють її переселенням у цей регіон зі сходу могутнього племінного об'єднання *аорсів* та інших, не відомих на ім'я, племен. Під їх тиском *язиги*, а також більша частина роксоланів переходять на правий берег Дніпра.

Близько середини I ст. н. е. *язиги* переселилися ще далі на захід й осіли в степах між Тисою та Дунаєм (на території сучасної Угорщини). Там вони вели боротьбу з римськими загонами, але не завжди вдало (за перемогу над *язигами* в 175 р. імператор Марк Аврелій отримав титул «Сарматика»). Не виключено, що саме *язигами* залишено поховання воїнів на території Подністров'я і Прикарпаття, які виявлено тут у багатьох місцях (поблизу сіл Острівець (Івано-Франківська область), Ленківці та Киселів (Чернівецька область), Буряківка (Тернопільщина).

Роксолани оселяються в Середньому Подніпров'ї та стають найближчими сусідами зарубинецьких племен. Є. Максимов вважає, що між сарматами і зарубинецькими племенами були ворожі стосунки. Підставами для своїх висновків він вважає знахідки сарматських наконечників стріл у земляних валах, що оточували майданчики городищ Бабина Гора та Ходосівка. На городищі Ходосівка були знайдені «виразні сліди пожежі» – перепалений до червоного шар глиняної обмазки, яка входила в комплекс оборонних стін. У той же час М. Абрамова та О. Комар вважають ці стосунки мирними, хоча перші контакти між роксоланами і слов'янами носили характер збройних сутичок. Нечисленні знахідки сарматських наконечників стріл у валах зарубинецьких городищ О. Симоненко пов'язує з походами сарматів у I ст. до н. е., а городища Бабина Гора та Пилипенкова Гора існували принаймні до кінця I ст. н. е., а Ходосівка та Монастир'юк і в II ст.

У Середньому Подніпров'ї протягом I ст. н. е. продовжують існувати старі і навіть виникають нові поселення. Пізньозарубинецькі поселення неукріплені, а на городищі Бабина Гора комплекси пізньозарубинецького часу розташовуються не на вершинах пагорбів, а трохи нижче, на майданчиках-уступах і навіть за межами укріплень. Оскільки сарматські речі виявлені лише на таких пам'ятках, як Суботів, Жаботин, Бабина Гора, Таценки, Пирогове, мова йде про залежність від сарматів лише невеликої локальної групи зарубинців правобережного Середнього Подніпров'я.

На думку Ю. Павленка (1994 р.), до кінця II ст. н. е. у Подніпров'ї утворилося могутнє слов'яносарматське політичне об'єднання Роксоланія, яке контролювало практично всю територію Лівобережної України, а на правому березі поширювалося аж до Дунаю. Археологи

висловлюють сумніви стосовно гіпотези Ю. Павленка, адже сарматські поховання у Середньому Подніпров'ї з'являються в першій чверті I ст. н. е. і останні з них здійснені не пізніше кінця цього ж століття. Майже стовідсоткова північна орієнтація небіжчиків, відсутність поховальних ям складних конструкцій зближують пам'ятки Середнього Подніпров'я з сарматськими пам'ятками II ст. до н. е. – III ст. н. е. Таврії, пов'язаних О. Симоненком з роксоланами. Наявність у середньодніпровських похованнях великої кількості імпортованих речей, зокрема рідкісного в інших регіонах сарматської культури бронзового та срібного італійського посуду, цілком відповідає тій ролі, яку відігравали на кордоні Римської імперії у I ст. н. е. роксолани.

Під тиском аланів в I ст. н. е. аорси переселилися в степи на захід від нижнього Дніпра й утворили об'єднання на чолі з царем Фарзоєм, якому навіть вдалося встановити контроль над Ольвією. Після Фарзоя, напевно, правив його син Інісмей. Ще донедавна вважали Фарзоя та Інісмея царями Малої Скіфії, оскільки їхні імена зустрічалися лише на монетах, що карбувалися в Ольвії (монети Фарзоя датуються 64–81 рр. н. е., а монети Інісмея могли виготовлятися в 81–96 рр.). В останні роки досліджено курган сарматського вождя поблизу села Пороги Ямпільського району Вінницької області. Оскільки знаки-тамги на ольвійських монетах та речах кургану збігаються вчені вважають, що це поховання царя Інісмея. Окремі речі з тамгами царів аорсів знаходять на сарматських пам'ятках Подніпров'я, а монета Фарзоя знайдена неподалік від Бердичева.

Вчені допускають, що аорси настільки посилилися, що зуміли силою примусити до союзу з собою племена Подунав'я – даків та бас-тарнів, а також роксоланів. *Аорси та роксолани вели війну з римлянами на Дунаї.* Вони часто переходили ріку і спустошували римську провінцію Мізію. Взимку 67/68 рр. та взимку 68/69 рр. роксолани разом з аорсами вторгаються в Мізію. Тацит стверджує, що в другому поході брало участь 9000 вершників.

Якщо в останній чверті I ст. до н. е. на карті римського полководця Марка Віпсанія Агріппи як західний кордон Сарматії позначено Дніпро, то Пліній Старший (23–79 рр. н. е.) західною межею Сарматії вважав Вістулу [Віслу].

Наприкінці I ст. н. е. об'єднання аорсів з невідомих причин, швидше за все, під тиском алан, сходить з історичної арени. Ослаблення аорсів сприяло піднесенню роксолан, які не пізніше кінця I ст. переселяються у Подунав'я. Вже в 107 р. Римська імперія була змушена укласти з роксоланами договір про охорону за плату її кордонів, що було завуальованою формою виплати данини.

Характеризуючи розселення племен, яке склалося на початку II ст. н. е. **Клавдій Птолемей** писав: «Сарматію займають дуже великі племена: венеди вздовж всієї Венедської затоки; над Дакією панують певкіни і бастарни; по всій території, що прилягає до Меотійського озера, – язиги і роксолани; вглиб країни від них знаходяться амаксобії і алано-скіфи». «Менш значні племена, що населяли Сарматію, наступні: біля ріки Вістули, нижче венедев – гітони, потім фінни, далі сулони ...». Серед невеликих племен Птолемей називає сабків і трансмонтанів, що розміщувалися на північ та північний схід від Карпатських гір. З інших джерел у цьому районі відомі племена – карпи і костобоки. У Подністров'я він розміщує «словенів» і «ставанів», у назвах яких вчені вбачають найдавніші етноніми слов'ян.

У середині II ст. в степах України з'явилась остання хвиля сарматських племен – алани. Саме вони знищили городища пізніх скіфів на Нижньому Дніпрі та в Криму. Алани, хоч згодом і втрачають панування в степах Північного Причорномор'я, надовго залишаються в цих краях.

Як відомо, скіфи були відтиснуті на Кримський півострів та за Дунай в Добруджу (тепер територія Румунії), де виникають так звані «Малі Скіфії».

Городища «пізніх скіфів» довгий час існували на Нижньому Дніпрі (в регіоні між Запоріжжям і Херсоном). Але, як зазначають окремі дослідники, «пізньоскіфськими» ці пам'ятки можна назвати лише умовно, маючи на увазі час їхнього існування і сформовану історичну традицію. Існує думка, що нижньодніпровські городища не були пізньоскіфськими в буквальному значенні цього слова, а їхнє основне населення з'явилося тут з Ольвії. Одні ольвіюполіти могли укритися там під час гетського розгрому, інші – з політичних чи економічних причин.

Мала Скіфія, за даними грецького географа I ст. до н. е. Страбона, займала весь Кримський півострів. Столиця розташовувалася на гірському плато біля ріки Салгир (Петровські скелі на півдні Сімферополя). За даними Плінія Старшого в Малій Скіфії проживало 23 племені, а в горах жили скіфо-таври. Царі кримської Малої Скіфії (Агар, Скілур і Палак) втручаються в династичні суперечки на Боспорі, встановлюють свій тимчасовий протекторат над Ольвією. На узбережжі були захоплені Керкінітіда і Калос Лімен. Правителі Малої Скіфії мали навіть намір підкорити землі Херсонесу та Боспору, але зіткнулися з інтересами понтійського царя Мітрідата, який у 110–109 рр. до н. е. посилав на допомогу Херсонесу свої війська під командуванням полководця Діофанта. Останній захопив скіфські фортеці Неаполь і Хабеї

(можливо, городище Кермен-Кир в 6 км західніше Неаполя). Від скіфської держави відійшла Ольвія. Але з часом Мала Скіфія швидко відродилася. Була збудовано укріплений порт Палакій – друге за величиною місто після Неаполя.

У I ст. н. е. Мала Скіфія переживає піднесення і знову робить спробу підкорити Херсонес. Проте римські легіони відбивають напади скіфів і таврів. Зі скіфами воювали і царі Боспору – до 193 р. належить напис боспорського царя Савромата II, де говориться, що він завоював сіраків та скіфів, а Таврику приєднав за угодою. В написі його сина Ріскупоріда сказано, що він є царем не лише Боспору, але й тавро-скіфів. У другій половині III ст., напевно, в результаті нападів аланів було знищено столицю Малої Скіфії місто Неаполь Скіфський.

Тема 9. Географія України від античності до початку IX ст.

1. *Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї.*
2. *Історична географія України часів Великого переселення народів.*
3. *Етнополітична карта Південно-Східної Європи в VI – на початку IX ст.*

1. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї

Грецькі мореплавці у Чорному морі з'явилися ще в II тис. до н. е., проте грецькі міста і поселення виникли в Північному Причорномор'ї лише на останньому етапі «*Великої грецької колонізації*» – у VIII–VII ст. до н. е.

Ще в кінці XIX ст. вченими було сформульовано дві концепції міграційних рухів в Елладі: торгівельна і аграрна. *Торгівельна концепція* розглядала грецькі колонії як торговельні факторії і визначала грецьку колонізацію як торгіву експансію. Відомий фахівець у галузі історії та культури античних міст Північного Причорномор'я В. Блаватський бачив у колонізації спочатку випадкові наїзди еллінських купців і створення тимчасових факторій, потім заснування постійних торгових факторій – емпоріїв, і, нарешті, – колоній-полісів. Один із сучасних прихильників цієї теорії С. Соловйов вважає, що грецьке поселення на острові Березань мало три етапи розвитку: сезонні торговельні контакти греків і варварів; становлення поселення, переважно населеного варварами і малочисельними грецькими купцями; грецька апойкія.

Прихильники *аграрної концепції* думали, що колонізація була викликана нестачею землі в грецькій метрополії і це стало головною причиною освоєння еллінами нових територій. У середині XX ст. аграрна теорія була розвинута В. Лапіним. З аграрної теорії випливає одна із сучасних гіпотез походження Ольвійського полісу: спершу в районі майбутньої Ольвії виникли сільські поселення, жителі яких в першій половині V ст. до н. е. переселилися в одне поселення, яке й стало називатися Ольвією (теорія синоїкізма).

Знання причин грецької колонізації допомагає, поряд з іншими даними, прогнозувати і виявляти невідомі досі колонії. Адже з часу появи колоній і до наших днів Чорне море відібрало в суші чималі території.

Основні райони грецької колонізації в Північному Причорномор'ї: а) територія по обидва боки Боспору Кіммерійського (Жерченської протоки);

- б) Західний Крим (Херсонес, Керкінітіда, Калос-Лимен);
- в) район Дніпро-Бузького лиману (Борифеніда (на острові Березань), Ольвія);
- г) район Дністровського лиману (Тіра, Ніконій).

Більшість колоній в Північному Причорномор'ї заснувало іонійське місто Мілет (всього сучасники називали від 80 до 90 колоній, заснованих Мілетом навколо Чорного моря), зокрема це: Ольвія, Пантікапей, Німфей, Тірітака, Тіра, Мірмікей, Феодосія. Лише Херсонес було засновано (близько 422–421 рр. до н. е.) дорійською Гераклеєю Понтійською.

В історії античних міст-держав Північного Причорномор'я вирізняють два періоди. Перший період (з VI до II ст. до н. е.) характерний відносно самостійним розвитком міст-держав. У цей час відносини з навколишнім місцевим населенням були переважно мирними, що пов'язано з незначною кількістю автохтонного населення в приморській зоні (цікаво, що в ранніх шарах грецьких поселень в районі Дніпро-Бузького лиману виявлено чимало фракійської кераміки). Мир і добросусідство сприяли розвитку старих і утворенню нових колоній. Новозасновані колонії майже одразу ставали незалежними від своїх метрополій, проте зберігали з ними союзницькі відносини. Метрополії підтримували ці колонії навіть через багато років. Так, понад століття тривали дуже напружені відносини між Гераклеєю, яка підтримувала Херсонес, та Боспорським царством. Гераклея навіть чинила військові вторгнення на територію Боспору. Міста Північного Причорномор'я були втягнуті у загальногрецьку війну між Афінами та Спартою у V ст. до н. е.

Наймогутнішою грецькою державою у Північному Причорномор'ї було **Боспорське царство**, яке виникло на Керченському півострові близько 485–480 рр. до н. е. За ім'ям першого царя Археанакса правляча на Боспорі династія дістала назву Археанактидів. Царі цієї династії об'єднали в одну державу міста Пантікапей, Німфей, Фанагорію, Гермонассу, Кєпи, Коркон-дам, Патрій та ін. Столицею держави став Пантікапей.

Вчені вважають, що справжніх полісів (мали власне самоврядування і громадянство, чеканили власну монету) на Боспорі було всього сім: Пантікапей, Феодосія, Фанагорія, Німфей, Гермонасса, Кєпи, Горгіппія. До Пантікапейського полісу входили: Тірітака, Мірмікей, Парфеній, Порфмій.

У 438 р. до н. е. владу на Боспорі захопив Спарток (можливо, виходець із Фракії або з якогось місцевого племені). Династія Спартокидів правила до 115 р. до н. е. Серед Спартокидів вирізнявся цар Лев-

кон (перша половина IV ст. до н. е.), який приєднав до Боспорського царства Феодосію та розгромив десант гераклейців.

Формально Левкон вважався лише архонтом Пантікапея і союзних йому міст, але коли територія його володінь розширилась на сході за рахунок підкорення племен Тамані, Прикубання та Приазов'я, він став носити титул «архонт Боспора та Феодосії, цар синдів, торетів і дандаріїв».

Боспорці самі засновували колонії, зокрема в гирлі Дону – колонію Танаїс. Останній представник династії Спартокидів – Перісад V близько 115 р. до н. е. добровільно передав владу над Боспором цареві Понтії (держави на південному узбережжі Чорного моря) Мітрідату VI Євпатору.

Полководець понтійського царя Діофант розгромив війська Малої Скіфії та союзних їй сарматів, що загрожували Херсонесу. В 106–105 рр. до н. е. полководець Мітрідата Неоптолем під час суворих зимових морозів розбив «варварів» у кінному бою на льоду Керченської протоки, а пізніше ще й розгромив їх у морській битві.

У першому столітті до н. е. настає другий період у політичному розвитку давньогрецьких колоній у Північному Причорномор'ї – час залежності спочатку від Понтійського царства, а потім від Риму.

Період війн понтійського царя Мітрідата VI Євпатора проти Риму (89–63 рр. до н. е.) став переломним для більшості північнопричорноморських міст, які починають втрачати політичну незалежність. Боспор став для Мітрідата важливою базою постачання, а після розгрому його військ у Малій Азії ще й єдиним притулком. В 63 р. до н. е. проти Мітрідата повстали міста Боспору на чолі з його сином Фарнаком. Залишившись без підтримки, Мітрідат зачинився на акрополі Пантікапея і попросив свого воєначальника заколоти себе мечем. Римляни вручили владу над Боспором Фарнаку, назвали його своїм «другом і союзником», але прорахувалися: Фарнак оголосив себе «царем царів» і вирішив розширити свої володіння за рахунок самого Риму. Намісником на Боспорі він залишає Асандра. Але той, одружившись на дочці Фарнака Динамії, захопив престол і з 47 р. до н. е. став правити Боспором. З його тридцятирічною діяльністю пов'язують будівництво оборонних укріплень (т. зв. Асандрів чи Аккосів вал, який наочно відділив Керченський півострів від іншої частини Криму), великі відбудовні роботи, активізацію морських сил, успішну боротьбу з піратами.

Проте цар Боспор попадає в залежність від Риму (вчені пов'язують це з реорганізацією васальних царств на Сході, яку здійснив Август після 22 р. до н. е.). Близько 14 р. до н. е. владу на Боспорі

захопив самозванець Скрібоній, який видавав себе за онука Мітрідата Євпатора. Для його повалення римляни послали понтійського царя Полемона. Допускають, що під час військових дій гине місто Порфмій. Полемон при підтримці римлян захопив Боспор, проте його становище було нестабільним. В азіатській частині царства війна затягнулася. Полемон здійснив похід на Танаїс і зруйнував місто. Проти римського ставленика виступило сарматське плем'я аспургіанів, Полемон загинув. Тоді римський імператор Август вирішив передати владу над Боспором Динамії, яка тоді перебувала в Римі як заручниця.

У 14–38 рр. н. е. царем Боспору був Аспург – представник нової, сарматської за походженням, династії. Аспург підкорив племена тарпетів і танайтів, розгромив скіфів і таврів. Вважають, що Аспург поставив в Кримській Скіфії свого ставленика і посилив свій вплив у Херсонесі (там йому навіть було встановлено статую). Аспург був обожнений за життя – на його честь було споруджено храм.

У 40-х роках I ст., спираючись на сарматські племена, новий цар Мітрідат VIII безуспішно спробував повалити панування Риму. Але в роки правління його брата Котіса I (45–68 рр.) зв'язок з Римом ще більше зміцнів. Рим бачить у Боспорі важливий форпост на північному сході, здатний стримувати натиск варварів. За Рескупоріда II і Савромата I будуються оборонні укріплення, зміцнюються кордони, посилюється армія і флот. Савромат I і Котіс II здобувають перемоги над скіфами. За Савромата II (174–210 рр.) боспорський флот очищає від піратів південні береги Чорного моря.

Спустошливим виявився напад фракійського племені гетів з Подунав'я на чолі з Бурестією на Ольвію в середині I ст. до н. е. Після того місто втратило значення одного з найбільших центрів Північного Причорномор'я.

У третій чверті I ст. н. е. зовнішньополітичне положення *Херсонеса*, у зв'язку з активізацією скіфів і припливом сарматів на Кримський півострів, ускладнилося. Місто не могло своїми власними силами справитися з навислою загрозою з боку варварів і тому звернулося по допомогу до намісника римської провінції Мізія (на Балканах). У відповідь на звернення легат провінції Тіберій Плавтій Сільван у 63–64 рр., використавши кораблі Равеннської ескадри, перекинув до Криму частини VII Клавдієва і VIII Августова легіонів та морську піхоту. Скіфи та їхні союзники були розбиті. Про це свідчить текст почесного декрету на честь Плавтія Сільвана, у якому говориться про спорудження валу з метою захисту Херсонеса (римляни споруджували вали, коли виникала необхідність затримати просування варварів на кордонах імперії). Але воєнні дії римських військ не обмежилися околицями

міста. Археологічні матеріали (в першу чергу клейма Равеннської ескадри), виявлені на мисі Ай-Тодор, свідчать, що римляни почали спорудження тут свого опорного пункту на території таврів, відомого за назвою Харакс. Римляни прагнули забезпечити свої кораблі, що плавали по Чорному морю, від нападів таврів. Зі свідчень Тацита відомо, що кілька римських військових кораблів, що поверталися після розгрому Мітрідата, було викинуто на берег, а солдати були перебиті таврами.

Римляни поступово зміцнюють своє панування на Чорному морі. У 64 р. був сформований окремий римський Понтійський флот, а окремий Мізійський флот був сформований після 69 р.

У час найбільшого територіального розширення Римської імперії за імператора Траяна (98–117 рр. н. е.) римляни міцно утвердилися в Дакії та в Північному Причорномор'ї. Римські війська зі складу Мізійської армії імперії перебували в Тірі, Ольвії, Херсонесі, а також на Хараксі й інших пунктах Південно-Західної частини Кримського півострова. Тіра стає базою римської Мізійської Флавієвої ескадри.

З римським часом пов'язують спорудження так званих Траянових валів між Дністром та Карпатами, залишки яких ще й сьогодні можна побачити на півдні Одещини (сьогодні ці вали дослідники схильні вважати результатом праці місцевих племен – союзників римлян. Зокрема, допускають, що їх насипали вестготи, а направлені вони були проти остготів). Можливо, що придунайські райони увійшли до складу римської провінції Дакії. Вченими досліджено римський укріплений табір в долині Дунаю, поблизу с. Орловка під Ізмаїлом. Поряд з табором виявлено частину римської дороги (на Певтингерових таблицях не показані римські сухопутні дороги на півночі від Дунаю, що вели б від границь імперії в античні міста Північного Причорномор'я).

Проте присутність великої кількості військ в оточенні варварських племен була недовгою. Близько 248 р. римські війська були виведені з Ольвії, а близько 253 р. – з Тіри, а дещо пізніше – з Херсонесу. Це пояснювалось напруженою боротьбою, яку вела Римська імперія на Дунаї проти варварів і яка вимагала великих зусиль. Після залишення римлянами міст Тіри та Ольвії вони стають легкою здобиччю для загонів сусідніх племен.

Останнім правителем Боспору перед тривалим періодом внутрішніх смут і варварських вторгнень 239–276 рр. був Іненсімей (234–239 рр.), якого вважають узурпатором з кочового середовища. Рідке ім'я і тамга цього царя схожі з правителем аорсів 70–80-х рр. I ст. н. е. Тамги родичів Іненсімея присутні, на відміну від інших боспорських царів, у степових святилищах і на дзеркалах сарматського типу в різних частинах Степу. Близько 239 р. від якихось варварів знезацька

загинула Горгіппія – одне з великих міст Азіатського Боспору. У міжцарство в державі 2 роки (239–241 рр.) не чеканилася монета.

Помітні зміни відбулися у всіх сферах життя боспорського суспільства в другій половині III–IV ст. Натуралізація господарства і збідніння міст, занепад міського будівництва, сильні руйнування, занепад добробуту населення і скорочення його культурних потреб, занепад цілих галузей ремесла, скорочення внутрішньої і зовнішньої торгівлі (особливо в IV ст.), загальна політична ситуація, криза монетної справи, внутрішні смути (боротьба за престол, поява на ньому узурпаторів, протиріччя усередині пануючого клану і невдоволення рядового населення), подальша варваризація культури – ось далеко не повний перелік процесів, що протікали в боспорському суспільстві в той час. Наприкінці IV ст. Боспор попадає під гунський протекторат. Сліди найсильніших руйнувань і пожарищ на городищах і поселеннях, що процвітали ще в першій половині III ст., звичайно пов'язують із приходом гунів у 70-х рр. IV ст.

Міста були оточені сільськими поселеннями, що складали так звану хору. Численні сільські поселення відкрито в районі *Ольвії*. На правому березі Дністровського лиману відкрито близько 80 сільських поселень хори Тіри, на лівому березі – близько десятка поселень хори Ніконія. На території Керченського і Таманського півостровів відкрито близько 500 сільських поселень періоду Боспорського царства. У Херсонесі клери (земельні ділянки), обнесені кам'яними огорожами, мали в центрі садиби. На початку IV ст. до н. е. громадянами Херсонесу було освоєно 80–90 клерів загальною площею 360 гектарів (по 4,5 га на клер). До початку III ст. до н. е. число клерів зросло до 450–470, одночасно збільшилися і їхні розміри (середня площа складала 26,4 га).

Основою сільськогосподарського виробництва було вирощування зернових культур (ячмінь, просо, пшениця, жито, гречка). Найбільше виробляли хліба на Боспорі. Поступово важливе місце займає виноградарство, яке було основою виноробства та виноторгівлі. Ринками для продажу вина стали землі Скіфії, а пізніше – Сарматії. В другій половині IV ст. до н. е. близько 80 % площі кам'янистих червоноземів Гераклеїського півострова було розмежовано під виноградники. Ряд поселень біля Керченської протоки спеціалізувався на ловлі риби та її переробці.

Важливу роль у житті північнопричорноморських міст відіграла торгівля. Основним предметом вивозу було зерно, в т. ч. із земель скіфів-орачів. Значна кількість зерна вивозилась у Середземномор'я. Великих обсягів торгівля хлібом досягла вже в IV ст. до н. е. Важли-

вими предметами експорту були також солоноробство, худоба, продукти тваринництва, мед.

Зовнішньоторговельні зв'язки Боспору, переважно морські, відігравали важливу роль у його економіці. Великі міста мали впорядковані гавані і суднобудівні верфі. Торгували з містами західного узбережжя Малої Азії, островами Фасосом, Хіосом, із середини V ст. до н. е. особливо зростає роль Афін. У IV ст. до н. е. афінський імпорт домінував на Боспорі, Боспор же постачав Афіни продовольством. Між ними був укладений договір про надання один одному права безмитного вивозу хліба й ряд інших привілеїв. Боспорці відправляли в Грецію дорогі сорти риби, вовну, шкіри, рабів, але головне – зерно. За твердженням афінського оратора Демосфена, щорічно в Афіни вони вивозили 16380 т хліба. Припускають, що в IV ст. до н. е. при задовільному врожаї Боспор міг вивозити не менш 32–48 тис. т зерна. Життєво необхідною була торгівля із сусідніми племенами Північного і Східного Причорномор'я. Вони поставляли частину хліба, що вивозився Боспором (особливо багато хліба надходить з Азіатського Боспору і Нижнього Дону; його зберігають у зернових ямах, цілі комплекси яких часто зустрічаються в сільських поселеннях і містах), продукти рибальства, скотарства, рабів, одержуючи замість цього олію, вино, виробі ремісників Боспору і Греції.

У Північне Причорномор'я з Іонії завозили вино, оливкову олію, керамічні вироби, прикраси, скульптури, мармурові та теракотові архітектурні деталі. В елліністичний період на перше місце виходить торгівля з Родосом та містами південного і західного побережжя Чорного моря – Гераклеєю, Візантієм, Синопою, Істрією та ін. У торгівлі зі Скіфією на ранньому етапі провідну роль відіграла Ольвія. Другим важливим центром торгівлі був Боспор. У IV ст. до н. е. діяльність боспорських купців посилюється, їхні товари поступово витісняють ольвійські.

2. Історична географія України часів Великого переселення народів

Для території Східної Європи перших століть нової ери письмові джерела фіксують досить складну етногеографічну картину, що пов'язана з початком переселення багатьох племен. *Письмові свідчення про населення території України і суміжних земель у першій половині I тис. н. е. містяться у творах Амміана Марцелліна, Зосіма, Георгія Сінкелла, Зонара, Йордана, Прокопія Кесарійського, Псевдо-Маврикія, Агафія, Феофілакта Сімокатти та інших античних і візантійських авторів.*

Свідчення письмових джерел про племена *венедів*, які більшість дослідників вважає предками слов'ян, дають можливість локалізувати їх на початку нової ери в Повісленні і на схід від Вісли. Матеріали археологічних досліджень дозволяють стверджувати, що слов'яни здавна населяли області Центральної та Південно-Східної Європи. Зв'язок старожитностей пшеворської і зарубинецької культур з венетами на рубежі та у перші століття н. е. сприймається більшістю істориків, археологів і лінгвістів. Але ведеться дискусія з питання про те, чи являлась вся їхня територія споконвіку слов'янською, чи в її межах слід виділити найдавнішу частину – і яку саме? Мовознавець **О. Трубачов** відзначає, що ціла група давніх слов'янських утворень у відомій східнослов'янській лексиці займає частину Середнього Подніпров'я і головним чином – центральну частину правобережної Прип'яті (Уборть, частково – Горинь та їх сусідство). Лівобережжя Середнього Дніпра з кількома архаїчними слов'янськими гідронімами має ознаки зони, куди йшла експансія з Правобережжя.

Досить відчутно простежується розвиток старожитностей слов'ян на пшеворсько-зарубинецькій основі на території Волині та Волино-Подільського порубіжжя. На це звернув увагу археологів у 1960 р. тоді ще молодий дослідник І. Винокур. Пізніше ідею про формування волино-подільської групи слов'янських старожитностей розвинув далі Д. Козак.

Допускають, що після відходу *роксолан* у Подунав'я зарубинецька культура в Середньому Подніпров'ї дещо змінює вигляд: змінюється набір прикрас, в керамічному комплексі та поховальному обряді з'являються виразні риси пшеворської культури, що свідчить про помітну інфільтрацію пшеворців у середовище зарубинецького населення Середнього Подніпров'я. Не виключено, що процес уніфікації матеріальної культури слов'ян Дністровсько-дніпровського межиріччя, яка протягом II ст. почала набувати змішаного зарубинецько-пшеворського вигляду, відбиває утворення племінного союзу спалів, про яких згадують у зв'язку з вторгненням готів.

На Поділлі і Волині, а також у Середньому Подніпров'ї серед старожитностей першої половини I тис. н. е. наявні добре датовані поселення і могилиники, початок функціонування яких можна відносити до кінця II – початку III ст. Як підкреслює **І. Винокур**, це означає, що у лісостеповому Дністро-Дніпровському межиріччі знаходився основний регіон формування черняхівської культури.

Слов'яни стикалися у Дністровсько-дніпровському межиріччі з сарматськими племенами, у Прикарпатті – з фракійцями, на заході – з германцями, на півночі і північному сході – з балтами і фіно-уграми.

У II – на початку III ст. на територію сучасної України майже одночасно з північного заходу і південного сходу вирушили племена, які суттєво вплинули на етнополітичну карту всієї Східної Європи.

У середині II ст. германські племена готів та гепідів, які спочатку жили на «острові Готискандза» (південь сучасної Швеції, де дотепер існує історична область Геталанд (Йотланд) із головним містом Гетеборг та острів Готланд у Балтійському морі), покинули його, згідно з переказами, на трьох кораблях й оселились у гирлі р. Вісли. Вчені вважають, що в етногенезі готів велика роль належала місцевим племенам Південної Прибалтики, а скандинавське походження мали лише носії традицій, що створили основу нового етносу.

З південного узбережжя Балтійського моря готи, гепіди, тайфали, вандалі, ругіти близько 155 р. розпочали переселення в південному та південно-східному напрямках. З початком переселення ряд дослідників пов'язують Маркоманські війни (167–180 рр.), коли приведені в рух готами вандалі обрушилися на проживавших поблизу римських кордонів маркоманів і квадів, а останні взялися спустошувати римські провінції на Верхньому Дунаї. *Переселення великої групи германських племен охопило і територію сучасної України. Давні автори найбільше писали про готів, які очолили великий різноетнічний союз племен, що за короля Германаріха ніби включав усі племена Скіфії та Германії. Відлуння тих часів збереглося навіть у середньовічному скандинавському епосі.*

Вчені давно сперечаються щодо причин, які змусили готів до переселення, але найбільше прихильників мають припущення щодо погіршення клімату в басейні Балтійського моря (часті дощі, урагани), що привело до голоду у місцевих племен. За *Йорданом*, готський король Філімер через перенаселеність своєї землі вирішив знайти нові місця для проживання. Після довгої мандрівки готи, очолювані своїм королем, прийшли в землі Скіфії. Тут їм довелося вступити в боротьбу з місцевими жителями, яких звали спали. Після битви зі спалами готи «поспішають у крайню частину Скіфії, що сусідить з Понтійським морем». Продовжуючи виклад готської історії, Йордан повідомляє, що *перше місцеперебування готів в Скіфії було біля болота Меотиди, друге – в Мезії, Фракії і Дакії, третє – на Понтійському морі, знову в Скіфії*. Розповідь, що приводиться Йорданом, має витоки у готському епосі і традиційних уявленнях про етногеографічну карту Північного Причорномор'я, що склалися ще в VI–V ст. до н. е. і тому лише приблизно відображає справжнє пересування готів.

З готами пов'язують пам'ятки вельбаркської культури, які пролизують територію України з північного заходу на південний схід. На

думку *О. Трубочова*, «германські сліди ... дуже спорадичні, щоб говорити про окремий ареал», але вони все ж представлені: у верхній течії правобережжя Дністра (Стинавка, Пискава, Молода), на лівобережжі Середнього Дністра (Мурафа), у верхній течії Південного Буга (Тирихва) та у Подніпровському Поліссі (Велібок).

У кінці 230-х рр. авангард готів з'явився на римському кордоні, тим самим розпочавши період довгих і кровопролитних «скіфських воєн». У 238 р. вони напали на Істрію. Археологи вважають, що шари руйнувань в Тірі та Ольвії датуються кількома десятиліттями пізніше. Так вчені допускають, що готи захопили Ольвію та її хору близько 269/270 рр. Тим же часом датується згадка про перебування готів біля гирла Тіраса.

Існує версія, відповідно до якої поява готів у Північному Причорномор'ї спричинила загибель в середині III ст. землеробських поселень аж до Ставропольської височини на сході (включаючи античне місто Танаїс) і запустіння найбільш заселених кочівниками регіонів. Проте, на думку сарматологів, перекроювання етнополітичної карти величезного регіону Степу від Уралу до Дунаю пов'язано з різкою зміною балансу сил на сході Сарматії.

Стрімко зростала могутність центральнопередкавказького угруповання аланів (проживало на Середньому Тереці), яке вступило в антиперську коаліцію з Грузією і Вірменією, а з другої половини 30-х рр. III ст. починає наступ на північно-західних сусідів. Спершу були розгромлені сіраки, потім знищені укріплення прикубанських меотів. У 239 р. загинула антична Горгіппія, до середини III ст. у Криму гине колишня Мала Скіфія, близько 254 р. знищено Танаїс. На думку вчених, загопи германців могли брати участь у розгромі Малої Скіфії та штурмі Танаїса як союзники аланів.

Письмові джерела зафіксували на захід від Дніпра нове угруповання аланів, яке витіснило більшість колишніх кочівників і виступило активним союзником готів. У 242 р. алани завдають поразки римським військам.

Відомий дослідник історії готів австрійський професор *Х. Волфрам* вважає, що готський союз був з самого початку поліетнічним. Поряд з ними діяли інші племена: алани, борани, гепіди, герули, карпи, уругунди-бургунди. В працях деяких античних авторів ці загопи часто виступали під загальною назвою «скіфи», давнім синонімом терміну «варвари».

У 250 р. готи стали спустошувати Дакію, Мізію і Фракію. Римське військо, на чолі з імператором Децієм виступило, щоб розгромити нападників, проте у 251 р. було розгромлено королем готів Кнівою при Абрітті (на півночі сучасної Болгарії, поблизу міста Разград).

Ініціаторами перших морських походів варварів проти Риму (254 і 258) були борани. Перший похід боранів відбувся відразу після загибелі Танаїса. У повідомленнях про походи варварів підкреслюється, що надання «скіфам» боспорського флоту (до 500 суден), союз з варварами й антиримська орієнтація стали можливими, тому що «по припиненню царського роду на чолі правління стали недостойні люди». Учасники наступних морських експедицій на південний схід у 264 і 265 рр. невідрізно названі «скіфами».

Одним з найбільших військових конфліктів між коаліцією варварських племен Північного Причорномор'я і Римом була війна 268–270 рр. Допускають, що її причиною була спроба варварів переселитися на Балкани і в Грецію. Місцем підготовки походу була Тіра, де будувалися судна і збиралися дружини різних племен. Загальне число варварів складало 300–320 тис. чоловік. В римських джерелах згадуються племена варварів, які були розгромлені при Наїссі (сучасне місто Ніш у Сербії) у 269 р.

У 271 р. готи, алани і роксолани були розбиті римлянами. У 272 р. римляни розгромили карпів, які вторглися у Нижню Мізію і Фракію. Частина карпів була переселена на римську територію. Проте Римська імперія незабаром залишає свої володіння в Дакії (імператор Авреліан виселяє римських колоністів з Дакії в 271–274 рр., проте там залишається місцево романізоване населення). Після цього Дакію зайняли тайфали.

У 275 р. відбувся морський похід «численних варварів з Меотиди» (у цей час на Боспорі одним із «співправителів» Рескупоріда V був Савромат IV, що оголосив себе «другом римлян»). Флот варварів-меотидів напав на римську провінцію Понт. Розвиваючи свій наступ, вони вторглися у Галатію, Каппадокію і проникли навіть у межі Кілікії. Боротьба з цими варварами не менш чим на рік скувала головні сили імператорської армії. У 277 р. на нижньо-дунайській провінції напали «гетські народи». Війна з ними тривала до 279 р.

У 280–282 рр. імператор Проб переселив на римську територію у Фракії велику кількість варварів, у тому числі грейтунгів.

Між варварами не раз відбувалися територіальні конфлікти. Так, у 291 р. відбувалися сутички на території від Північного Причорномор'я до Нижнього Повіслення і Середнього Подунав'я: тервінги і тайфали воювали проти вандалів і гепідів, а якісь «інші готи» проти алеманнів і бургундів.

У зв'язку з цими подіями римські джерела вперше згадують одну з груп готів – *тервінгів* (вони себе називали *везір*, їх називали також *візіготами*, пізніше – *вестготами*). **Х. Волфрам** вважає, що тер-

вінги очолювали поліетнічний союз племен на північ від Дунаю, на захід від Верхнього Дністра і пониззя Пруту.

За свідченням *Йордана*, під час місцеперебування в Мізії, Фракії і Дакії королем готів був Залмоксес. У третій області – на Понтійському морі, знову в Скіфії – готи розділилися між двома знатними родами свого племені: «візиготи служили роду Балтів, остроготи – преславним Амалам».

На схід від візиготів жили гревтунги або грейтунги (їх ще називали – остроготи, ніби на честь короля Острогота, пізніше – остготи). Окремі вчені вважають, що груп готів було декілька, і не можна грейтунгів ототожнювати з остготами: у III ст. ці племена могли бути двома самостійними утвореннями, проте за час спільних походів і воєн вони могли злитися до середини IV ст., коли про них пише Амміан Марцеллін. Термін «грейтунги» Б. Рибаків виводить зі слів «пісок», «глина» – «степовики».

Приблизно в 322 р., «савромати», що жили біля Меотійського озера, на чолі з Равсимодом переправились на суднах через Істр і спустошували римські землі. У 323 р. загони готів були вигнані з Фракії Костянтином. У конфлікті, який спалахнув у наступному році між співправителями Римської імперії, обидві сторони використовували сили готів. Вважають, що після перемоги Костянтин уклав з готами союз. Готам виплачувалася щорічна стипендія – аннона золотом, сріблом і одягом, можливо, продуктами.

Кордон по Дунаю став прозорішим, купці та інші жителі на обох берегах могли без особливих перешкод перетинати його. Допускають навіть, що територію готів взагалі розглядали як частину Імперії, хоча зі своїм статусом. Готи зобов'язувалися за потребою надавати допоміжні війська для участі в походах римського імператора і не пропускати до кордонів Імперії інших варварів. Допускають, що війна тервінгів проти «вільних сарматів» і вандалів у 334 р. була саме такою акцією. Переселення частини готів у 347–349 рр. на територію Імперії пов'язують з розбіжностями в середовищі варварів.

На початку IV ст. остроготи створили об'єднання племен на чолі з королем Германаріхом (Ерманаріком), правління якого приблизно датують 332–375 рр. Зі скандинавських саг (епічних поем) відома назва столиці цієї держави – Данпарстад («Дніпрове місто»). Готські легенди зараховували до складу «держави Германаріха» десятки племен між Балтійським і Чорним морями, а готський історик Йордан подає їхні назви: гольтескіфи, роги, меренс та ін. Вчені висловлювали думки, що Йордан як джерело використовував дорожник-ітінерарій, який був написаний грецькою мовою. Б. Рибаків вва-

жає, що в переліку Йордана вказані племена, що мешкали вздовж водного шляху від Балтики до Каспію, тому шукати їх на карті України не потрібно.

Об'єднання остроготів проіснувало до гуннської навали. Це був час, коли на більшій частині території України була поширена черняхівська культура. Окремі вчені, в зв'язку з цим, вважають черняхівську культуру археологічним еквівалентом «держави Германаріха».

У 360–370 рр. тюркомовні кочівники гуни, що прийшли зі сходу розгромили об'єднання аланів, частину їх включили до свого союзу, а потім зруйнували міста Боспору. Близько 375/376 р. гуни розгромили армію готів. За однією легендою, Германаріх (йому на той час нібито було 110 років) з розпачу наклав на себе руки – кинувся на меч, за іншою – його вдарили вбік мечем росомони Сар і Аммії.

Вторгнення гунів до Східної Європи стало початком Велико-го переселення народів. Вождь вестготів Атанаріх відразу після гунського вторгнення повів частину народу в гірську «область Кавкаланд», а готський король фрітігерн у 376 р. отримав дозвіл римлян на переселення свого племені на південний берег Дунаю.

Після смерті Германаріха його «держава» розпалася, принаймні, на три частини, очолені королями Вінітарієм, Гезімундом та Вітіміром. Після загибелі Вітіміра вожді Алатей і Сафраксу 376 р. повели готів і союзних алан на Дністер і Нижній Дунай. З «королівством» Вінітарія і його спадкоємців окремі дослідники (Б. Магомедов) пов'язують черняхівські пам'ятки на Київщині і Черкащині, інші (М. Казанський) – на Сумщині та Курщині. З «королівством» Гезімунда пов'язують городища Городок, Олександрівку та інші пам'ятки в пониззі Дніпра і Південного Бугу.

Через деякий час остготський король Вінітарій напав на слов'ян-антів. При описі основної території розселення словянських племен антів і склавнів / склавенами **Йордан** вказує: *«склавени живуть від міста Новієтуна і озера, названого Мурманським, до Данастра, а на північ – до Вісли ... Анти ж – сильніші з обох [племен] поширюються від Данастра до Данапра...».* Вказуючи на зв'язки венетів з антами і склавенами, Йордан зазначає: *«Ці [венети] ... походять від одного кореня і нині відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавинів. Хоч тепер [у VI ст. н. е.] по гріхам нашим, вони лютують повсюдно, але тоді [у IV ст. н. е.] всі вони підкорялися владі Германаріха».*

О. Приходнюк вважає, що особливо добре слов'янські риси в матеріальній культурі збереглися в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі. І, мабуть, саме на цих територіях відбувалися події, пов'язані з готсько-антськими війнами. Вінітарій переміг антів. Готи

схопили царя антів Буса та розіп'яли його на хресті разом із 70 старійшинами. Анти визнавали владу гунів, тому ті розцінили вчинок Вінітарія як вияв непокори та вирішили покарати його. У каральному поході гунів проти Вінітарія брав участь Гезімунд зі своїм військом. Сутички, за Йорданом, відбувалися на Дніпрі.

Допускають, що саме завдяки протекторату гунів анти зуміли швидко, протягом V ст., освоїти звільнений від готів та фракійців рубіж Лісостепу і Степу, землі на захід від Дніпра. Свідченням цьому є старожитності антів (пеньківської культури), становлення яких відбувалося на територіях Середнього Придніпров'я та в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі. Після занепаду гунської держави в середині V ст. склалися сприятливі умови для подальшого розвитку антів. Пам'ятки антів протягом V ст. поширилися аж до Нижнього Подунав'я.

До 30-х рр. V ст. гуни кочували в Північному Причорномор'ї. Старожитності гунського часу відомі в багатьох місцях регіону (Гаврилівка, Ранжеве, Кам'янка-Анчокрак, Тілігуло-Березанка, Лугове, Холмське, Фурмановка, Біленьке). Близько 433 р. ставка гунів була перенесена в Паннонію. Допускають, що частина остроготів продовжувала жити на території сучасної України до 455 р., коли, за Йорданом, вони закріпилися в Паннонії. Йордан розповідає про те, що германське плем'я ангіскірів залишалося союзником гунів після їхньої поразки при Недао і разом з ними відступило з Дунаю на Дніпро.

У степах України, за Пріском Панійським, після відходу гунів в Паннонію мешкали акацири, згодом сюди відійшла частина гунів, яка вціліла після розгрому імперії Атили.

3. Етнополітична карта Південно-Східної Європи в VI – на початку IX ст.

V–VII ст., на думку **В. Седова**, є заключним періодом праслов'янської історії. *«Розселення слов'ян на великих просторах Європи, їхня активна взаємодія і метисизація з іншими етносами порушили спільнослов'янські процеси і заклали основи становлення окремих слов'янських мов і етносів».*

Вчені вважають, що мешканці лісостепового Дністровсько-Дніпровського межиріччя відносно мало потерпіли від навали гунів і в V ст. заклали основу пенківської культури, що характеризується специфічною ліпною керамікою і квадратними в плані напівземлянковими житлами. ***Носіями пенківської культури були анти, відомі з писемних джерел VI–VII ст.*** Не виключають, що в складі міграційного потоку гунів в кінці IV – на початку V ст. група антів оселилася на середньому Дунаї.

У VI ст. анти розширили свою територію до нижнього Дунаю на заході та до Сіверського Дінця на сході. Вважають, що з середовища антів вийшли відомі пізніше з руських літописів племена тиверців і уличів, а можливо і хорватів. Як відомо, виключної ваги антам в етногенезі українського народу надавав *М. Грушевський*. В другій половині XX ст. цю думку гаряче відстоював *М. Брайчевський*.

Південними сусідами антів були тюркомовні племена *болгар* (їх називають ще протоболгарами). Зі свідчень *Прокопія* випливає, що вздовж південного берега Азовського моря та Дону розміщувалися утігури, а на північ і захід від них, в степах Північного Причорномор'я, мешкали кутригури. Протоболгари активної політики проти слов'ян не проводили.

У степах України в середині VI ст. з'явилися етнічно близькі гунам *авари*, які підкорили кутригурів і утігурів та напали на антів. У 557–558 рр. авари вийшли до кордонів Візантійської імперії. В степах Причорномор'я авари довго не затрималися. Свідками перебування аварів на території України є група поховань, досліджена у селах Виноградне Запорізької області, Костогризів, Сивашівка, Сиваське Херсонської області, Портове в Криму. Інвентар поховань відносно багатий (поясні набори, сагайдаки, палаші).

У 567 р. авари відійшли в Паннонію, де було створено центр *Аварського каганату*, в якому панівне становище займали кочівники-авари, а основним населенням були підвладні їм слов'яни: анти та склавіни (носії празько-корчацької культури). У межах каганату сформувалася змішана культура, яку називають аварською чи слов'яно-аварською. Як повідомляє Менандр, авари вторглися в землі антів і взялися їх спустошувати. Антські вожді відправили до аварів посольство на чолі з Мезамиром. Однак, не рахуючись з традиційною посольською недоторканістю, авари вбили Мезамира, вважаючи, що слов'янський вождь не приділив їм належної поваги. Після цього авари знову напали на слов'ян.

Політична історія Аварського каганату – безперервні війни, численні сутички з Візантією і пограбування поневолених народів. Остання згадка антів у письмових джерелах (Феофілакт Сімокатта, Феофан) пов'язана з військовими діями проти них аварів. Вважають, що у 602 р., який переважно сприймається як рік загибелі антського військово-політичного союзу, авари здійснили каральний похід проти придунайських антів та їх військових дружин, що воювали на стороні Візантії проти аварів. Їх поразка ще не означала, що об'єднання антів загинуло.

Першою половиною VI ст. датуються перші звістки про просування слов'янського населення на Балканський півострів, який складав

частину Візантійської імперії. Переселенню на Балкани сприяли численні аваро-слов'янські військові набіги на візантійські землі, коли великі маси слов'ян осідали за Дунаєм (у складі аварських військ, як свідчать письмові джерела, слов'яни чисельно переважали). Іноді самі візантійці селили бранців-слов'ян на своїх землях. У VI–VII ст. весь Балканський півострів виявився зайнятим слов'янами, а місцеве населення поступово слов'янізувалося.

Слов'яни у Верхньому Подунав'ї в 623–624 рр. повстали і створили свою державу на чолі з купцем Само. Протягом 35 років слов'яни під його керівництвом витримували натиск аварів і навіть розширили свої володіння. Після смерті Само держава розпалася. У 791 р. авари були переможені Карлом Великим, а трохи пізніше його син завершив розгром Аварської держави. Основним населенням Середнього Подунав'я стають слов'яни. Археологічних слідів просування аварів через східнослов'янські землі збереглося небагато. На городищі Зимно (неподалік від Володимира-Волинського) в археологічному комплексі містяться окремі аварські речі. На думку академіка П. Толочка, слов'яни запозичили від аварів організацію кінного війська і елементи спорядження вершника. Особливе розповсюдження в слов'янському середовищі, які по всій Європі, отримали аварські стремена та металеві прикраси поясів.

У середині VI ст. в степах на території від Північного Кавказу до Маньчжурії виникає *Тюркський (точніше – Тюркютський) каганат*. У 576 р. один із тюркютських загонів при взаємодії з утігурами захопив Боспор. У 580 р. тюркюти підійшли до Херсонесу, проте не взяли його. Незабаром тюркютська держава розпалася на дві частини – Західний та Східний каганати. Скориставшись із цього, Візантія відвоювала Боспор.

Завдяки довголітній науковій роботі *С. Плетньової* сьогодні чимало відомо про життя і соціальну структуру протоболгарських племен, які мешкали на Північному Кавказі та Приазов'ї. Болгарські племена поступово переходили від кочів'я до постійних поселень через стадію сезонних куренів (великі поселення з населенням в декілька сотень сімей) та аїлів. Межею між двома протоболгарськими групами було Азовське море і пониззя Дону (окремі вчені допускають, що протоболгарське населення пониззя Дону і середньої течії Сіверського Дінця з'явилося там тільки в середині VIII ст., після хозарсько-арабських воєн).

Болгарські племена вступають у мирні відносини з Візантією. В 619 р. у Константинополі хрестилась та прийняла візантійське покровительство верхівка оногурів (утігурів) на чолі з ханом Орханом. Через

сім років укладено військовий союз між імператором Іраклієм і ханом Кубратом / Кувратом, який очолив конфедерацію племен – **Велику Болгарію**. Вважають, що центр цього об'єднання був у Фанагорії на Таманському півострові.

Часом перебування болгар в українських степах датується цілий ряд одиничних поховань, поміщених в насипу курганів. Вони виявлені на Дніпрі, в Херсонській і Миколаївській областях. Поховання біля сіл Христофорівка, Нова Одеса Миколаївської області і Чорноморське Херсонської області за поховальним обрядом, характером інвентаря і формою могильних ям близькі до ямних могильників Подоння, Дунайської і Волзької Болгарії.

Після смерті Кубрата Велика Болгарія розпалася. Хозарія, яка звільнилася з-під влади Західнотюркського каганату близько 651 р., стала швидко набирати силу за рахунок приєднання сусідніх народів, і в першу чергу болгар. За переказами, болгарські племена розділилися на п'ять груп, кожна на чолі з одним із синів Кубрата. Старший син Батбай / Безмір залишився на батьківщині на чолі з «внутрішніми» або «чорними» болгарами. Хоча він був пізніше переможений хозарами, проте зберіг певну автономію. Котраг очолив «зовнішніх» або «срібних» болгар та повів їх на північ – в межиріччя Волги і Ками, де було засновано **Волзьку Болгарію**. Альтсек повів частину племені до Італії. Ісперіх / Аспарух повів болгар на Дунай. Разом з ним пішов його брат Кубер. Спочатку Аспарух укріпився в дельті Дунаю, але після перемоги над візантійським військом у 679 р. протоболгари зайняли північно-східну частину Балкан, так виникає **Дунайська Болгарія**.

Вчені вважають, що орда Аспаруха витіснила групу слов'ян, що колонізували північно-східну частину Балкан у VI–VII ст., і ті повернулися на територію України (археологічним свідченням таких відселень вважають матеріали Пастирського городища, Заліського, Харівського і деяких інших місцезнаходжень кінця VII – середини VIII ст. на території України). Ці події пов'язують з повідомленням Нестора-літописця про розселення слов'ян з Подунав'я, яке лягло в основу дунайської теорії походження слов'ян.

В одному з документів X ст. підкорення болгар пов'язується із початками **Хозарської держави**. Таким чином, у процесі становлення Хозарії вирішальне значення мала поразка Великої Болгарії. Влада хозар поширилася на Приазов'я, сягнула Криму. В кінці VII ст. хозари захопили Боспор і збудували по обидва боки Боспору Кіммерійського (який з цього часу став називатися Хозарською протокою) свої фортеці К-р-ц (Керц) та С-м-к-р-ц (Самкерц). З експансією Хозарії пов'язують занепад антів. Поразка антів у боротьбі з хозарами фіксується матеріа-

лами скарбів антської знаті кінця VII ст. мартинівського типу, які концентруються на території Середнього Придніпров'я та Лівобережжя Дніпра аж до середньої течії Сіверського Дінця.

У VIII ст. різноетнічне кочове і землеробське населення між Дніпром та Волгою було втягнуте до орбіти Хозарської держави (угри, болгари, алани, бургаси, слов'янські племена в'ятичів, радимичів, сіверян).

Арабські письменники свідчать, що давньою столицею хозар було місто Семендер, розташоване біля підніжжя Кавказу. Заснування Ітіля, нової столиці хозар на Волзі, вчені датують першою половиною VIII ст. Волга вже набула значення важливої торговельної магістралі, контроль над якою був у інтересах Хозарського кагана. Ітіль став значним центром міжнародної торгівлі.

У VIII ст. державною релігією в каганаті став іудаїзм. Сучасний кримський дослідник І. Баранов висловив переконливу гіпотезу про те, що навернення хозар до іудаїзму почалося в Криму. Єврейська діспора в Криму, на Таманському півострові та Північному Кавказі з'явилася щонайменше на початку нової ери. Єврейські написи, знайдені на Тамані, датуються I ст. н. е. Один з написів повідомляє про існування єврейської громади і молитовного будинку. Залишки синагоги в Херсонесі відкрито в 1935 р. На чисельність єврейської громади у Фанагорії вказував у 671 р. відомий візантійський хроніст Феофан. Переслідування іудеїв у Арабському халіфаті та у Візантії за імператора Лева (у 723 р.) послалили приплив єврейського населення в Хозарію. Сучасний аргентинський дослідник Фелікс Кітросер, який стверджує, що Хозарія була економічною і культурною наддержавою, яка була пов'язана з декількома важливими торговими маршрутами і була одним з найбільших політичних утворень свого часу, підкреслює, що у хозарських містах Ітіль, Самандар, Самкерч, Керч, Судак, Київ та Саркел існували процвітаючі єврейські громади.

Письмові джерела пов'язують навернення хозар до іудаїзму з діяльністю військового вождя місцевих євреїв бека Булана, названого пізніше Сабріелем. Допускають, що це було у 718 чи 731 р. Більшість вчених вважає, що іудаїзм прийняла лише верхівка хозарів, він не поширився на всі племена, які входили до складу Хозарського каганату, і не витіснив ні старого язичництва, ні християнства й мусульманства.

У VIII–X ст. в Північному Причорномор'ї, Поденні та Приазов'ї була поширена так звана салтівська культура (названа від с. Верхній Салтів у Харківській області, де виявлено городище і могильник). Багато дослідників вважає, що ця культура пов'язана з племенами аланів у лісостеповій частині та з болгарськими племенами в Степу. Непода-

лік від сучасного Харкова, на правому високому березі Сіверського Дінця, у VIII–X ст. існувало велике місто (мало площу 120 га). У південно-східній частині цього міста була міцна фортеця з кам'яною цитаделлю.

У середині VIII ст. хозари захопили Сугдею (нині місто Судак). Там було розташовано тумен (10-тисячний загін) на чолі з воєначальником – тарханом. Готію (невелику державу в південно-західному Криму) теж було приєднано до Хозарського каганату. «Житіє Іоанна Готського» повідомляє, що в 787–788 рр. у гірському Криму вибухнуло повстання проти хозар. Повстанці звільнили Дорі та заволоділи Клісурами (припускають, що це може бути загальна назва усіх укріплень у горах). Проте керівника повстання Іоанна видали жителі одного містечка, і Готія знову підкорилася хозарам. Після придушення повстання хозари захопили все південне узбережжя Криму. Вважають, що тут споруджено фортецю Л-м-б-т (Ламбат) на мисі Плака, а також на мисі Аю-Даг (на вершині гори). У 804 р. хозари розгромили Готію. Вони зруйнували Дорі й спорудили нову фортецю на горі Мангуп. Повновлювались старі укріплення. У писемних джерелах згадуються такі хозарські фортеці в Криму: Солхат, Онкат, Таш-Джарган, Фулли.

Археологічні дослідження засвідчують, що основним населенням Кримського півострова за панування хозарів були болгарські племена. Після розпаду Великої Болгарії відбувся перший масовий приплив кочівників до степів Криму. Цей процес посилювався у VIII–IX ст., коли нові переселенці зайняли не тільки рівнини, але й проникнули в центральну частину півострова і досягнули північно-західного узбережжя півострова. Археологами виявлено більше 100 сіл і 10 болгарських могильників. У другій половині VIII–IX ст. велика група грецького населення переселилася на південний берег Криму з Малої Азії (з ними пов'язують створення багатьох печерних монастирів). Протоболгари взаємодіяли з місцевим населенням, складаючи більшу частину мешканців міст на сході та півдні Криму. Наприкінці IX, чи на початку X ст. майже всі болгарські поселення були зруйновані і залишені їх жителями. Вважають, що це могло бути викликано вторгненням печенігів.

Розкопки біля Коктебеля на Тепсенському городищі відкрили сліди великого приморського міста, яке найбільш вірогідно ототожнюють з Фуллами. Правильне планування кварталів, залишки великих кам'яних житлових будівель, християнських храмів і ремісничого виробництва свідчать про те, що це місто відіграло велику роль в житті східного Криму. Дослідники вважають, що серед населення міста були також і слов'яни. У Фуллах був центр православної єпархії.

До IX ст. Хозарський каганат був повним господарем південної половини Східної Європи, але в середині IX ст. степи заповнили кочові орди (угри, печеніги). Тому хозарам довелося подбати про охорону своєї території. З цією метою за допомогою візантійців було споруджено фортецю С-р-к-л (Саркел) на Дону. Skorиставшись з послаблення Хозарії візантійський уряд поновив свою владу над Боспором, посилюючи контроль над Херсонесом. У Подонні розселяються угорські племена, що прийшли сюди зі степів Південного Уралу, звідки їх витіснили печеніги. Ця область розселення угрів відома з угорських легенд як Леведія / Лебедія.

На початку IX ст. хозарський каган виступив проти бека Обадія, який був фактичним правителем каганату. Спалахнула громадянська війна, в результаті якої каган зазнав поразки і змушений був тікати за межі держави. Цю подію **О. Прицак** називає «Каварською революцією в Хозарії» та вбачає в ній велике значення для подальшої історії Русі. О. Прицак твердить, що каган близько 839 р. втік до Сарського городища (Ростов) – до торгової громади русів, якою правили скандинави. Прибуття кагана піднесло значення цієї громади до рівня державного політичного центру. О. Прицак доводить, що саме так виник Руський каганат, свідчення про який з'являються у 839 р.

Л. Гумільов вказав на зв'язок між коливанням рівня Каспійського моря та розвитком Хозарії. Так, у VI ст. (початок хозарської історії, активізація хозар) рівень Каспію був на 4 м нижче від сучасного (абсолютна відмітка –32 м). Пізніша трансгресія Каспійського моря, як наслідок більшої кількості опадів у верхів'ях Волги, привела до втрати хозарами найродючіших земель у дельтах Волги і Тереку, що підірвало основи їхньої економіки. Максимум новокаспійської трансгресії припадає на кінець XIII – початок XIV ст. Рівень моря у той час, порівняно з VI ст., піднявся на 13 м.

З історією Хозарського каганату певною мірою пов'язане плем'я *сіверян*, що в період складання Київської Русі мешкали на північному сході сучасної території України та в суміжних областях Росії. Вважають, що саме вони є творцями волинцівської культури, що відрізняється від сучасної їй культури Луки-Райковецької на Правобережжі України. Пошуки місцевих витоків волинцівської культури не привели до позитивних результатів. У кінці XX ст. спроби розв'язання проблеми походження сіверян робили В. Седов, О. Приходнюк і деякі інші дослідники.

О. Приходнюк відзначає, що специфічна волинцівська кераміка не має аналогів серед старожитностей Західної, Південної та Північної Європи, але схожі комплекси є в Західному Приураллі та Середньому

Поволжі, де поширені пам'ятки іменьківської культури (середина та третя чверть I тис. н. е.), яка теж не була там автохтонною. Існують найрізноманітніші, взаємовиключаючі погляди на її походження та етнічну належність. **О. Смірнов** відстоював думку про те, що іменьківська культура склалася на основі племен п'яноборської і городецької культур і прийшлого слов'янського населення з Дніпровського лісостепового Лівобережжя. На пам'ятках першої половини I тис. н. е. славківського та лбищенського типів у Поволжі простежено зарубинецькі, черняхівські та пшеворські риси. Дослідники відзначають подібність в іменьківській та волинцівській культурах провідних керамічних форм, житлового будівництва, поховального обряду тощо. **В. Седов** у зв'язку з цим схильний розглядати землеробів-іменьківців як слов'янське населення, що мігувало туди з Подніпров'я. Згодом, на його думку, іменьківське населення повернулося на свою прабатьківщину в Подніпров'я, що знайшло прояв у появі там волинцівських старожитностей.

Етнонім *сіверяни* не слов'янського, а тюркського або іранського походження. Допускають його походження від назви савірів, які в VI ст. були впливовою силою в Прикаспійських та Приазовських степах, складала єдине військово-політичне об'єднання з хозарами. Значна частина савірів переселилася в Закавказзя, інші були розгромлені аварами. На думку О. Приходнюка, одне з савірських «колін» (угруповань) переселилося в Дніпровське Лівобережжя, там савіри були асимільовані слов'янами, а їх назва трансформувалася в сіверян.

Тема 10. Історична географія України княжого періоду (IX–XIV ст.)

1. *Літописні племена. Русь у IX–X ст.*
2. *Формування території Волинської та Галицької земель у X–XII ст.*
3. *Степові племена в IX–XIII ст.*
4. *Удільні князівства на українських землях в XIV–XV ст.*

1. Літописні племена. Русь у IX – X ст.

Першими словами історичної праці літописця Нестора було запитання: «Откуда есть пошла Руская земля?» Жодне з питань історії Русі не вирішується без розгляду того, що таке Русь і хто такі руси. Велика і суперечлива історіографія цього питання знає десятки версій, що взаємно виключають одна одну. Русів вважали германцями (ругами, варягами), балтами, фінами, слов'янами, сарматами, і, нарешті, різноплеменною соціальною групою.

Основна боротьба навколо питання походження Русі йде між норманістами і їх супротивниками. «Війна Півночі і Півдня», як її називають окремі дослідники, продовжується протягом двох з половиною століть і, як зауважує О. Пріцак, єдиною причиною, чому вона точиться й досі, є слабкість аргументів обох сторін. Тривалість суперечок певною мірою породжується протиріччями в джерелах, численними домислами і вигадками давніх авторів. У одних джерелах є прямі вказівки на те, що руси – варяги, і такі ж прямі свідчення їхнього слов'янства, і навіть протиставлення їх слов'янам.

П. Толочко зазначає: *«уважне і неупереджене прочитання літопису, навіть і у виправленому літописцем Мстислава Володимировича вигляді, не дає підстав вбачати у назві «Русь» щось чуже східним слов'янам, принесене в їхнє життя тільки у IX–X ст. Навпаки, той факт, що назва ця швидко поширилась на весь східнослов'янський світ, вказує на давні традиції його побутування в цьому середовищі».*

Зупинимося на основних питаннях, особливо цікавих з погляду історичної географії: якими були межі Русі та як вони змінювалися, які племена жили в межах Русі.

На непохитних автохтоністичних переконаннях щодо походження Русі, існування єдиної давньоруської народності «з єдиною мовою, єдиною культурою, тимчасовим єдиним державним кордоном», знаходиться один з найавторитетніших дослідників історії слов'янства академік **Б. Рибаків**.

Б. Рибаків зазначає, що у писемних джерелах Руська земля протиставлялася полякам, чехам, угорцям, половцям, візантійцям як в ет-

нічному, так і в державному відношенні (межі Руської землі визначаються літописцем починаючи від кордону з Угорщиною і далі по годинниковій стрілці, закінчуючи половцями). В епоху роздробленості Русі, у XII–XIII ст., літописці і автори літературних творів протиставляли Руську землю відособленим вотчинам князів, що ворогували. У той же час, у тих самих джерелах зустрічається більш вузьке визначення Русі.

Використавши різні методи, Б. Рибаків наступним чином визначив межі Русі у вузькому значенні: Київ, Середня Наддніпрянина, Чернігів, Переяслав, Сіверська земля. У той же час Б. Рибаків вказує, що декілька разів літописи називають «руськими» міста Погорини (Бужевск, Шюемск, Тихомль, Вигошев і Гнійниця), часто словом «Русь» позначаються півден-норуські області взагалі. Інколи літописці включали в поняття «усієї Руської землі» Київщину і Лівобережжя Дніпра, в окремих випадках тільки Київщину. Б. Рибаків встановив, що існувало ще більш вузьке розуміння Руської землі: порівняно невеликий трикутник, вершиною якого був Київ, одна зі сторін – Дніпро від Києва до Канева, а основою – басейн Росі.

Б. Рибаків припускає, що поступове розширення областей, окреслених в літописах як Русь, відбиває історичні етапи розвитку руської народності. *Проблему походження Русі він вирішує в наступний спосіб:*

1) плем'я росів, чи русів, було частиною слов'янського масиву в перші століття нашої ери. Ім'я росів пов'язане з рікою Россю. Першим свідченням про рось він вважає розповідь Йордана про росомонів. У літописах переважає форма «русь», але в джерелах одночасно застосовувалася і форма «рось» («росьські письмена», «Правда Росьская»);

2) у VI–VII ст. у Середньому Подніпров'ї склався могутній союз слов'янських племен. Іноземці називали його «Рос» чи «Руський»;

3) до середини X ст. Руссю стали називати як усі східно-слов'янські землі, так і наймані загони варягів, що брали участь у справах Русі.

Інший академік (**В. Седов**) вважає етнонім «рос» іранським за походженням. Він відніс до землі росів скупчення пам'яток пеньківської культури у Пороссі і в Потясминні – центральному регіоні пеньківської культури, густо заселеному, з високим рівнем економічного розвитку.

Подібний підхід підтримує мовознавець **Г. Півторак**, який називає росів «одним з сармато-аланських племен Середньої Наддніпрянини в ареалі сучасних гідронімів з коренем «рос» типу Рось, Роська, Росава, Росавка, Роставиця, яке, вірогідно, входило в антський союз племен».

А. Сміленко підтримує припущення Б. Рибаківа про першу згадку росів Йорданом та поділяє гіпотезу В. Сєдова про розміщення росів у Пороссі та Потясминні. На думку А. Сміленко, у VII ст. роси увійшли до полянського союзу. Спочатку їх культури були різними (у полян – празька культура, але з деякими впливами пеньківської культури; у росів – пеньківська). У VIII ст. спостерігається зближення в археологічній культурі полян і росів. На обох територіях формується одна культура типу Луки-Райковецької, характерна для Правобережжя Дніпра. У землі полян знаходять також елементи волинцевської культури Лівобережжя Дніпра. Це може свідчити не лише про тісні зв'язки полян з населенням Лівобережжя, але й часткову інфільтрацію населення з Лівобережжя. Різні культурні прояви на землях полян свідчать про їх тісні зв'язки з іншими племенами і відображають формування Києва як міжплемінного центру, що відіграло вирішальну роль в перетворенні його у центр держави Київська Русь.

За спостереженням А. Сміленко, в середовищі поляно-роського союзу відбуваються важливі зміни. Військова сила полян на якийсь період слабне. За літописом, полян «утискували» древляни та «інші навколишні», останніми, на думку А. Сміленко, могли бути сіверяни. Зразу ж після згадки про «утискування» полян літописець розповідає про хозар, які дійшли до полян і наклали на них данину. А.Т. Сміленко припускає, що поки поляни вели війни із сусідами, роси очолювали союз, який став виступати під їх іменем. Зміна імені полян зафіксована у літописі: «поляни, яких нині звать русь». Місцем перебування князів союзу лишився Київ, давній центр полянської землі. А назва народу і держави Русь збереглась надовго.

О. Комар вважає, що виходячи з писемних, лінгвістичних та археологічних матеріалів неможливо довести існування окремого племені росів / русів раніше IX ст.

Останнім часом **В. Сєдов** дещо переглянув свої погляди на походження Русі. Він вважає, що племена волинцівської та її наступниць (роменської, боршевської і окської культур) заселили велику територію – лісостепові і частки лісові землі Лівобережжя Дніпра, верхню течію Оки і Воронежське Подоння – та стали основою майбутніх південно-великоросів. Слов'яни цієї племінної групи, як можна судити по «Баварській хроніці» IX ст., називалися русами і були безпосередніми сусідами Хозарії (руси в цей час були досить добре відомі в Баварії, і це були не скандинави). У 30-х рр. IX ст. руси на противагу Хозарському каганату створили своє ранньодержавне утворення – Руський каганат.

Нестор – автор «Повісті минулих літ» називає союзи східнослов'янських племен, які існували у XIII–IX ст. Літописець в загаль-

них рисах вказує місце їхнього проживання, пояснює походження назв окремих з них.

Цікавим джерелом є «Опис общин та областей на північному березі Дунаю», який прийнято називати *Баварським Географом*. Тут містяться дані, що можуть належати до періоду з кінця VIII ст. до 850 р., коли цей рукопис було включено до складу більшого рукопису в монастирі Рейхенау на Боденському озері. Сучасні дослідники вважають Баварського Географа джерелом, що заслуговує на довіру. Серед племен, які могли за Баварським Географом, мешкати на території України вчені виділяють наступні: зеріані, неріуани, бузані, лендізі, сітіці, руссі, себбірозі, унліці, ліколяни, унгари, хозірозі, атурезані, атторізі. Серед цих племен були не лише слов'янські (наприклад, згадуються угри – унгари). Вважають, що Баварський Географ міг називати сучасні йому назви племен (бужани – бузані, уличі – унліці) та використовувати більш давні (древляни – неріуани). Дві зі згаданих назв дуже подібні (вчені дискутують про зв'язок цієї назви з сіверянами або волинянами).

У Середньому Подніпров'ї знаходилися *поляни*. Їх головне місто – Київ. Літописець вважає русів прямими нащадками «полян, яких тепер називають Руссю».

Сіверяни мешкали на дніпровському лівобережжі: вздовж Десни, Сейму, а також у верхів'ях Сули, Псла, Ворскли. Центром сіверян був Чернігів.

Древляни проживали в Прип'ятському Поліссі і в басейні річки Тетерів. Центром їх союзу був Іскоростень.

На південь від Києва, вздовж Дніпра мешкали *уличі* (у літописах зустрічаємо чимало варіантів написання назви цього племені – улучі, улутичі, ульчи, угличі). Дослідник з Кишинєва В. Рабінович нещодавно висунув оригінальну гіпотезу про те, що назву цього племені можна пояснити як «вовки»). Головним їхнім містом був Пересічен. Існує декілька версій локалізації цього міста, одна з найбільш вірогідних – в районі сучасного міста Канєва. Вважають, що територія уличів доходила до Дніпровських порогів (назва одного з порогів, передана Костянтином Багрянородним). У 40-х роках X ст. під тиском київського князя Ігоря уличі переселилися в басейн Південного Бугу.

На захід від древлян, за свідченням літопису, жили *дуліби, бужани і волиняни*. Про бужан і волинян літописець згадує лише один-єдиний раз, а дуліби востаннє з'являються на сторінках «Повісті минулих літ» під 907 р. Щодо їх розселення і взаємозв'язку існує чимало гіпотез: різні назви одного союзу. М. Браїчевський висунув гіпотезу про те, що дуліби могли мешкати у Середньому Подністров'ї, бужа-

ни – у Середньому Побужжі, а волиняни – над Західним Бугом. Топоніми, що походять від назви дуліби поширені у достатньо широкому регіоні.

У Подністров'ї, «аж до моря», мешкали *тиверці* (їх локалізують на півночі сучасної Молдавії, хоча окремі поселення були і значно південніше).

У Прикарпатті мешкали *хорвати*. Межа між хорватами і тиверцями проходила в районі сучасного міста Чернівців. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний в своїх записках «Про управління імперією» (953–963 рр.) розповів, що слов'янські племена, що залюднили західну частину Балканського півострова, походять з Білої Хорватії.

На півночі, у лісовій смузі Східної Європи існували племінні союзи *словенів, кривичів, радимичів, дреговичів, в'ятичів*.

На територію Східної Європи здавна проникали скандинави – купці, воїни. Якась їх частина перебувала на службі у київських князів. У поховальних комплексах Середнього Подніпров'я, головним чином у Київському і Шестовицьком могильниках, знайдені типово скандинавські фібули (є знахідка і у Вишгороді). Ф. Андрощук датує їх у межах 900–950 рр.

Київську державу скандинави називали «*Гардарікі*» («*країна міст*»). Проаналізувавши скандинавські джерела, О. Пріцак робить висновок, що ця назва була створена скандинавами спеціально для узбережжя Північного моря імперії Каролінгів та земель у пониззі Рейну і вживалася у цьому значенні до середини IX ст. Лише в XI ст. назву Гардарікі стали вживати стосовно Русі, з якою на той час зав'язалися особливо тісні контакти.

2. Формування територій Волинської та Галицької земель у X–XII ст.

Багатьом працям минулого з історичної географії Русі властива серйозна вада: у них бракує погляду на процес послідовного складання земель князівств. Їхні території і рубежі звичайно визначалися поза часом, стосовно доби Київської Русі в цілому. Відомий дослідник історії Галицько-Волинського князівства *М. Котляр* вважає, що поняття «земля» має історично об'єктивний і динамічний характер. Цей соціально-економічний і природний комплекс переживав різні етапи буття: від народження до складання, далі до розквіту чи занепаду.

Перші на Русі територіальні об'єднання – землі – починають складатися на Наддніпрянщині (Київщина і Чернігівщина). Території ж інших земель формуються пізніше.

Волинські племінні князівства були приєднані до Київської Русі Володимиром Святославичем. Під 988 р. вперше згадується заснований ним адміністративний центр краю – Володимир. Спочатку оформлюються західна і північно-західна частини Волині: Червенська і Белзька землі.

Термін «*Червенська земля*» можна зустріти в літописі лише одного разу, у зв'язку з розповіддю про події початку 20-х рр. XIII ст. Але на той час Червенська земля була вже лише невеликим уділом. У літописних статтях, що належать до періоду її політичного та економічного піднесення, вона називалась «Гради Червеньские». Перша згадка про них у зв'язку з походом князя Володимира «на ляхів». Оскільки до 990-х рр. територія Краківської землі в Польщі належала до складу Чеської держави, М. Грушевський, Н. Полонська-Василенко та М. Котляр вважають, що і Червенські гради теж входили до цієї держави.

Найімовірніше, що саме Червенські гради поклали початок пізнішій Волинській землі. Розташований у місці впадіння річки Синюхи в Гучву, ліву притоку Західного Бугу, як встановлено за допомогою багатолітніх археологічних і топонімічних досліджень, Червен на час появи на історичній сцені був дуже молодим містом. На 981 р. Червенська земля ще перебувала в процесі формування, а після 1031 р. звістки про Червенські міста взагалі зникають з літопису.

Одночасно з Червеном розвивалось місто Волинь, давній центр племінного об'єднання волинян, побудований недалеко від Червена на тій самій річці Гучва при її впадінні до Західного Бугу. Червен і Волинь відігравали помітну роль як територіальні осередки не пізніше першої чверті XI ст. Далі обидва міста відходять у тінь нового соціального, економічного й політичного центру, навколо якого почала формуватися Волинська земля. Головною причиною швидкого занепаду Червена й Волиня вважають їх невідгідне економічне розташування: вони були центрами малосильних сільськогосподарських округ.

М. Котляр допускає, що східний кордон Червенської землі йшов Західним Бугом, північний досягав пізніших Угровська, Верещина і Коміва, західний прилягав до р. Вепр, південний збігався з рубежем Белзького князівства, яке багато істориків розглядає як окреме територіально-політичне утворення початку XI ст. (джерела свідчать, що Белзьке князівство утворилось у 60-ті роки XII ст.).

Певний час історики вважали *Белзьку землю* однією з двох складових частин землі Червенської. Повідомлення літопису від 1188 р. характеризує Белз як князівський стіл, що мало поступався Володимирі (Волинському). Центром удільного князівства Белз залишався до

кінця XIII ст. В XI ст., коли почала складатись територія *Волинської землі*, Белз став її порубіжним містом. Немає можливості встановити межі Белзької землі, але джерела дають підстави вважати найпівнічнішим містом Белзької землі Всеволож, найпівденнішим – Бузьк.

Волинська земля, осередком якої став Володимир, почала складатися в другій половині XI ст. Окремі вчені (*А. Насонов*) взагалі не відводять місця Волині на політичній карті руських земель кінця X – першої половини XII ст. За адміністративною реформою Володимира Святославича у Володимирі сидів син київського князя. Згідно із заповітом Ярослава Мудрого у 1054 р. володимирський стіл дістався одному з його молодших синів – Ігореві. У 1057 р. у старші сини Ярослава Мудрого перевели Ігоря у Смоленськ. Допускають, що Ізяслав Ярославич приєднав Волинську землю до своїх київських володінь (до самої смерті у 1060 р. Ігор формально вважався волинським князем).

Вперше задуку про Волинську землю зустрічаємо лише в 1077 р., коли в боротьбі за владу в Руській землі між Ярославичами «Всеволод же пішов назустріч Ізяславу на Волинь, і там вони уклали мир».

Син Ігоря Давид вважав Волинь своєю «отчиною». Щоб якось утихомирити бунтівного «ізгоя», київський князь Всеволод Ярославич дав йому Дорогобуж у Погорині, проте Давид наполягав на своїх правах. Коли в 1097 р. у Любечі відбувся з'їзд князів, який узаконив принцип спадкового володіння волостями, за Давидом Ігоровичем була закріплена Волинь зі стольним градом Володимиром. Однак відразу після з'їзду спалахує феодальна міжусобиця, винуватцем якої був Давид. 1098 р. він назавжди втратив Володимир. За рішенням Витчевського князівського сейма у 1100 р. Давиду дали невеликі міста у Східній Волині: Бужськ, Острог, Дубно і Чорторийськ. Потім його перевели до Дорогобужа.

На кінець XI ст. Волинська земля посідала територію від Берестя на Західному Бузі на півночі до Бужьська і Вигошівя у верхів'ях Серета на півдні, її порубіжними містами на заході були Сутейськ і Червен, на сході – Дорогобуж і Острог.

Другим за значенням після Володимира містом Волинської землі в XII ст. був Луцьк. Висувалося припущення, що Луцьк був осередком племінного союзу лучан, яких начебто згадує Костянтин Багрянородний. Та сучасна наука скептично ставиться до такої думки. У 1154 р. Луцьк стає центром удільного князівства у Волинській землі.

У 1135 р. онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич започаткував на Волині місцеву династію.

Вчені відзначають незвично пізню, на думку більшості, появу міста Галич на сторінках джерел – в 1140 р., коли в ньому опиняється князем знаменитий Володимирко Володаревич.

Майбутня *Галицька земля* розвинулася з території переважно двох волостей: Перемишльської й Теребовльської, володінь Ростиславичів (Перемишльська земля була закріплена Всеволодом Ярославичем за Рюриком Ростиславичем, а після його смерті у 1092 р. – за його молодшим братом Володарем; Василько одержав Теребовль), а також за рахунок освоєння нових земель на заході, півночі та півдні. У центральній частині Галицької обласної території в кінці XI – першій третині XII ст. висуваються нові феодалні осередки: Звенигород, а далі Галич.

Міжусобна війна в Південно-Західній Русі, що спалахнула після з'їзду в Любечі й почалася з осліплення Василька Ростиславича Давидом Ігоровичем, яскраво і докладно описана в «Повісті минулих літ». Однією з головних цілей Давида було приєднання до Волинського князівства Теребовльської волості.

Усі без винятку міста, що з'явилися в Галицькій землі в XII ст., називаються літописом лише з 40-х років: Голі Гори, Микулин, Тисмяниця, Ушиця (1144), Сяник (1150), Болшеве, Ярослав (1152), Кучелмин (1159). На думку **М. Котляра**, це є ще одним підтвердженням того, що Галицька земля належить до відносно пізніх територіально-державних утворень. Майже всі ці міста були засновані як порубіжні й залишалися ними і надалі.

Б. Тимошук вважає, що з утворенням *Галицько-Волинського князівства* склалася Попрутська прикордонна смуга, основою якої став горішній Прут. Порубіжна смуга в цьому регіоні була досить широкою, сягаючи часом 200 км. У науці утвердилася думка, ніби південний рубіж Галицького князівства сягав пониззя Дунаю.

Нижнє Подунав'я було незалежним від галицьких князів. Літопис дозволяє визначити справжні південні рубежі Галицького князівства на середину XII ст.: «прийшли до нього (Івана Ростиславича) численні половці й берладників у нього скупчилось шість тисяч. І пішов він до Кучелмина, і раді були там йому. І звідти до Ушиці пішов». Б. Тимошук запропонував вважати залишками Кучелмина городище Галиця в Сокирянському районі Чернівецької області. Неподалік від Кучелмина, на лівому березі Дністра, знаходилася Ушиця. М. Котляр вважає, що до південних порубіжних міст і фортець Галицького князівства можна з обережністю віднести придністровські міста Василів, Онут, Каліус і Бакоту.

У Київському і Галицько-Волинському літописах немає згадок про бодай якісь поселення на південь від лінії Василів-Онут-Бакота-Ушиця-Кучелмин-Каліус – аж до нижнього Дунаю.

Об'єднання в 1199 р. державотворчими зусиллями Романа Мстиславича Галицької та Волинської земель у величезне й могутнє князівство сприяло стабілізації території й зміцненню її рубежів.

3. Степові племена в IX–XIII ст.

Писемні та археологічні джерела засвідчують короткочасне перебування *угорських племен* у степах Північно-Західного Причорномор'я в другій половині IX ст. Район, де вони оселилися, їхньою мовою називався «Межиріччя» – Ателкузу. Близько 889 р. в район угорських кочів'їв увірвалися печеніги. На думку окремих дослідників, напад печенігів був спланований урядом Болгарії, яка у свою чергу тоді потерпала від нападів угрів.

Кочівників, які відомі на Русі під іменем *печеніги*, у візантійській та латиномовній західноєвропейській літературі називали пачинаками або пачинакітами, а в арабській – баджнак. Допускають, що їх назва походить від імені (Бече) першого вождя союзу тюркомовних племен на сході від Волги.

У праці «Границі світу» невідомого персидського автора міститься географічне визначення країни печенегів: «схід їх країни межує з гузами, на південь від них буртаси і барадаси, на захід від них мадяри і рус, на північ від них річка Рут». П. Толочко допускає, що вже у IX ст. печеніги займали степи між Доном і Дніпром. Проте лише у 915 р. літописи фіксують першу появу печенігів біля кордонів Русі. Як відомо, вони уклали з київським князем мирну угоду, але вже через кілька років князь Ігор воював з ними. Пізніше (944 р.) печеніги були найманцями у війську Ігоря під час походу на Візантію.

Основним місцем їх проживання було Волзько-Уральське межиріччя. Після перемог князя Святослава над Хозарським каганатом печеніги пересунулися ближче до кордонів Русі. Вони часто турбували Русь та інші держави своїми нападами. Як відомо, Святослав загинув у бою з печенігами біля дніпровських порогів.

Візантійський імператор Костянтин Багрянородний в своїх записках зазначав, що в середині X ст. на Правобережжі Дніпра проживало чотири племені печенігів (він називає їх фемами). Одне з них (*гіа-зіхон*) кочувало десь біля Дунаю, всього у половині денного шляху від Болгарії, інше (*хавуксінгіл*) – в чотириох днях шляху від Туркії (Угорщини), два племені (*явдіертім, харавой*) – в одному-двох днях шляху від Русі. Ще чотири печенізьких племені (*кварціпур, вулацопон, вороталмат, сірукалтей*) кочували на схід від Дніпра.

Для захисту південних рубежів Русі від печенігів проводилися великі фортифікаційні роботи – споруджувалися довгі лінії валів та укріплені городища. Вся ця система отримала назву Змієвих валів. Ярослав Мудрий завдав суттєвої поразки печенігам під стінами Києва в 1036 р. Після цього активність печенігів змінюється на південь. До кінця XI ст. печеніги часто турбують Візантійську імперію, аж поки і за Дунаєм (у 1091 р.) зазнають нищівної поразки.

Частина печенігів під тиском половців перекочувала на територію Угорщини, де вони були поселені біля р. Тиса, а печенізьким ханам Білу та Ваксу було надано місто Пешт. У 70–80-х рр. XI ст. печеніги звертаються до київського князя з проханням надати їм землю для кочів'я. Напевно, печеніги проживали на лівому березі р. Рось, де виявлено поховання зі специфічним обрядом, які датуються XII – початком XIII ст.

Відомі з літописів *торки (або гузи)* у IX–X ст. проживали на схід від Волги. Вони часто виступали союзниками київських князів. У 985 р. торки брали участь в поході князя Володимира на Волзьку Болгарію. Пізніше частина торків з'явилася на Лівобережжі Дніпра. В 1055 р. переяславський князь Всеволод розгромив торків біля міста Воїнь над Сулою. В 1060 р. старші Ярославичі здійснили похід проти торків, але великої битви не відбулося. Літописець розповів, що торки втікли, почувши про руських князів. Пізніше взаємини торків з Руссю нормалізувалися.

Частина племен торків і печенігів мешкала поблизу руського міста-фортеці Біла Вежа на Дону (колишній хозарський Саркел). В 1116 р. вони виступили проти половців, але зазнали поразки і прийшли на Русь. Наступного року і руський гарнізон під тиском половців залишив Білу Вежу.

Торки служили руським князям і проживали головним чином у Пороссі. Окремі їх групи жили на лівому березі Дніпра – у Переяславському та Чернігівському князівствах. «Торки переяславські» напевно проживали поблизу літописних міст Варин, Пирятин, Кснятин, Баруч. У Чернігівському князівстві вони могли мешкати біля міст Всеволож, Бохмач, Біла Вежа.

У 1146 р. у літописах вперше згадуються *чорні клобуки*. До цього союзу увійшли *торки, печеніги, берендеї* (вважають, що берендеї були одним з племен торків, яке очолював хан Берендей). Їх називали чорними клобуками за виглядом головних уборів. Частина берендеїв перейшла на територію Угорщини. Головним місцем розселення чорних клобуків був басейн Росі. Археологи дослідили тут ряд відповідних пам'яток, а лінгвісти наголошують на виявлених там тюркських гідронімах.

У літописах торки і берендеї часто згадуються окремо від інших племен, що наводить дослідників на думку про домінування цих племен у середовищі чорних клобуків. Літописи також згадують дрібні племена, яких теж відносять до чорних клобуків: *ковуї, турпей, каспичі, бастії*.

У писемних джерелах згадуються ковуї чернігівські, які напевно мешкали в околицях самого Чернігова – в Задесенні. Стосовно турпеїв і каєпичів існує думка, що вони мешкали на переяславсько-чернігівському порубіжжі. «Слово о полку Ігоревім» згадує ще й такі групи кочівників: *могути, татрани, шельбири, топчаки, ревуги, ольбери*. Вчені допускають, що це не племена, а окремі родові групи чорних клобуків.

Під час монгольської навали чорні клобуки зазнали величезних втрат. Частина їх переселилася на південь – у степи Північно-Західного Причорномор'я.

В 1055 р. на кордонах Русі з'явився новий кочовий народ – *половці*. З цього часу південь України найчастіше згадується в літописах як Половецька земля (Дешти-Кипчак, тому що половців на Сході називали кипчаками; вживалася також назва кумани). Цей край стає для Русі, за висловом автора «Слова о полку Ігоревім», «землею незнаною», яка розкинулася від Посулля (територія вздовж річки Сула) на півночі до Корсуня на півдні, і Волги на сході. Сучасні дослідники, використовуючи дані літописів, археології та картографуючи кам'яних баб, сотні яких зберігаються в музеях України та Росії, намагаються окреслити територію Половецької землі. Вона в основному співпадає з територією, що описана в літописах і «Слові».

На початку XII ст. в Половецькій землі визначилось 8 угруповань половців (в лапки взято літописні назви): «придніпровські», «лукоморські», «поморські», «донські» (або донецькі), нижньо-донські, передкавказькі, поволзькі, кримські. Вчені вважають, що вони були на зразок союзів племен у східних слов'ян, тобто кожне з них складалося з кількох орд на чолі з ханами. Наймогутнішими були Придніпровське та Донецьке об'єднання. Якесь частина половців – т. зв. дикі половці – не входила до складу відомих об'єднань (їх групи можливо проживали на Південному Бузі та Дону).

За підрахунками вчених з 1055 по 1236 р. було всього 12 великих нападів половців на Русь, стільки ж великих походів у відповідь здійснили руські князі. 30 разів половці брали участь у міжкнязівських усобицях. Лише Володимир Мономах уклав з половцями 19 «мирів». Разом з руськими князями половці ходили в походи на Польщу. Частими були шлюби між князями та половчанками. Так, в 1163 р. за Рюрика Ростиславича була видана заміж донька хана Беглука. Саме родинні зв'язки з половцями (галицький князь Мстислав був зятем Половецького хана Котяна) приведуть пізніше руських князів на Калку в 1223 р.

Придніпровське об'єднання, як вважають дослідники, почало складатися досить рано. Воно утворилось з трьох орд (заорельська,

самарська та надпорізька або бурчевичів). Кочів'я цього об'єднання розкинулись по обох берегах Дніпра. Західною межею була річка Інгулець (у літописах називається Івля). Найбільш відомими ханами були Боняк і Тугоркан.

Тісно пов'язаним з придніпровським об'єднанням було лукоморське об'єднання, кочів'я якого розкинулись на берегах Азовського моря.

У 1109, 1111, 1116 рр. руські князі здійснили ряд походів проти донецького об'єднання, головним чином в район сучасного міста Слов'янськ. Частина половців, очолювана ханом Отроком, була змушена тікати далеко за межі своєї землі – в Грузію. В Грузії 5000 половців служило в гвардії царя. Всього ж близько 40000 половців хана Отрока, як вважають вчені, кочували в Передкавказзі. Проте чимало орд донецьких половців залишилось на Сході України. Літописи зберегли їх назви: *токсобичі, чагровичі, улашевичі*. В 70-х рр. XII ст. з Грузії в донецькі степи повернувся хан Кончак, який об'єднав розсіяні орди та створив найбільш могутнє половецьке об'єднання. Саме хан Кончак, кочів'я якого знаходились над річкою Тор, очолив половців у битві з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем. Союзниками Кончака були хани Гзак (його кочів'я напевно розташовувались на Осколі) та бурчевичі.

Під контролем донецького об'єднання знаходились міста на Сіверському Дінці, які згадуються в літописах: Шарукань, Сугров, Балін. Допускають, що тут мешкали давні жителі цього краю – *яси (алани)*.

Весною 1223 р. *монгольське військо* недалеко від річки Калки розгромили об'єднану русько-половецьку рать. Через деякий час частина половців, на чолі з ханом Котяном, переселилася до Угорщини (до XIX ст. включно на території Угорщини, в основному на південь від озера Балатон, фіксуються етнографічні групи ясів і куманів, нащадків колишніх степовиків Північного Причорномор'я).

Деякі половці перейшли можливо навіть до Ростово-Суздальської землі. Під час нового нападу монголів половці, що залишились у степах Північного Причорномор'я були вщент розгромлені. Дійшли свідчення арабських авторів про опір, який чинили половці придніпровського об'єднання. Саме з цього об'єднання походять відомі єгипетські султани Бейбарс та Калаун, продані свого часу монголами в рабство. Запеклий опір завойовникам чинили і племена ясів.

Пізніше половці стали основним компонентом у формуванні татар, а їх мова лягла в основу кримсько-татарської мови. Окремі племенні об'єднання половців стали основою улусного поділу Золотої Орди у Північному Причорномор'ї.

4. Удільні князівства на українських землях у XIV–XV ст.

За літописними переказами, владу литовців над Києвом утвердив князь Гедимін, який близько 1323 р. у битві на річці Ірпінь переміг київського князя Станіслава (з путивльської гілки Ольговичів). За допомогою золотоординців Ольговичам тимчасово вдалося відновити свою владу над Києвом. Оскільки литовські князі швидко порозумілися з місцевою знаттю, швидко переймали православну віру, а також мову і культуру населення українських та білоруських земель, історики називають литовську державу XIV–XV століть Литовсько-Руською. Офіційна ж її назва – *Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське*. У багатьох регіонах (наприклад, на Чернігово-Сіверщині) місцеве населення ставилося до литовських князів як до союзників і визволителів з-під ординського ярма.

У 1340 р. після смерті галицько-волинського князя Юрія-Болеслава II правителем Волині став його свояк литовський князь Любар-Дмитро. За домовленістю з галицьким боярством він також вважався князем Галичини. Але в 1340–1344 рр. від його імені там правив боярин Дмитро Дедько. Навесні 1340 р. польський король Казимир III здійснив похід на Львів, проте зазнав невдачі. Польська армія відступила, коли король довідався, що Дедько послав за допомогою до татар. Польському королеві у 1349 р. все ж вдалося захопити Львів і майже всю територію Галичини. Після героїчної оборони волинського міста Белза (1352) було укладено мирну угоду, згідно з якою за Польщею залишалася Галичина, а за Любартом – Волинь. Наступного року війна спалахнула знову. Любартові вдалося відвоювати Галич. Проте через деякий час поляки відтіснили його на територію Волині. Любарт втратив Володимир і деякі інші міста. Це становище було закріплено у 1366 р. новою мирною угодою. Любарт відвоював Володимир лише в 1370 р.

У 1359 р. син Гедиміна Ольгерд захопив Брянськ – головне на той час місто Чернігово-Сіверщини. На думку відомого дослідника *Ф. Шабунько*, в 50-х рр. XIV ст. Середнє Подніпров'я перебувало в меншій залежності від Литви, ніж на рубежі 20–30-х рр. того ж століття. Серед найбільш ймовірних причин ослаблення політичного впливу Литви в Середньому Подніпров'ї необхідно назвати такі, як зміцнення ханської влади над ним і переорієнтація наприкінці 40 – на початку 50-х рр. XIV ст. якоїсь частини місцевого боярства на Москву. Зміцнення ханської влади над Середнім Подніпров'ям могло бути одним з результатів здійсненого Ордою військово-політичного тиску на руські князівства і їхніх правителів, що знаходилися в сфері впливу Литви.

Приєднання *Київського князівства* до Литви звичайно датується в історичній літературі 1361, 1362, а іноді, що помилково, і 1363 р.

Літописні джерела пов'язують підпорядкування Києва владі Ольгерда з усуненням князя Федора і передачею ним міста у володіння своєму сину в 1361/1362 р.

До важливих проблем історичної географії України XIV ст. належить питання формування нової історичної області – *Подільської землі*. Досі дискусійним залишається визначення географічних меж Поділля у XIV ст. Так, Ф. Шабульдо дотримується версії, згідно якої Поділля займало простір між Дністром і Дніпром з його притокою Россою та Чорним морем. Південно-західні кордони Поділля досягали Берладського плато на правому березі Пруту. Західна частина цієї області (Мале Поділля) обіймала околиці пізнішого Кам'яця, Смотрича, Червонограда, Скали, Бакоти і, можливо, простягалася до Південного Бугу.

Допускають, що Поділля сформувалося з другої половини XIII ст. до середини XIV ст. як улус певної гілки Чингізидів, сфери впливу якого поступово розширювалися на північний схід і північний захід. Безпосередньо кочовища ординців займали причорноморські степи між правим берегом Дніпра і гирлом Дунаю. Ординські міста Кілія, городища Костешти, Старий Орхей (одне з найбільших міст Золотої Орди), Маяки, Велика Мечеть, Хаджибей (на місці нинішньої Одеси), Солене, Аргамакли-Сарай, Ак-Мечеть і Баликлей у цьому регіоні почали занепадати після перемог Ольгерда, а більшість з них перестала існувати тільки у XV ст. після перемог Вітовта.

Львівський дослідник *Л. Войтович* стверджує, що в часи правління в Золотій Орді хана Узбека (20–30-ті роки XIV ст.) Подільський улус перейшов до одного з його родичів, сином якого був Хаджибей.

У великого князя литовського Гедиміна було семеро синів. Шостим з них був Коріат-Михайло, який отримав від батька Новгородське князівство в Західній Білорусії і володів ним до самої смерті близько 1360 р. У Коріата було 8 синів. (Один з молодших синів Коріата – Дмитро Михайлович Боброк-Волинський досягнув найвищого становища при дворі московського князя Дмитра Донського). У 1341–1342 рр. Любарт Гедимінович надав Корято-вичам (Костянтину, Юрію та Олександрю) уділи у своїх старих володіннях.

У 1362 р. великий князь Литви Ольгерд виступив проти ординців. У битві на Синіх Водах він розгромив війська ханів Подільського і Кримського улусів – Хаджибея і Кутлу-Буки та князя Малого Поділля Дмитрія, який був даником Хаджибея. У війську Ольгерда були дружини трьох старших Корятовичів: Костянтина, Юрія і Олександра.

Мале Поділля перейшло до Костянтина Корятовича і разом з Брацлавщиною утворило *Подільське князівство* зі столицею у Смотричі. Літописи послідовно розповідають про діяльність на Поділлі Ко-

стянтина, Юрія, Олександра і Федора Корятовичів. У 1362–1370 рр. Подільське князівство залежало від Литви чисто номінально. Першим великим удільним князем Подільської землі був Юрій Коріатович. У 1374 р. він за допомогою угорців заволодів Молдавським князівством, але там його отруїли місцеві бояри.

Можливо, що ординська загроза змусила Олександра Корятовича перенести столицю в Кам'янець, додатковим укріпленням якого служила сама природа. Коли у 1377 р. угорський король Людовик, який внаслідок персональної унії з 1370 р. був також королем Польщі, виступив проти Любарта, подільський князь присягнув йому як васал. Разом з Олександром присягнув і його брат Борис, що тримав якусь частку в Подільській землі. Олександр Корятович загинув в боротьбі з ординцями близько 1380 р. Після нього князем став Федір Корятович.

Галицька земля вважалася королівством, що з'єднане персональною унією з Угорщиною. Людовик надав Галичині автономію та призначив своїм намісником у Львові польського князя Владислава Опольського. Останній протягом деякого часу правив як галицький князь – титулувався «господарем Руської землі, вічним дідичем і самодержцем» і навіть карбував для Галичини власні гроші.

Київським князівством у 1362–1393 рр. правив Володимир Ольгердович. До цього князівства увійшла також територія Переяславщини. Найбільшим уділом на території Київщини було *Обруцьке князівство*, де продовжували правити Ольговичі. До початку 80-х років XIV ст. Київське князівство вважалось васалом Золотої Орди – на тогочасних київських монетах навіть карбувалася ординська тамга.

Великим чернігівським князем у 1362–1380 рр. був Бутав-Дмитро Ольгердович. Близько 1370 р. його молодший брат Корибут-Дмитро отримав Сіверський уділ. У менших уділах владу зберегли Ольговичі.

Волинський князь Федір Любартович не зміг зберегти батьківського спадку. Ягайло спершу відібрав у нього Берестейщину, а в 1392 р. він навіть вигнав Федора із його власної столиці – Луцька. Князь Федір втік до Угорщини, але наступного року присягнув на вірність Ягайлові, отримавши натомість невеликий уділ на Сіверщині.

Після смерті в 1382 р. короля Людовіка Анжуйського розпалася унія Угорського і Польського королівств. У серпні 1385 р. в литовському місті Крево польські феодалі уклали з литовським великим князем Ягайлом Ольгердовичем угоду про унію: Польща та Литва мали утворити єдину державу, а Ягайло – одружитися з донькою Людовіка Ядвігою. Ягайло пообіцяв перейти в католицьку віру та поширити її на всю Литву. В 1387 р. польські війська, якими формально керувала мо-

лода королева Ядвіга, витіснили угорців з Галичини й остаточно приєднали цей край до Польського королівства. Галицька земля увійшла до складу Польщі як власність корони. Реалізація умов Кревської унії викликала сильну протидію серед литовських феодалів та руської знаті. Опозицію очолив двоюрідний брат Ягайла – Вітовт. Тривала боротьба закінчилася в 1392 р. підписанням угоди, де визнавалася політична автономія Литви. Вітовт став намісником Ягайла у Литві, а згодом був визнаний довічним правителем Великого князівства Литовського. Вітовт за декілька років перетворив федерацію земель у централізовану державу. Спершу Вітовт розгромив свого головного супротивника – вітебського князя Свидригайла Ольгердовича. Потім його жертвами стали правителі удільних українських князівств. Взимку 1393 р. програв війну сіверський князь Корибут. Весною того ж року Вітовт захопив Овруч, після чого київський князь Володимир Ольгердович уклав з ним мир.

Восени 1393 р. Вітовт вирушив походом на Поділля. Біля Брацлава він розгромив загопи подолян і їхніх союзників – молдован, потім захопив Брацлав, Смотрич, Бакоту і Скалу. Федір Коріатович поїхав за допомогою до Угорщини. Скориставшись з цього, Вітовт взяв столицю Поділля. Він розділив край на дві частини. Західну (з Кам'янцем) – передав Ягайлові, а той надав її «на повних князівських правах» краківському воєводі Спиткові.

Залишившись без союзників київський князь втік до Москви. Князем у Києві був поставлений брат Ягайла Скиргайло-Іван Ольгердович. Він зміцнив своє князівство, приєднавши до нього міста Черкаси і Звенигород з їхніми округами, але у 1396 р. його отруїли.

У 1398 р. Вітовт проголосив себе великим князем литовським. Наступного року, коли він втрутився в міжусобицю в Золотій Орді, в битві на річці Ворсклі литовсько-руське військо зазнало нищівної поразки. Там загинуло понад 70 князів і воєвод.

Подільське князівство, напевно, з кінця 1393 р. було леном корони і великого князівства. Краківський воєвода Спитко з Мельштина отримав від короля Кам'янець, але з інших земель мусив нести службу Вітовту. Через це він взяв участь у битві на р. Ворсклі в серпні 1399 р., де і загинув. Частина джерел називає його князем. Король Ягайло у 1400 р. викупив у вдови Спитка її володіння в Подільській землі і передав ціле князівство Свидригайлові Ольгердовичу. У 1404 р. король надав Свидригайлу Сіверське князівство. Поділля знову було передано королівським намісникам. У 1411 р. Ягайло передав Західне Поділля Литві.

Після смерті Вітовта у 1430 р. на литовському престолі став Свидригайло. У 1431 р. Ягайло оголосив війну Свидригайлові. У ве-

ресні 1432 р. литовські феодали-католики здійснили дворцевий переворот і обрали Вітовтового брата Сигізмунда великим князем. Свидригайло втік у Полоцьк та зберіг владу над українськими і білоруськими землями. Утворилася держава, яку літопис називав «*Великим князівством Руським*». У той же час Сигізмунд визнав зверхність польського короля та поступився йому Поділлям і спірними замками на Волині.

Восени 1435 р. під Вількомиром (тепер м. Укмерге) у Литві відбулася генеральна битва. Війська Сигізмунда були підсилені польськими загонами. На допомогу українсько-білоруському війську прийшли загони з Чехії та німецькі рицарі, проте сили Свидригайла зазнали повного розгрому. У битві загинуло 13 українсько-білоруських князів, 42 потрапили в полон. Свидригайлові вдалося врятуватися втечею. На початку 1436 р. його тимчасовою столицею став Київ. Протягом кількох років Київщина, Чернігово-Сіверщина і Волинь не визнавали владу Сигізмунда.

У 1440 р. від рук змовників у власному замку загинув Сигізмунд. Щоб відновити внутрішній мир уряд визнає за Свидригайлсом титул великого князя та надає йому Волинь. Тоді ж Київська земля була надана Олелькові – синові Володимира Ольгердовича, у якого відібрав цю землю Вітовт.

Волинське князівство за життя Свидригайла перетворюється у своєрідну конфедерацію удільних князівств. Чимало уділів великий князь надав своїм прихильникам, які втратили володіння у інших землях. Найбільшими уділами на Волині володіли князі Острозькі, Сангушки, Чорторийські, Корецькі. У Свидригайла не було спадкоємця. Після його смерті уряд ліквідував Волинське князівство, краєм став правити литовський намісник.

За правління Олелька (1441–1454) та його сина Семена (1454–1470) влада київських князів поширилась далеко на південь. Олелько, як найстарший з Гедиміновичів, вважався головним претендентом на великокнязівський престол у Литві. Його син – Семен Олелькович у тогочасних літописах називався «царем Київським». *Київське князівство мало всі передумови до перетворення на загальноукраїнську державу.*

Після смерті Свидригайла останнім гарантом як для дрібних волинських, так і для дрібних чернігівських князів залишався Семен Олелькович. Після ліквідації Київського князівства і Віленського привілею 1492 р., яким імунітети удільних князів було поширено на земельні володіння нетитулованої знаті, а самі князі позбавлені права зносин з іноземними державами та права надання земельних ленів, удільні князівства вже фактично нічим суттєвим не відрізнялися від інших

приватних володінь. Ці події привели до масового переходу чернігівських і смоленських князів, чії володіння межували з володіннями Московської держави, на службу до цієї держави. Втрачаючи свої права князів-володарів, князі продовжували чинити опір. Віленський привілей так і ніколи не був реалізований повністю. Князі продовжували надавати лени своїм васалам, а найсильніші з них (Острозькі, Вишневецькі, Збараські, Корецькі) провадили переговори з іноземними володарями, часом титулюючись як Василь-Костянтин Острозький Принаймні займали таку позицію «княжата головні» (Острозькі, Заславські, Сангушки, Гольшанські, Збараські, Вишневецькі, Чорторійські, Четвертинські, Корецькі), яких ревізії волинських замків відділяли у 1545–1552 рр. від решти «княжат-повітників».

Тема 11. Козацька доба в історичній географії України (XVI–XVIII ст.)

1. *Польський адміністративно-територіальний устрій на українських землях у XV–XVIII ст.*
2. *Землі Закарпаття, Буковини та Півдня України у XIV–XVI ст.*
3. *Запорозьке козацтво. Українська козацька держава.*

1. Польський адміністративно-територіальний устрій на українських землях у XV–XVIII ст.

У 1434 р. Галицькій землі та Поділлю було надано польське право. Так у складі Польського королівства з'явилися *Руське та Подільське воєводства*. У 1462 р. до них приєдналося *Белзьке воєводство*. Воєводства і повіти, на які поділялися воєводства, були передусім адміністративно-судовими одиницями. Повіти поділялися на земсько-судові та гродські.

У XV ст. *Руське воєводство* складалося із *Львівської, Галицької, Перемишльської і Сяноцької земель*. Від кінця XV або початку XVI ст. до нього належала і *Холмська земля*. Будучи земсько-судовими повітами, землі пережили еволюцію поділу їх на повіти гродсько-судові й іншого порядку. У XV ст. у Львівській, Галицькій, Перемишльській і Сяноцькій землях документи називають 24 повіти (з урахуванням тих, які тоді ж зникли), але адміністративна природа цих повітів невідома (окремі з них були староствами-державами). У Холмській землі до 1469 р. налічувалося п'ять повітів, а наприкінці XV ст. – три.

У XVI ст. кількість повітів у землях дуже скоротилась. Відтоді до 1772 р., коли територія Руського воєводства відійшла до Австрійської монархії, гродсько-судовими повітами були у Львівській землі – Львівський і Жидачівський, у Галицькій – Галицький і Теребовельський, у Холмській – Холмський і Красноставський, у Перемишльській і Сяноцькій – по одному однойменному. Крім того, у Галицькій землі з XVI ст. до 1772 р. виділяли несудовий Коломийський повіт. Такого ж типу у Львівській землі був повіт Городоцький (проіснував до 1631 р.), у Перемишльській – Самбірський (до 1728 р.) і Стрийський (до 1672 р.).

Для Подільського воєводства була характерна лише повітова адміністративно-територіальна структура. Повітовий поділ Поділля характеризувався двоїстістю. З одного боку, воно являло два територіально рівнозначних Кам'янецькі судові повіти – гродський і земсь-

кий. З іншого боку – довгий час існували повіти, що успадкували риси давніх воєводств. У XV–XVI ст. джерела називають дев'ять таких повітів. З 1581 р. у воєводстві було два гродькосудові повіти: Кам'янецький і Летичівський.

У 1672 р. за Бучацькою угодою територія Поділля відійшла до Туреччини і залишилась за Османською імперією до 1699 р. На території Поділля в цей час діяв адміністративно-територіальний поділ, що був характерний для Туреччини. *Подільський ейялет поділявся на 4 санджаки (Кам'янецький, Язловецький, Барський та Меджибізький), а ті в свою чергу на нахії (всього було 19 нахій).*

З 1699 р. і до першого розподілу Речі Посполитої (1772). подільські кордони залишалися майже незмінними. У 1772 р. південно-західна частина Подільського воєводства, що знаходилась між Стрипою та Збручем – *«Червоноградський повіт»* – відійшла до Австрійської монархії. В 1793 р. внаслідок другого поділу Речі Посполитої Подільське воєводство перестало існувати.

Белзьке воєводство утворилося на території Белзької землі. Тут визначилося п'ять судових повітів – Белзький, Буський, Грабовецький, Городлівський і Любачівський. Усі вони були гродськими, а перші два – ще й земськими, причому Белзький земський суд обслуговував, окрім Белзького, Грабовецький та Городлівський повіти, а Буський, окрім Буського, – й Любачівський повіт. 1571 року Любачівський повіт перестав бути судовим, відтоді на нього поширилися прерогативи Белзького гроду.

У 1564–1565 роках у Великому князівстві Литовському проведено серію земських реформ. У 1564 р. були запроваджені земські суди, що обирались зі шляхти. За Віленським привілеєм 1565 року створювались регулярні повітові сеймики. Була утворена велика територіальна одиниця – Волинське воєводство, яке складалося з трьох судових повітів: Луцького, Володимирського і Кременецького.

У 1772 р. Австрія захопила південно-західну й частково західну частину Кременецького повіту з містечками Збаражем, Черніховом й Лешневом. 1793 р. за другим поділом Речі Посполитої до Росії відійшла східна частина Волинського воєводства. Кордон між Річчю Посполитою і Росією пролягав через Луцький і Кременецький повіти, причому центри їх залишилися за Польщею. Гродненський сейм 1793 р. постановив провести адміністративно-територіальний перерозподіл земель Речі Посполитої – ліквідував одні й утворив нові воєводства. Волинське воєводство було розділене на Волинське і Володимирське

воєводства. В останнє увійшла територія однойменного повіту, а також частина Белзького воєводства, що тоді ж припинив своє існування. Внаслідок третього поділу Речі Посполитої 1795 р. до Росії відійшла решта цього воєводства.

Брацлавське воєводство утворилося за постановою Віленського сейму 1565–1566 рр., з одним адміністративно-судовим повітом і центром у Брацлаві. В 1598 р. до Вінниці було перенесено обидва шляхетських суди (земський і гродський) разом з сеймиком. Брацлав стає лише номінальним центром воєводства.

Межі воєводства на півдні і південному сході були умовними. Так, кримські хани у цей період вважали територію Брацлавщини, як і багато інших земель України своїми володіннями. У 1630-х рр. на південних окраїнах Брацлавського воєводства відбулося розмежування між Річчю Посполитою і Портою. Наприкінці XVI ст., Брацлавське воєводство разом із Київським почали називати «Україною». В період з 1648 р. приблизно по 1714 р. більша частина Брацлавщини вийшла з-під польсько-шляхетської влади. Тут поширюється козацький сотенно-полковий адміністративно-територіальний поділ (Кальницький, Брацлавський, Уманський полки).

У 30-х роках XVIII ст. створюються несудові Вінницький і Звенигородський повіти. Внаслідок другого розділу Речі Посполитої Брацлавське воєводство припинило своє існування.

Київське воєводство виникло 1471 р. у складі Великого князівства Литовського на території однойменної землі. До середини 1560-х рр. київські воєводи повноваженнями значно перевищували воєвод коронних. Київський воєвода мав також повноваження центрального, столичного (київського) старости – господарського намісника, що безпосередньо «завідував» округом, який звався Київським повітом. *На середину 1560-х рр. у Київському воєводстві, на думку П. Клепатського, було, окрім Київського, ще вісім округів-повітів – Житомирський, Овруцький, Любецький, Остерський, Чорнобильський, Путивльський, Мозирський, Черкаський, причому останній поділявся на підповіти-обводи Черкаський, Білоцерківський, Канівський. Серед цих повітів провідними були Київський, Житомирський та Овруцький.*

У 1566–1569 рр. воєводство складалося з Київського і Мозирського повітів – шляхетських округів, у кожному з яких діяли земський і гродський суди. 1569 р. Мозирський повіт відійшов до Великого князівства Литовського, і відтоді воєводство майже два століття було одноповітовим в адміністративно-судовому відношенні. З утратою Річчю

Посполитою Києва гродський і земський суд перенесено було у Житомир. За другим поділом Речі Посполитої воєводство припинило своє існування.

Чернігівське воєводство утворилося найпізніше. Згідно з умовами Деулінського перемир'я між Росією та Польщею у грудні 1618 р., царський уряд погодився на передачу під владу короля (терміном по 25 червня 1632 р.) Чернігово-Сіверської та Смоленської земель. Серед переданих Польщі в тексті умов перемир'я згадувалися міста Стародуб, Попова Гора, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Моровськ, Монастирище. За Поля-новським мирним договором (1634) було майже повністю відновлено той кордон, який існував згідно з Деулінським трактатом. Поляновська угода передбачала розмежування Новгород-Сіверської та Чернігівської земель від Трубчевська, Путивля, Брянська, Рославля і Почепа з прилеглими до них територіями. У 1635 р. Чернігівське князівство було перетворено в Чернігівське воєводство, що складалося з двох повітів: Новгорода-Сіверського і Чернігівського. Стародубський повіт увійшов до Смоленського воєводства. Фактично воєводство припинило існування в 1648 р., формально ж різноманітні титули (чернігівський воєвода) надавались польським урядом і в XVIII ст.

2. Землі Закарпаття, Буковини та Півдня України у XIV–XVI ст.

Доля **Закарпаття** тісно переплелася з історією Угорщини. Саме через цей край вступили угорські племена на свою нову батьківщину. Перші поселення угорців у Верхньому Потиссі датуються рубежем IX–X ст. Проте першопоселенцями в Закарпатті були не угорці, а білі хорвати. За даними **С. Федаки**, на Закарпатті виявлено більше десяти давньоруських городищ, серед яких досліджено залишки двох тогочасних міст (на Замковій горі в Ужгороді та в с. Вари Берегівського району). Ще в середині XI ст. Угорське королівство захопило землі Закарпаття. Деякий час (1280–1320) частина краю входила до Галицько-Волинської держави.

Край було поділено на адміністративно-територіальні одиниці – комітати. Призначеним угорським королем посадникам – жупанам – належала адміністративна, військова і судова влада. Землі надавались угорським феодалам, католицькому духовенству та українській знаті, яка почала мадяризуватися. Закарпатських русинів витісняли в гірські райони з суворим кліматом і неродючими ґрунтами. Зі сходу на Закар-

паття починають переселятися волохи, а із заходу – німці та словаки. Виникають міста, засновані на німецькому праві (Бардіїв, Берегове, Пряшів, Хустта інші).

Помітний слід в історії краю залишив подільський князь Федір Коріатович. Близько 1393 р. угорський король призначив його управителем королівських земель на Мукачівщині та намісником Берегівського комітату. Князь захищав національно-релігійні інтереси українців. Він заснував поблизу Мукачева монастир Св. Миколая. Згодом у Мукачеві було створено і православну єпархію.

Коли в 1526 р. турецька армія розгромила угорське військо, Угорщина, як самостійна держава, перестала існувати. Західна частина Закарпаття увійшла до складу Австрії, східна – до Семигородського князівства, яке перебувало у васальній залежності від Туреччини.

Південна частина Галицько-Волинської держави, розташована у басейні Пруту і Дністра, на початку XIV ст. опинилася під владою Золотої Орди. У 1340-і рр., коли галицько-волинський край стає об'єктом зазіхань з боку західних сусідів, з Угорського королівства на землі, розташовані східніше від Карпат, переселяються волохи. У 1359 р. на території від Пониззя Дунаю до Середнього Подністров'я утворилося Молдавське князівство з центром у м. Сучаві. Воно майже відразу захопило Шипинську землю у верхів'ях Пруту і на правому березі Середнього Дністра, з містами Цецунь та Хмелів.

Близько 1374 р. при сприянні Угорщини на території Молдавії утвердився подільський князь Юрій Коріатович, який зайняв престол у Бирладі. Але його незабаром отруїли місцеві бояри. 6 травня 1387 р. воєвода Петро Мушат від імені народу, країни фортець Молдавії й інших володінь визнав васальну залежність народу від короля Польщі.

Майже століття *Шипинська земля* зберігала автономію в складі Молдавії. Існували залишки звичаєвого права.

Територіально-адміністративний устрій Молдавії раннього періоду ще слабо вивчений. У актових матеріалах згадуються держави, волості, околи. Волості, чидержави – це майбутні повіти-цинути, що були основною одиницею адміністративного поділу з XV по XIX ст. У більшості випадків вони одержували назву від деяких міст.

У XV – першій третині XVI ст. в князівстві існувало від 19 до 24 повітів або волостей. Повіт і держава – синоніми. Друга назва давалася головним чином прикордонним областям: *Цецинській, Кілійській, Тутовській, Хотинській, Чернівській, Сорокській, Дорогонській та Орхейській*. Найраніша згадка про волость як адміністративну одиницю в Молдавії зустрічається в грамоті від 13 грудня 1433 р.

На схід від Цецинської держави розташовувалися приватновласницькі поселення, включені в Хотинську державу, вперше згадану 29 вересня 1441 р. у зв'язку з даруванням села «у державі Хотинській на ім'я Ржавенций». У другій половині XV ст. Цецинська держава в джерелах уже не приводиться, очевидно у зв'язку з утворенням Чернівської держави. Центром держави було місто Чернівці.

У 1479 і 1481 р. ще управляли старости цецинські, хоча Цецинська волость була вже скасована і замінена Чернівською. Напевно, таке протиріччя пояснюється тим, що фортеця Цецин і місто Чернівці розташовані поряд. Чернівський староста Іон Грумаз перше згаданий у документах в 1499 р. В середині XVI ст. з'являються повітові пиркалаби, які могли співіснувати з пиркалабами фортець. Але в Хотині певний час пиркалаб фортеці одночасно виконував функції повітового пиркалаба.

З часом, коли князівський домен збільшився, села господарського домена об'єднали в околії, тобто їх приписали до фортець (Хотин, Сороки) і міст (Орхей), де розташовувалася адміністрація околії. У другій половині XVI–XVII ст. у Хотинській околії було 6 сіл.

У середині XV ст. Молдавське князівство стало васалом Османської імперії і було зобов'язане платити султанові щорічну данину. У 1497 р. господар Стефан розбив польські війська на території Буковини – у Козьминському лісі біля Чернівців. А наступного року він спробував відібрати у Польщі Кам'янець-Подільський.

У 1498 р. через Молдавію пройшла турецька армія, що спустошила Галичину. Через певний час турки відірвали від Молдавського князівства землі в пониззі Дністра і Дунаю. Після того, як на територію Буджаку в XVI ст. переселилася одна з ногайських орд, через територію князівства і, зокрема, через Буковину проліг один із маршрутів грабіжницьких нападів татар на українські землі, так званий Волоцький, або Покутський, шлях.

Південь України після походу Батия увійшов до складу Золотої Орди. Тут з'явилися кочів'я монголів, які примусили місцеві більш чисельні племена половців і торків кочувати разом з ними. Виникла нова етнічна спільнота – татари, яка мовою та зовнішнім виглядом більше нагадувала половців. На початку XIV ст. Золота Орда прийняла іслам. Намісник золото-ординського хана розташувався у великому ремісничо-торговому місті Сол-хат на Кримському півострові, яке отримало нову назву Ескі-Крим.

Велике місто виникло і на березі Дністровського лиману, на місці античної Тіри. Сюди монголи переселили багатьох жителів із міст

Середньої Азії та Волзької Болгарії. Це місто проіснувало до середини XIV ст.

У горах на південному заході Криму – де колись існувала невелика держава Готія – наприкінці XIII ст. місцеві християни готського та грецького походження утворили *князівство Феодоро*. Центр цієї держави – однойменне місто – був розташований на горі Мангуп. Це невелике князівство в середині XV ст. було помітною політичною силою. Одна з дочок місцевого князя була дружиною молдавського господаря, а іншу засватали за сина великого князя московського. Готія мала власний морський порт Каламіту (Інкерман, поряд із сучасним Севастополем).

З кінця XIII ст., після нападу монголів, поступово занепадає Херсонес. У 1390 р. його покинув православний митрополит, а через деякий час татари остаточно знищили місто.

У 60–70-х рр. XIII ст. італійська республіка Генуя заснувала в Криму колонію Кафа на місці античної Феодосії. Інше італійське місто Венеція заволоділо Солдайєю (Судаком). Почалася жорстока конкурентна боротьба за панування на чорноморських торгових шляхах. Спалахнули військові дії, в яких перемогла Генуя, що захопила майже все південне узбережжя Криму. Згодом генуезці стали контролювати всю торгівлю на Чорному морі. Їхній вплив у цьому регіоні був знищений турками-османами в 1475 р.

У 70-х рр. XIV ст. у Золотій Орді постав ряд напівнезалежних улусів, особливо могутнім з яких було «царство» *Мамає в Північному Причорномор'ї*. Мамає захопив владу в Золотій Орді, але у 1380 р. спершу він був розбитий на Куликовому полі, а потім – ханом Тохтамишем, який об'єднав Орду.

У 30-х рр. XV ст. в степах Північного Причорномор'я починає формуватися нова держава. Кримський феодал Хаджі-Прей вступив у запеклу боротьбу з ханами Великої Орди. У 1434 р., після того як він одержав блискучу перемогу над генуезцями, зазнав поразки від прихильників ординської єдності і втік у Литву (тут він видав литовському князеві ярлик на руські землі); у 1437 р. повернувся в Крим, але ненадовго, знову поразка і знову еміграція. Лише в 1449 р. хан остаточно влаштовується у своїй резиденції – Кирк-Єрї (пізніше називалось Чуфут-Кале), звідки почав правити новоствореним *Кримським ханством*. В останній третині XV ст. збудовано нову резиденцію кримських ханів, навколо якої виросло місто Бахчисарай.

Для зміцнення своїх позицій у боротьбі проти генуезців Хаджі-Прей пішов на зближення з Османською імперією. У 1475 р. турецька армія захопила Південний берег Криму і князівство Феодоро. У Кафі й на горі Мангуп розмістилися турецькі гарнізони. Кримське ханство визнало васальну залежність від Туреччини. Зовнішня політика ханства стає агресивною – у 1482 р. хан Менглі-Прей зруйнував Київ та Житомир, у 1498 р. відбувся спільний великий напад татар і турків на українські землі. Кримські загони здійснювали спустошливі напади і на волзькі степи. Захоплених у полон ногайців оселяли в причорноморських степах.

3. Запорозьке козацтво. Українська козацька держава

Прийнято вважати, що перша джерельна згадка про козаків належить до 1492 р. Пошуки джерел зародження цього феномену в історії України приводять окремих вчених до ототожнення їх з бродниками, берладниками чи болохівцями, яких згадують літописи у зв'язку з подіями XII–XIII ст. Проте навіть в кінці XV–XVI ст. козацтво як стан ще тільки зароджувалося. У 1493 р. відбувся похід черкаського старости Богдана на Очаків. Це акція стала першою з відомих активних протидій татарським нападам. Перебравши на себе завдання захисту від татарського поневолення, козацтво поступово перетворюється на вагомую політичну силу.

Як зазначають дослідники історії козацтва, у другій половині XVI ст. у політичному розвитку України відбувалися суперечливі процеси. З одного боку, після утворення у 1569 р. Речі Посполитої розпочалася денационалізація традиційної еліти (насамперед вона торкнулася князівських родин); з другого боку, започатковується і швидко відбувається становлення козацтва як стану. Великий вплив на цей процес мали такі фактори: вплив «Великого Кордону» та залучення до складу козацтва нижчого прошарку шляхетського стану і бояр-слуг, позбавлених урядами Великого князівства Литовського і Речі Посполитої рицарських прав.

На думку академіка **В. Смолія**, важливим результатом політичного розвитку козацтва стало створення на рубежі 70–80-х рр. XVI ст. на дніпровському острові Томаківка (Буцький) першої Запорозької Січі. Першопчатки Січі з'явилися на Хортиці, при активній участі князя Д. Вишневецького, та на інших островах Дніпра. Січ стала відігравати провідну роль у формуванні основних принципів суспільно-політичної організації козацького устрою.

За польського короля Стефана Баторія близько 1576 р. вперше були визначені межі Запорозьких Вольностей. Згідно з королівським привілеєм, козацтво одержувало м. Трахтемирів, території до Дніпровських порогів, далі Дніпром на південь до Чигирина ... та від Дніпра в степ. На лівому березі Дніпра козацькі володіння визначалися від запорозького містечка Самар з перевозом та землями по Дніпру до р. Орелі. На півдні козакам надавались землі аж до Ногайських та Кримських степів, по очаківські улуси і на північ по річках Бугу та Синюсі.

У першій половині 90-х рр. XVI ст. розпочався новий етап у розвитку козацтва, що характеризувався його «оселянням» тобто масовим вступом до нього селянства й міщанства. Покозачення південного регіону України не припинялося впродовж першої половини XVII ст. й слугувало постійним джерелом його поповнення.

«Козацьке право», крім усього іншого, забезпечувало можливість мати власну адміністрацію. В другій половині XVI ст. окреслилася тенденція до набуття козацтвом функції носія української державності. За висловом *М. Грушевського*, утворюється зародок державного життя в особі Запорозької Січі. Військово-адміністративним органом її управління був «*Кіш*». Воля козацтва реалізовувалася через раду, рішення якої були обов'язковими для виконання гетьманом, старшинами і рядовими козаками. Всі старшинські посади були виборними. Старшини діяли від імені Війська Запорозького й за них несла колективну відповідальність вся запорозька громада.

Під час повстання 1591–1596 рр. запорозьке козацтво зробило спробу запровадити власні владні структури, зокрема юрисдикцію, на зайнятих теренах України. Не випадково, що у Варшаві з'явилися чутки про наміри козаків «заснувати нову республіку» на чолі з «князем» С. Наливайком.

Активна участь у боротьбі з Кримським ханством і Туреччиною, походи в Молдавію і Росію сприяли перетворенню козацтва у впливовий військово-політичний фактор міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі. В 1594 р. воно уклало договір з представниками християнської спілки держав – «Священної ліги». Січ стала визнаним самостійним учасником антитурецької коаліції.

У кінці XVI ст. з'являються перші проекти створення козацьких державних утворень: *Лівобережного князівства (Й. Верещинського) та Бузько-Дністровського гетьманства (С. Наливайка)*. Київський католицький єпископ Й. Верещинський висунув ідею організації ко-

зацтва за полковим адміністративно-територіальним принципом, яка згодом почала втілюватися у життя.

Протягом першої чверті XVII ст. козацтво впроваджує в Наддніпрянщині власні самоуправління, суд і судочинство, військову організацію, внаслідок чого влада польських державних інституцій починає набувати номінального характеру. Показане населення середньої і східної частини Київського воєводства та східної частини Брацлавського воєводства запроваджувало козацькі порядки. Вже у 1613 р. сейм, констатувавши, що козаки «не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старших і суддів, не хочуть підлягати жодним судам, крім своїх отаманських», ухвалив рішення ліквідувати козацьку юрисдикцію «як супротивну загальному праву» й підпорядкувати козаків місцевим органам влади.

У 1625 р. король Сигізмунд III визнав: «Козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна у їхніх руках, шляхтич невірний у своєму домі. У містах і містечках й. к. м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони ... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи, укладені Річчю Посполитою».

Надзвичайно важливе значення мало започаткування козацьких полків як військово-територіальних одиниць з центрами у Чигирині, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Каневі та Черкасах (кінець 1625 р. – початок 1626 р.). За даними В. Смолія та В. Степанкова, у *першій половині 30-х рр. XVII ст. розпочалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблонівського полків.*

Важко переоцінити роль Війська Запорозького у міжнародних відносинах під час Хотинської війни 1621 р. Козацькі загоны брали активну участь і у інших війнах. Так, козаки у складі польсько-литовської армії воювали проти Росії в 1606–1612 і 1618 рр. Але з початку 20-х рр. Військо Запорозьке зав'язує дипломатичні стосунки з Московією. В кінці 1624 р. укладається договір з Кримським ханством, що передбачав створення військово-політичного союзу проти ворогів.

За влучним висловом В. Смолія та В. Степанкова, на початку 20-х рр. XVII ст. «завершується творення міфу про козацтво як символ слави руського народу, щит християнського світу проти «невірних», який урівнював український народ з іншими народами, утверджував «чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту». Саме тому козацтво зіграло вирішальну роль у

відновленні ієрархії православної Церкви у 1620–1621 рр. та її юридичного визнання польським урядом.

У 1630-х рр. козацтво почало розглядати себе «політичним народом», виразником і захисником «прав і свобод» «нашої руської нації». Гетьман І. Кулага-Петражицький у 1632 р. обґрунтував ідею законності не лише відмови Війська Запорозького від визнання влади польського монарха, якщо він не ствердить «присягою право і вольності» українського народу, але й збройного виступу в їхній захист.

Дослідники зазначають, що хоча вища військова й виконавча влада передавалася на раді гетьманові, дії якого жорстко контролювалися козацькою спільнотою, проступала тенденція до зміцнення гетьманської влади.

На середину XVII ст. розвиток козацького стану й створення ним зародків державного організму стали потужним чинником вибуху в 1648 р. національної революції (1648–1676 рр.), мета якої полягала у виборенні незалежності й розбудові самостійної соборної держави.

Вже після Корсунської битви, в травні 1648 р., гетьман з козацькою старшиною і військом прагнули, по-перше, «по Білу Церкву» мати відокремлену державу; по-друге, щоб їм повернули «давні вольності»; «щоб до міст, замків і держав ні старости, ні воеводи не мали ніякого права».

Відповідно до *Зборівського договору 8(18) серпня 1649 р. «козацька автономія» охоплювала Київське, Брацлавське та Чернігівське воеводства. В тексті угоди названі міста і райони, які відокремили «козацьку територію» від Речі Посполитої. На Правобережжі: Димер, Горностайпіль, Коростишів, Паволоч, Погребища, Вінниця, Брацлав, Ямпіль; на Лівобережжі: Остер, Чернігів, Ніжин. Про те, якою була територія визволеної частини України на кінець 1649 р., її адміністративний устрій та межі з Польщею і Литвою, свідчать дані «Реєстра всього Війська Запорозького». Прикордонними на той час стали такі полки: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький (пізніше – Вінницький), Київський і Чернігівський.*

Фактично західний кордон території, зайнятої козацьким військом, на кінець 1649 р. проходив так: Яруга-Браїлів-Прилуки-Беклівка-Коростишів-Овруч. На лівому березі Дніпра на півночі Чернігівського полку були міста: Чернігів, Сосниця, Батурин, Конотоп.

За Білоцерківським договором 18(28) вересня 1651 року козацька територія була обмежена тільки одним Київським воеводством. Козаки могли проживати лише в «маєтках його королівської милості, що

містяться у воєводстві Київському, не маючи нічого до воєводства Брацлавського і Чернігівського». Білоцерківська угода залишилася головним чином тільки на папері. Великий регіон ще продовжував перебувати під повним контролем Війська Запорозького. Батозька битва у травні (червні) 1652 р. повернула українцям Брацлавське воєводство. Там знову почала діяти козацька управа. Після цієї перемоги були остаточно визволені Подніпров'я та Київ.

Аналізуючи дані 1653–1654 рр., **І. Крип'якевич** зробив спробу окреслити державні межі «козацької території» на той час. Варто зазначити, що І. Крип'якевичу належить скрупульозно виконана карта адміністративного поділу України в 1648–1654 рр. *З Польщею межі козацької держави проходили через Яругу-Чернівці-Мухаву-Красне-Вінницю-Прилуки-Самбіль-Карпилівку*. У 1654 р. об'єднані російсько-українські війська вступили на землі Білорусії. Тут теж став поширюватися козацький устрій і поділ на полки.

Гетьман Іван Виговський був блискучим дипломатом свого часу. Незалежність України та її кордони аж до Вісли визнала Швеція, було поновлено союз з Кримом та Туреччиною. Польща обіцяла козакам найширшу автономію. Громадянська війна, ініціатором якої був полтавський полковник М. Пушкар, привела до загибелі близько 50 тис. українців.

16 вересня 1658 р. **І. Виговський** уклав у Гадячі союзний договір з Польщею. До України з назвою «Велике Князівство Руське» мали відійти воєводства: Чернігівське, Київське та Брацлавське. Законодавча влада мала належати Національним Зборам, а виконавча – гетьманові, якого українське населення обирало «доживотно», а затверджує король. Гадяцький договір так і не був реалізований.

У 1659 р. **І. Виговський** звернувся до європейських дворів з маніфестом, в якому обвинувачував Москву в захопленні Литви, завойованої козаками, у сепаратному мирі з Польщею, в підтримці антигетьманського повстання тощо. Виговський при підтримці татар 28–29 червня розбив під Конотопом велике московське військо, але у нього в тилу почалося повстання. Проти гетьмана виступили також деякі полковники. **І. Виговський** скликав Генеральну Раду, на якій гетьманом обрано Юрія Хмельницького. Виговський отримав від польського уряду посаду київського воєводи, але у 1664 р. був страчений поляками за доносом полковника Тетері.

Юрій Хмельницький зі старшиною вирішили поладнати відносини з Московією і добитися від неї поширення прав для України,

приєднання північної Чернігівщини, частини Білорусії, заборони воеводам втручатися у внутрішні справи України, свободи дипломатичних стосунків. Все це було оформлене в т.зв. Жердевських статтях. Князь Трубецькой не прийняв ці статті, проте запросив Юрія зі старшиною до Переяслава, де його формально знову обрали гетьманом. Текст статей, затверджених на Переяславській Раді 1659 р., на думку М. Грушевського є ні чим іншим як «довільною переробкою-фальсифікатом», яку підсунули українській стороні. Цей документ видавали за «Статті Богдана Хмельницького». Згідно з цим фальсифікатом гетьмани, після обрання, повинні були отримати затвердження царя. Україна не мала права провадити дипломатію; Рада не могла без дозволу царя усувати гетьмана; гетьман не міг без згоди царя призначати та звільняти полковників тощо. Москва не рахувалася з Юрієм Хмельницьким. Воеводи втручалися в управління, роздавали на свій розсуд землі, гетьманська влада стала номінальною.

Після того як під Чудновом у 1660 р. поляки розбили московські війська, Юрій підписав з Польщею Слободищенський трактат, що був повторенням Гадяцького договору, але без «Великого Князівства Руського». Однак, Україна діставала автономію. *Козацька Україна в цей час розпадається на дві частини: Лівобережна залишилася під владою Москви, а Правобережна стала автономною частиною Речі Посполитої.*

Новий гетьман Павло Тетеря при підтримці короля спробував об'єднати всю Україну, але безуспішно. Не вдалося це зробити й гетьманові Лівобережної України Брюховецькому, обраному на «Чорній Раді» в Ніжині у 1663 р. Загальне незадоволення проти московських порядків пізніше вилилося в повстання. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко в січні 1668 р. скликав Раду, на якій ухвалено не визнавати зверхності Москви та Польщі, а перейти під протекторат султана. Військо Дорошенка переправилося через Дніпро. Козаки переходили на його бік. У таборі Брюховецького козаки збунтувалися і вбили його. Дорошенка проголосили гетьманом обох боків Дніпра. Проте цей триумф був не тривкий. Незабаром Україна знову поділилася на дві частини.

Більша частина козацтва, у т. ч. запорожці різко негативно зустріли звістку про Андрусівське перемир'я між Росією та Польщею, адже великі держави вкотре жертвували Україною. Територія України була покраяна навпіл, Запорожжя мало перебувати у спільному володінні держав, а Київ через деякий час мав бути переданий Речі Посполитої.

литій. За умовами «Вічного миру» (1686) між Росією і Річчю Посполитою Київ відійшов до Лівобережної України, а вся земля між Дніпром і Бугом мала залишитися пустою. Запорозькі землі остаточно переходили до Росії на правах автономної територіальної одиниці, підпорядкованої цареві, мінаючи владу гетьмана. В мирному трактаті 1686 р. визначалися межі запорозьких земель – «вниз річкою Дніпром від Києва до Кодака і місто Кодак, і Запорозький Кіш і місто Січ, і далі до Чорного Лісу і до Чорного моря, з усіма землями і з річками і всякими прилеглими землями, чим здавна володіли запорожці».

Коли гетьманом Лівобережжя став Іван Мазепа, він уклав Коломацькі статті (1687) з представниками російського уряду. В зв'язку з цим планувалося збудувати на лівому березі Дніпра проти Кодака могутню фортецю й укріплені поселення вздовж річок Самари, Орелі, Берестової та Орчику.

Згідно з Константинопольським мирним договором між Росією та Туреччиною (1700) за Росією було закріплено Азов з навколишніми землями і заново збудованими фортецями (Павловськ, Таганрог, Міус), а Туреччині повернуто частину Подніпров'я з фортецями, які мали негайно знести. Область між Очаковим і Запорожжям передбачалось не заселяти.

Після проголошення війни Швеції у 1700 р. Петро I, укладаючи угоду з польським королем Августом II, нехтуючи інтересами Української держави пообіцяв «уступити» Речі Посполитій кілька «городів» на Правобережжі (Трахтемирів, Стайки і Трипілля) й деякі села Стародубського полку. Гетьман зажадав зафіксувати цю угоду в конституції на сеймі, стосовно ж передачі частини Стародубщини І. Мазепа рішуче заперечував.

На початку 80-х років XVII ст. на Правобережжі знову відроджується козацтво. Проте, на відміну від попередніх часів, козацький ватажок має значно менші права, він і називається наказним гетьманом. Починаючи з 1688 р. фастівський полковник С. Палій неодноразово звертався до царського уряду через гетьмана та інших осіб з побажанням возз'єднати Правобережжя з Лівобережжям. 24 січня 1704 р. у Ніжині наказний гетьман Самусь передав Мазепі гетьманські клейноди. У травні того ж року Мазепа перейшов на правий берег Дніпра. Гетьман прибув під Любар на Житомирщині і проголосив, що саме тут відтепер проходить кордон з Річчю Посполитою. Петру I він написав листа про неможливість передати Правобережжя в підпорядкування польській короні. Наступного року Август II категорично поставив

питання перед гетьманом і Петром I про реальну передачу королівській владі міст: Фастова, Білої Церкви, Корсуня, Немирова.

У 1708 р. Петро I провів губернську реформу в Росії, утворивши вісім губерній. Губернії виділялися на підставі економічного потенціалу територій, оскільки кожна з них зобов'язана була нести податковий тягар і витрати по розквартируванню військових частин. Губернатор повинний був здійснювати одночасно фіскальні, економічні, господарські і судові функції. Ця реформа була поширена і на Гетьманщину. *Відповідно до указу від 18 грудня 1708 р. було створено Київську губернію, до якої увійшло 56 міст Гетьманщини.*

Так звані «Решетилівські статті», з якими новообраний гетьман І. Скоропадський звернувся до Петра I, і відповідь на них останнього у вигляді іменного «Решительного указа» (17 липня 1709) погіршували становище Української держави. Зокрема, пункт 4 передбачав відторгнення м. Котельва від Гадяцького полку і приєднання до слобідського Охтирського полку.

1700 р. укладено трактат про 30-річне перемир'я між Росією та Туреччиною, за яким Приазов'я увійшло до Вольностей Війська Запорозького. Бар'єром між Вольностями та кочів'ям ногайських татар визнавалися землі від р. Великої Берди до міста у гирлі р. Міусу і звідти до Дону. 1705 р. проведений «Межовий запис» між Росією та Туреччиною, за яким кордони Запорожжя встановлювалися таким чином: від польського кордону «вниз р. Бугом до р. Чорного Ташлику, полем через р. Мертві Води, далі полем через Єланець, далі через Інгул до р. Вісуні, до Малого Інгульця, Бекеневого броду, що від Кизикерменних пустих місць в десяти милях, а від того брода прямо до гирла р. Кам'янки, де вона впадає у Дніпро».

Знищення Січі 1709 р. спричинило перехід частини запорожців під протекторат Туреччини. Спочатку вони створили *Кам'янську Січ*, просто за російсько-турецьким кордоном, але й вона була знищена російськими військами. За договорами 1711 р. вся земля на південь від Самари перейшла до володінь Османської імперії, в тому числі перевози на Дніпрі – Кодак, Микитин Ріг, при Кам'янці і проти Кизи-Кермена, а також Сокальська переправа – перевіз через Буг в гирлі р. Мертві Води, де пізніше засновано м. Вознесенськ.

Після невдалого Прутського походу 1711 р. Петро I змушений був вивести з Правобережжя свої війська й відмовитися від претензій у майбутньому на ці землі. В зв'язку з цим у краї ліквідувався полковий

устрій. Почалося масове переселення козацьких сімей на лівий берег Дніпра.

У 1734 р. запорожці одержали дозвіл повернутись на старе поселення, після чого заснована *Нова Січ*, якій судилося стати останньою.

У 1740 р., коли після Белградського трактату кордони Росії просунулись на південь, знову визначались межі запорозьких земель: від впадіння Синюхи в Буг і далі «вниз Бугом до Ташлика чи Великого Конара, а звідти кордон по землі від Ташлика в десяти верстах, перейшовши через р. Гарбузинку, тією ж лінією до р. Мертві Води, а звідти до старої мечеті у р. Громоклеї, навіть до р. Великого Інгулу ... далі до Бокеневого броду 39 верст до р. Висуні і звідти до Малого Інгульця в десяти милях від Кизикермена і, врешті, до гирла р. Кам'янки на Дніпрі». На сході кордон ішов від впадіння р. Кінські Води в Дніпро вгору за її течією, річкою Мокрою Маковкою і степом прямою лінією до витоків р. Берди і течією її аж до впадіння в Азовське море.

На цей припала спроба російського уряду чітко визначити й виміряти кордон між Росією та Польщею. Зокрема, зберігся опис його в районі Дніпра з правою притокою Тясмин і лівою Ірклій, а також лівих приток Південного Бугу – Великого Інгулу та Синюхи, зроблений у 1741 р. і «засвідчений» інженером-капітаном Ф. Молкановим, київським полковником А. Ганським і «протчими старожилами». Загальна довжина цього кордону від Дніпра до гирл Тясмина і Синюхи, а звідти до Бугу становила 251 версту 320 сажень.

«Опис хуторів і зимівників» низовиків складений капітаном ландміліцького Путивльського полку Семеном Шиповим у 1742 р., називає такі крайні точки запорозьких земель: урочище Кам'яний Затон, де в 1736 р. було збудовано редут; урочище «Агису» чи «Адису» (турецькою мовою), або ж Білозерка (25 верст від Кам'яного Затону); перехід через затоку Кам'яний Затон на р. Дніпро (мала у довжину 2 версти і знаходилася в області Великого Лугу); далі вниз по Дніпру, Великим кримським шляхом (від Білозерки 35-40 верст) до урочища Рогачин; потім йшла лінія від Кам'яного Затону до р. Кінські Води, «отъехав» верст 5; урочище під Кучугурами на березі названої річки (ще 15 верст); урочище під Лисою Горою, де р. Кінські Води, «пришев із степу», впадала в Дніпро; звідтіля по цій же річці вгору 22 версти.

Для 1749 р. існує детальний опис важливої ділянки польсько-українського кордону по р. Стугна і прилеглих до неї районів, здійснений на підставі карти 1748 р. О. Рігельмана – відомого історика, війсь-

кового інженера, топографа, генерал-майора. Згідно з нею кордон від Василькова проходив до форпосту Острицький, далі річками Стугна й Оршинка, Глибоким Яром, по «Білоцерківському шляху» до «польського» с. Альшанка, від того до «полського» містечка Германівка, через річки Крива, Руда та Краснянка в «російську границу» до річок Берестова та Альшанка, що знову впадала в Стугну, річками Луковиця та Кобарин верхів'я), біля с.Обухів, форпосту Совщина, через долину Гаврилова Пасіка, по р. Трежерелівка до с. Нещурів.

Після затвердження указом 5 червня 1750 р. у Глухові оселився гетьман України Кирило Розумовський. 24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові. Сам гетьман, незважаючи на те, що між ним і урядом власне Росії не було укладено ніяких «статей», почав на свій розсуд розширювати автономне управління Української держави. Так, у 1750-х рр. гетьман розгорнув боротьбу за підкорення собі Києва, який і на той час продовжував зберігати середньовічне самоврядування.

У 1753–1754 рр. було зроблено «Опись на карте Российской империи с. Польскою областію границ, по каким она ныне урочищам и знакам лежит, також с показанием на оных спорных мест, по каким же рекам и урочищам прежняны границы имелись», а також виготовлена «Карта специальная Российской империи с Польскою областію Стародубовского полку спорным грунтам разным владельцов...». У них маємо досить детальну демаркаційну лінію між одним з найбільших лівобережних полків – Стародубським і Річчю Посполитою, з позначенням понад 40 «внутрішніх» форпостів.

У липні 1754 р. Сенат законодавчо ліквідує і до того досить прозорий кордон між Україною й Московією, припиняє функціонування державних митниць у цьому районі.

У січні 1764 р. Катерина II наказала К. Розумовському прибути до Петербурга й під загрозою кари примусила того зректися гетьманства. 10 листопада того ж року вона видала указ про утворення замість старшинського управління Малоросійської колегії на чолі з графом Петром Рум'янцевим. А указом від 17 листопада визначила «главным малороссийским командиром» генерал-губернатора. *На початку 1780-х рр. на Лівобережжі було ліквідовано полковий устрій, а замість нього створено Новгород-Сіверське, Чернігівське і Київське намісництва.* Указом 1783 р. розформувалося українське козацьке військо, яке зливалось з російською армією. *В 1796 р. на території колишньої Гетьманщини було утворено Малоросійську губернію.*

У 1750-х рр. російський уряд відірвав частину запорозьких земель, коли вдався до поселення в північно-західних запорозьких степах сербів і утворення Ново-Сербії з фортецею Св. Єлисавети, а на північному сході від верхів'я р. Самари, лівого притоку Дніпра, і далі на схід Слов'яно-Сербії. Значно скоротилось володіння запорожців після утворення *Ново-Слобідського козацького полку*. З північного сходу від запорозьких земель під час будівництва Української лінії були відрізані землі між ріками Сіверським Донцем і Бахмутом та р. Луганню, а пізніше весь простір навколо верхів'я р. Самари. Після ліквідації Слов'яно-Сербії у 1764 р. запорожці вимагали повернути свої землі, однак царський уряд включив ці терени до Катерининської провінції новоствореної *Новоросійської губернії*. У 1765–1767 рр. велися переговори з приводу двох ліній кордону – «глібовської» та «мелгунівської» з поселеннями на їх землях пікінерських полків.

Володіння запорожців становили в 1766 р. близько 1700 квадратних верст. Самі ж запорожці у 1772 р. вважали своїми значно більші землі, ніж це визнавалося владою, зокрема землі між Кальміусом і Доном, які царська влада визнавала лише за донськими козаками. Після укладення Кючук-Кайнарджийського миру володіння запорожців на деякий час були розширені за рахунок досить великої площі на лівому березі Дніпра навпроти колишньої турецької фортеці Кінбурну, а на правому березі Дніпра теренами між гирлами рік Кам'янки, Бугу і Ташлику.

Зберігся офіційний опис володінь Війська Запорозького напередодні знищення останньої Січі: від р. Бахмуту, південніше старої Української лінії, на ширину 600 верст, до гирла Берди і нової Української (Дніпровської) лінії, на ширину 350 верст. На сході був кордон із землею Війська Донського, на півдні і заході – з Очаковом і Кримським ханством.

Час виникнення паланкового поділу запорозьких земель точно не встановлено. *А. Скальковський* вважав, що перші п'ять паланок – *Гард, Перевіз, Кодак, Самара та Кальміус* існували вже із середини XVII ст., а *Д. Яворницький* вважав, що паланки з'явилися лише 1734 р. У 1735 р. побудовано ще одну паланку на *Прогноях* (біля Соляних озер на Кінбурнському півострові) для захисту чумаків, які приходили туди по сіль.

На кінець 60-х років XVIII ст. паланок було вже вісім – Інгульська, Кодацька, Самарська, Протовчанська, Орельська, Буго-Гардівська, Кальміуська, Прогноївська. На кінець існування Запорозьких Воль-

ностей виникли ще *Барвінківська та Личковська паланки*, які, очевидно, служили тільки фортецями. *Кодацька, Самарська, Орельська та Протовчанська паланки* мали постійні поселення – міста, села, хутори. Решта паланок спочатку в більшості мала населення сезонне – з весни до пізньої осені, на сезон рибальства, мисливства. Загальна кількість населених пунктів на запорозьких землях точно ще не встановлена. А. Скальковський за матеріалами січового архіву нарахував 64 поселення, без хуторів та зимівників. Багато поселень і зимівників стали в подальшому зародками сіл, слобід та містечок. *Загальна кількість населення у запорозьких землях становила близько 100 тис. осіб.* У липні 1775 р. російські війська захопили і знищили Запорізьку Січ. У серпні того ж року набув чинності підписаний Катериною II «*Манифест об уничтоженіи Запорожской Сечи и о причисленіи оной к Новороссійской губерніи*».

Тема 12. Історична географія України ХХ–ХХІ ст.

1. *Географічне положення та кордони України.*
2. *Історико-географічні області та етнографічні райони.*
3. *Адміністративно-територіальний устрій України у ХХ–ХХІ ст.*

1. Географічне положення та кордони України

Україна займає зручне географічне положення. Вона одночасно є країною Центральної і Східної Європи, межує із сімома країнами, має широкий вихід до двох морів. За розмірами території, чисельністю населення, природно-ресурсним потенціалом Україна належить до найбільших держав Європи. Займаючи площу 603,7 тис. км², вона поступається в Європі лише Російській Федерації і перевищує Німеччину більше ніж у 1,5 разів. Італію вдвічі, Великобританію у майже у 2,5 рази. Україна займає більше 5,7 % території Європи і лише 0,44 % території світу. За кількістю населення (45 млн осіб) Україна знаходиться на шостому місці в Європі (Після Росії, Німеччини, Великобританії, Франції та Італії).

Крайня північна точка території України розташована біля с. Грем'яч Новгород-Сіверського району Чернігівської області, крайня південна точка – мис Сарич у Криму, крайня західна точка – біля м. Чоп Закарпатської області, крайня східна точка – околиця с. Червона Зірка Міловського району Луганської області. *Географічний центр України* знаходиться на північно-східній околиці районного центру Добровеличківка Кіровоградської області. Поблизу села Ділове Рахівського району Закарпатської області міститься *географічний центр Європи*.

Найвіддаленішою географічною точкою території України є острів Зміїний, або Фідонісі, який знаходиться в північно-західній частині Чорного моря, за 37 км від Кілійського гирла Дунаю. Його площа 1,5 км².

Україна займає південно-західну частину Східноєвропейської рівнини, простягаючись на 1316 км із заходу на схід і на 893 км з півночі на південь. На півдні Україна омивається Чорним і Азовським морями. Загальна довжина сухопутних і морських кордонів становить 7643 км, Чорноморський кордон має довжину 1559 км, Азовський – 400 км. Загальна довжина сухопутних кордонів становить 5684 км, у тому числі з Білоруссю – 1084 км, Росією – 1955 км, Молдовою – 1222 км, Румунією – 608 км, Угорщиною – 135 км, Словаччиною – 98 км, Польщею – 582 км.

Горизонтально Україна поділяється на три зони:

– **Мішані ліси (Українське Полісся)** тягнуться зі сходу на захід більш як на 750 км. Межа зони мішаних лісів та лісостепу проходить по лінії міст: Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Шепетівка – Полонне – Романів – Житомир – Київ – Ніжин – Батурін – Глухів.

– **Лісостеп** охоплює територію від південного заходу до південного сходу. При цьому ліси становлять лише 12 % території, степи в своїй більшості розорані – 70 %, все інше місця непридатні до інтенсивного землеробства.

– **Степ** простягається майже на 1000 км із заходу на схід та на 500 з півночі на південь. Лісові масиви становлять 3 %, а орні землі охоплюють біля 80 %. Причорноморська степова Україна має одні найкращих чорноземів у світі.

Україна має гори, які займають близько 5 % її території.

Українські, або Східні Карпати – це частина гірської системи Карпат, яка знаходиться в Західній Україні. Довжина їх від верхів'я Сану до витоків Сучави становить 280 км, а ширина – понад 100 км. Займають територію Закарпатської, частково Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей. Площа понад 24 тис. км². Українські Карпати є середньовисокими горами, їх пересічна висота – 1000 м. Найвищі вершини – Говерла (2061 м), Бербенескул (2036 м), Піп-Іван (2022 м), Петрос (2020 м), Гутин-Томнатик (2017 м), Ребра (2010 м) – зосереджені на масиві Чорногора.

Кримські гори – гірська система на півдні Кримського півострова. Простягається на 180 км з південного заходу на північний схід, від мису Фіолент поблизу Севастополя до мису Іллі біля Феодосії. Ширина гірської смуги до 60 км. У рельєфі чітко виділяються три майже паралельні пасма з крутими південними і пологими північними схилами: Головне, Внутрішнє і Зовнішнє. Висота Карпатських гір – 700–1200 м. Основні вершини: Роман-Кош (1545 м), Демір-Капу (1540 м), Зейтин-Кош (1537 м).

На півдні Україну омивають два моря – Чорне і Азовське, що належать до басейну Атлантичного океану.

Чорне море знаходиться між Європою і Малою Азією. На північному сході Керченською протокою з'єднується з Азовським морем, на південному заході протокою Босфор – з Мармуровим морем і далі через протоку Дарданелли – з Егейським і Середиземним морем. Найбільша довжина з заходу на схід – 1150 км, із півночі на південь – 580 км; у найвужчому місці – 265 км. Площа 420,3 тис. км², середня глибина – 1300 м, максимальна глибина – 2245 м (біля Туреччини, в

районі Синопу). Об'єм Чорного моря 547 тис. куб. км. Найпологіший берег – на півночі, біля Одеси і Північно-Західного Криму. У Чорне море впадають ріки: Дунай, Дніпро, Дністер, Південний Буг.

Чорне море, яке ми сприймаємо зараз, утворилося відносно недавно – 6–7 тис. років тому. На цій території до прориву солоних вод Середземного моря було велике прісноводне озеро. Характерна риса Чорного моря – відсутність життя на глибинах понад 150–200 м, де починається сірководнева зона. В ньому існує колова система поверхневих течій, спрямованих проти годинникової стрілки.

Азовське море – площа 39,1 тис. км², середня глибина – 7,4 м., максимальна – 15 м. Довжина берегової лінії близько 2700 км. Об'єм Азовського моря всього 320 куб. км. Береги на заході, півночі та сході переважно низинні, утворені піщанисто-черепашковими відкладеннями. Характерною особливістю берегів Азовського моря є наявність намивних піщаних кіс (Арабатська Стрілка, Білосарайська, Бердянська), що відокремлюють від моря ряд мілководних заток (Сиваш, Обтічна, Бердянська).

В Україні налічується 73 тис. річок і водотоків довжиною майже 248 тис. км. З них 125 річок мають довжину понад 100 км. Найбільші річкові системи – Дніпровська, Дунайська, Дністерська, Південнобузька та Сіверсько-Донецька. Найгустіша річкова система – в Українських Карпатах (перевищує 1,0 км на км²). Натомість у деяких південних районах, наприклад у межиріччі Дніпра і Молочної або на яйлах Криму, густота річкової сітки наближається до нуля.

Найбільшою річкою України є **Дніпро** – третя за довжиною та площею басейну річка Європи. Її довжина в межах України – 981 км при загальній довжині 2201 км. Бере початок з болота Аксеннінський мох на південних схилах Валдайської височини, впадає у Дніпровський лиман Чорного моря. Її басейн займає 65 % площі країни.

Найповноводнішою річкою в Україні є **Дунай**. Його басейн знаходиться на території багатьох країн Європи, ана території України його довжина становить 174 км.

При впадінні в море багато річок формують дельти. Найбільша річкова дельта належить Дніпру. Її загальна площа – 350 км², довжина 47 км, тут налічується 13 великих рукавів. Натомість дельта Дунаю займає площу 560 км², а в межах України лише 120 км².

Найбільшим озером в Україні є **Ялуг** у заплаві Дунаю в Одеській області. Довжина – 39 км, ширина – до 5-ти км, глибина 2 м, площа 149 км². Найглибшим озером є **Світязь** у басейні Західного Бугу. Це одне з Шацьких озер на Волині. Довжина – 9,3 км, ширина – 8 км,

площа – 24,2 км², максимальна глибина – 58,4 м. Найбільше гірське озеро – *Синевир*, в басейні р. Теремлі. Площа – 0,07 км², глибина – до 20 м. Воно розташоване на висоті 989 м над рівнем моря.

Найбільший лиман в Україні – *Дніпро-Бузький*, у північній частині Чорного моря, біля берегів Миколаївської та Херсонської областей. Складається з витягнутого Дніпровського лиману довжиною 55 та шириною 16 км, та вузького і звивистого Бузького лиману довжиною 47 км. Площа лиману – 800 км², а максимальна глибина – 12 м.

2. Історико-географічні області та етнографічні райони

Територію, на якій постійно проживав український народ, в давнину називали Скітією, Сарматією, Роксоланією. З IX ст. ця територія дістала назву «*Русь*», а народ її – русичі. Давньогрецький історик Геродот називав русами населення Середнього Дніпра і Бугу. Він вважав, що від назви народу дістала назву і річка Рось, на берегах якої жили скіфи-орачі-руси. Нині багато вчених визнає, що скіфи-орачі-руси й скіфи-хлібороби-поляни є предками русів Київської держави. Отже, історія українського народу вірогідно починається з V ст. до н. е. Орачі-руси зберегли своє ім'я до об'єднання племен Русі у могутню державу Київську Русь. З падінням цієї держави після нападу Батия у XIII ст. Назва Русь була запозичена Московською державою.

Вперше назву *Україна* вжито в Київському літописі 1187 р. на означення Переяславської, Київської і Чернігівської земель. Пізніше в Галицько-Волинському літописі під 1213 р. Україною названо також Галицьку, Волинську і Подільську землі. З XVI ст. вона широко вживається в офіційних державних документах, дипломатичних актах, писемних джерелах і картах Східної Європи, а з першої половини XVII ст. стає загальноживаною. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний у листі до польського короля від 15 лютого 1622 р. писав про «Україну, власну прапредківську, вітчизну нашу», згадуючи «городи українські», «народ український». А запорожці в листах у 1654 р. підписувались: «Зо всім військом і Україною отчизною нашою». В Західній Європі назва Україна починає поширюватися з 40-х років XVII ст., про що свідчать написи на тодішніх польських, італійських, французьких, німецьких та англійських географічних картах, а також письмові згадки про Україну в книжках західноєвропейських авторів. Зарубіжні географи назву Україна вживали як сталу і властиву певній етнографічній території.

Первісне значення слова Україна – земля прапредка журавля. Буття наших предків-хліборобів підпорядковувалося Сонцю, правдвня

назва якого Ор, Ар, Ра. Звідси походить самоназва наших предків – орії, або орії-орачі. Вони мали сонячного птаха – тотема крун, або крон-журавель. Його шанували як свого прапредка-покровителя. Журавель єднав їхню землю і земне буття з життєдайним Вирієм – раєм благословенних прапредків, з небесною прапредківською Україною. Отже, Україна – прапредківська земля сонячної благодаті, Райська земля. За іншою гіпотезою, назву Україна дали нашій землі наші предки. В українській мові вживається дієслово «украяти» («вкраяти»). Воно означає «виділити», «відрізати», «відокремити» (наприклад, «вкраяти хліба»). Так само, як вкрайний хліб зветься окрайкою, украяна (тобто відокремлена від решти, виділена з-поміж інших) земля буде зватись Україною (Вкраїною). Отже, назва нашої держави – Україна – означає буквально «земля, виділена для нас із загалу, відокремлена від решти», або «наша власна земля».

Значні розміри території України та її тривалий історичний розвиток зумовили виникнення і закріплення за окремими її землями окремих назв, які називають *історико-географічними областями та етнографічними районами*.

Історико-географічні області.

На території України:

Бессарабія – це східна частина частини території Чернівецької області та південно-західна частина сучасної Одеської області. Назва Бессарабія означає «земля Бессараба», місцевого князя, що жив у XIV ст.

Буджак (з татарської – кут) – назва південної степової Бессарабії між нижніми течіями Дунаю і Дністра. Місцевість тут рівнинна на півдні і горбиста на півночі.

Волинь – давньоукраїнська історична область, розташована на північному заході України. Вона розкинулась на мальовничих берегах правих приток Прип'яті та верхів'ях Західного Бугу в межах Волинської, Рівненської і Житомирської областей. Назва вірогідно пішла від давньоукраїнського міста Волинь (Велинь), що було розташоване за 20 км на захід Володимира-Волинського.

Галичина – південна і центральна частини західноукраїнських земель у складі Львівської, Івано-Франківської та більшої частини Тернопільської областей. Перша літописна згадка про Галич датується 1113 р. Місто було столицею Галицько-Волинського князівства, яке успішно розбудовував князь Данило, прозваний Галицьким. Коли він сидів на престолі, його князівство сягало Дніпра і було визнане майже всіма європейськими державами. Походження назви Галич і Галичина

ймовірно таке: у Передкарпатті у VI ст. до н. е. з'явилися кельти, яких римляни називали галами. Кельти з часом були поглинуті місцевим слов'янським населенням, залишивши після себе тільки назву.

Донщина (Подоння, Донбас) – частина східно-слов'янських земель (сучасні Донецька та Луганська області), які інтенсивно колонізувалися українцями, а також росіянами та іншими національними групами людей у XVII–XV ст., після їхнього звільнення від Кримського ханства і Туреччини. Це, власне, «слободні» землі, такі як Дике поле, Гуляйполе.

Закарпатська Україна (земля за Карпатами) – розташована на крайньому заході України, займає територію сучасної Закарпатської області.

Запоріжжя – розміщено на південь від порогів, що були колись на Дніпрі, а нині затоплені водами водосховища Дніпровської ГЕС. Ці землі у XVI–XVIII ст. належали Запорозькій Січі і охоплювали території сучасних Дніпропетровської, значну частину Черкаської, Запорізької й Кіровоградської та частково Херсонської, Миколаївської, Донецької і Луганської областей.

Західна Україна – землі західної частини Волині разом з Галичиною, які до приєднання до УРСР у 1939–1940 рр. входили до складу Польщі.

Лівобережна Україна (Гетьманщина) – територія Чернігівської, Полтавської, західні райони Сумської, східні райони Київської і Черкаської областей, де з середини XVII ст. по 1764 р. поширювалася влада гетьманського уряду.

Північна Буковина – територія західної частини Чернівецької області. З 1918 по 1940 рр. перебувала у складі Румунії, а з 1940 р. була приєднана до УРСР. Назва Буковина, ймовірно, утворилась від букового лісу, що колись вкривав значну частину її території.

Поділля – «казковий край», охоплює землі Вінницької і Хмельницької областей від р. Стрипи (ліва притока Дністра) на заході до Київської Наддніпрянщини. У назві відображені особливості розселення людей «по долу» («по низу»).

Покуття – невелика південно-східна частина Галичини між річками Дністром і Черемошем (кут Галичини).

Полісся – північні області України, що межують з Білоруссю та Росією. Назва «Полісся» трапляється в давньо-руських літописах, а польські дослідники Поліссям вважали Берестейську та Турово-Пінську землі, розташовані між Руссю, Литвою, Волинню, Мазовією і Пруссією.

Правобережна Україна охоплювала території сучасних Київської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Рівненської і Волинської областей.

Сіверщина є своєрідною перехідною етнокультурною зоною від України до Росії, її населення формувалося здебільшого на антській основі, на стику міжплемінних об'єднань сіверян та радимичів, розселених у долинах річок Десна, Сейм та Сула.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – займає сучасні території Харківської і частково Сумської та Луганської областей. З другої половини XVI ст. на цій території почали селитися українські селяни і козаки, щоб позбутися національно-релігійного поневолення Речі Посполитої.

Таврида (Таврія) – давня назва Кримського півострова. Походить від назви стародавнього населення гірської і передгірної частин Криму – таврів, які жили тут у I тисячолітті до н. е. Пізніше поширилася назва Таврія. У XIX – початку XX ст. Таврією почали називати не тільки Кримський півострів, а й прилеглі до нього з півночі райони, що входили до Таврійської губернії – території сучасних Запорізької і Херсонської областей історична назва Кримського півострова, поширена у середні віки.

Близько 20 тис. км² українських етнічних земель розміщені на сході Польщі. Це – **Холмщина, Перемишльщина, Підляшшя та Лемківщина**, що прилягають до українсько-польського кордону.

На території Росії знаходиться **Кубань**. Наприкінці XVIII ст. царський уряд переселив у долину річки Кубані 20 тис. запорізьких козаків, виділивши їм 30 тис. км² «вільної» на той час території. Адміністративним центром Кубані став Катеринодар (тепер – Краснодар). За даними на 1795 р. українців на Кубані налічувалося 32,6 тис. чоловік. У XIX ст. на Кубань переїхало з України ще близько 300 тис. чоловік.

На південному сході Румунії розміщена **Задунайщина (Добруджа)**. Тут живуть нащадки козаків Задунайської Січі, які переселилися сюди після ліквідації Запорізької Січі наприкінці XVIII ст. **Мармарощина** фактично є південно-східним продовженням Закарпаття. Ця невелика територія розміщена на лівобережжі верхньої Тиси. Адміністративно-територіальним центром є Сігету-Мармарцей (Сігет). **Південна Буковина** знаходиться на південь від Чернівецької області. Головним територіально-адміністративним центром є м. Сучава.

У північно-східній Словаччині знаходиться *Пряшлівщина*. Назва виникла від м. Пряшева. За даними перепису 1930 р., тут налічувалося 80 тис. українців, працювало 240 українських шкіл.

Етнографічні райони:

Бойківщина – суміжний з Гуцульщиною на заході етнографічний район, що займає центральну частину Українських Карпат. Гуцульсько-бойківське пограниччя проходить приблизно по межиріччі Лімниці та Бистриці-Солотвинської на північних схилах Карпат і Тересви у Закарпатті, на заході межує з Лемківщиною у верхів'ях Сяну й Ужа. Північна межа проходить карпатським передгір'ям, а південною можна вважати південні схили Карпат у Закарпатті. Окреслена територія охоплює південно-західну частину Рожнятівського і Долинського районів Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну смугу Стрийського, Дрогобицького, Самбірського і більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Великоберезівського, Воловецький і Міжгірський райони Закарпатської області. У верхів'ї Стривігору частина етнографічної Бойківщини належить тепер до території Польщі.

Назва бойки зафіксована у джерелах XVII–XVIII ст. Її походження має різне пояснення. Найдостовірніша гіпотеза українського вченого І. Верхратського, який виводив її від уживаного в бойківських говірках діалектного слова «бойє» у значенні вигуку «ага», «ййбогу», прислівника «справді». Сучасний дослідник М. Худаш вважає, що ця назва походить від антропоніма «бойко».

Гуцульщина. Поселення гуцулів займають східну частину Українських Карпат: теперішні Верховинський, Косівський (без північної смуги), південна частина Надвірнянського та Богородчанського районів Івано-Франківської, суміжні Путильський і південна частина Вишницького та Сторожинецький райони Чернівецької і Рахівський Закарпатської областей. До історико-етнографічної Гуцульщини належать у південно-східній частині північні місцевості Сигота і Вишіва, що тепер входять до території Румунії. Походження назви гуцули (гуцул) має різне тлумачення і досі до кінця не в'яснене. Одні автори пов'язують її з волоським словом «готуль» у значенні розбійник, «гоч», «гуц», що означає народний месник, опришок. Інші виводять від слова кочувати – «кочули», вважаючи гуцулів кочовим племенем.

Лемківщина – займає західну частину Карпат по обох схилах так званих Низьких Бескидів. Карпатський вододільний хребет поділяє Лемківщину на південну (закарпатську) і північну (прикарпатську). Східною межею південної частини вважається р. Уж. Дехто цю межу

пересуває далі на схід до р. Боржави – на тій підставі, що населення цієї території називають лемаками, або лемками. Західною межею південної частини є р. Попрад. Північна частина простягається від Сяну на сході до Попраду з Дунайцем на заході. З усієї цієї території лише частина південно-східної етнографічної Лемківщини належить тепер до України (частина Великоберезнянського і Перечинського районів Закарпатської області), основна ж частина – вся північна Лемківщина – до Польщі, а південно-східна – Пряшівщина – до Словаччини.

Назву лемки подають джерела з XVI ст. Як вважає частина дослідників, вона надана сусідами лемків від поширеної у народній мові останніх діалектної частки «лем» (у значенні «лише», «тільки»). Давніми предками лемків, як і бойків, вважається слов'янське плем'я білі хорвати, яке проживало в Карпатах і Прикарпатті.

Нині всі історико-географічні області та етнографічні райони України утворюють єдину Українську державу.

3. Адміністративно-територіальний устрій України у XX–XXI ст.

Перша світова війна, криза та розпад Російської та Австро-Угорської імперій, які контролювали українські території, підйом українського національного руху – все це актуалізувало питання про державне самовизначення українського народу. Логічно, що в цьому контексті постало питання про суверенну територію української держави.

Вперше на офіційному рівні це питання порушила **Українська Центральна Рада** у доповідній записці Тимчасовому уряду, надісланій на початку травня 1917 р. Позиція уряду в даному аспекті знайшла відображення у відомій «Тимчаслвій інструкції Генеральному Секретаріату» (4 серпня 1917 р.), згідно з якою Україна територіально обмежувалася 5-ма губерніями – Київською, Волинською, Подільською, Полтавською та Чернігівською без північних повітів. Решта чотири – Харківська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська виключалися з «автономної області України». Проте, в тому ж серпні 1917 р., губернські селянські з'їзди Харківщини та Катеринославщини проголосували за адміністративне приєднання до України, згодом до них приєдналася і Херсонщина.

У III-у Універсалі від 20 листопада 1917 р. було викладено загальний перелік тих територій, на які поширювався суверенітет УНР. Він базувався на територіально-етнічному принципі і включав місцевості, де переважало українське населення.

З кінця січня 1918 р. утворилася так звана Криворізько-Донецька Республіка з центром у Харкові, Чорноморська область – республіка з центром в Одесі, Таврійська республіка з центром у Сімферополі. Східні райони Донбасу увійшли до складу Донської республіки зі столицею в Новочеркаську. Більшість цих ефімерних утворень вважали себе безпосередньо пов'язаними з Російською Радянською Федеративною Соціалістичною республікою, ігноруючи українську державність.

З серйозними труднощами УНР зустрілася і на західних кордонах. Її претензії на південні райони Бессарабії та Хотинщину зустрілися з притязаннями Румунського королівства, яке використало для реалізації своїх планів Молдавську Народну Республіку (15 грудня 1917 р.). Так само не вдалося Центральній Раді розв'язати проблему західноукраїнських земель. Згідно з Брестським мирним договором від 9 лютого 1918 р. вирішено було залишити в силі старий російсько-австрійський кордон. Центральна Рада відмовилася й від Холмщини на користь відновлюваної польської держави.

Австро-німецький альянс пропонував Центральній Раді розширювати українську територію на північ – за рахунок Пінського, Речицького та Мозирського повітів. А також на схід – включаючи території прилеглих російських губерній – до лінії Сураж – Рильськ – Курськ – Ст. Оскол – Новохоперськ і далі за рахунок українських районів Війська Донського.

6 березня 1918 р. Центральна Рада прийняла Закон «Про адміністративно-територіальний поділ України», відповідно до якого територія поділялася на 32 землі, волості та громади. Але цей проект так і не було реалізовано. 32 землі повинні були включати: Київ, Деревська земля (Коростень), Волинь (Луцьк), Погориння (Рівне), Болохівська земля (Житомир), Поросся (Біла Церква), Черкаська земля (Черкаси), Побожжя (Умань), Поділля (Кам'янець-Подільський) Брацлавщина (Вінниця), Подністров'я (Балта), Помор'я (Миколаїв), Одеса, Низова Дніпрянина (Єлизаветград), Січ (Катеринослав), Запоріжжя (Бердянськ), Нове Запоріжжя (Херсон), Азовська земля (Маріуполь), Половецька земля (Бахмут), Донеччина (Слов'янськ), Подоння (Острогоськ), Сіверщина (Стародуб), Чернігівщина (Чернігів), Переяславщина (Прилуки), Посем'я (Конотоп), Посулля (Ромни), Полтавщина (Полтава), Самарська земля (Кременчук), Слобожанщина (Суми), Харків, Підляшшя (Берест), Дреговицька земля (Мозир).

Під час існування «Української держави» *гетьмана Павла Скоропадського* адміністративно-територіальна реформа Центральної

Ради була скасована, натомість Україна поділялася на 9 губерній та 2 округи, як у часи Російської імперії: Волинська губернія (Житомир), Катеринославська губернія (Катеринослав), Київська губернія (Київ), Подільська губернія (Кам'янець-Подільський), Полтавська губернія (Полтава), Харківська губернія (Харків), Херсонська губернія (Херсон), Холмська губернія (Брест-Литовськ), Чернігівська губернія (Чернігів), Поліська округа (Мозир), Таврійська округа (Бердянськ). Як окремі одиниці існували Кримський крайовий уряд (Сімферополь) та Кубанська народна республіка (Катеринодар).

За договором з урядом Донської області від 8 серпня 1918 р. кордони на сході України було проведено по адміністративних межах Харківської та Катеринославської губерній. Так званий «таганрозький трикутник» та Кубань, заселені переважно українцями, були передані Росії.

Адміністративно-територіальний устрій територій, які контролювала *Директорія УНР*, визначався законом «Про організацію адміністративної влади УНР у місцевостях, звільнених від більшовицької окупації». Територія республіки поділялася на Західну (ЗО УНР) і Східну області. Східна область складалася з Київської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Херсонської, Житомирської, Кам'янецької і Холмської губерній. Столицею УНР вважався Київ, хоча фактично головним містом в різні часи ставали Вінниця і Кам'янець-Подільський. У січні 1919 р. відбулося об'єднання *Західноукраїнської народної республіки* і Великої України. Універсалом Директорії УНР від 22 січня 1919 р. було проголошено утворення єдиної незалежної Української Народної Республіки. Проте в складних воєнно-політичних умовах зберегти єдність української держави не вдалося.

У листопаді 1918 р. Румунське королівство окупувало Буковину. А на початку листопада 1918 р. війну проти ЗУНР розпочала Польща. До кінця липня 1919 р. її війська зайняли Холмщину, Підляшшя, Східну Галичину, Західне Поділля до р. Збруч. До початку вересня 1919 р. польські війська захопили ще п'ять повітів Західної Волині, а в середині листопада – Кам'янець-Подільський район – останній оплот Директорії УНР. Закарпаття в квітні 1919 р. відійшло до Чехословаччини.

Таким чином, «Україна» в правовому значенні цього поняття звужувалася до колишніх підросійських губерній, де утвердилась влада більшовицького радянського уряду, залежного від РРФСР. 6 січня 1919 р. була проголошена *Українська Соціалістична Радянська Республіка*, яка поступово захопила владу в Наддніпрянській Україні.

30 грудня 1922 р. УСРР разом з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою та Закавказькою Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (Грузія, Вірменія, Азербайджан) увійшла до складу *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*.

У 1923 р. було прийнято новий адміністративно-територіальний поділ, куди входили такі структурні частини: губернія – округа – район. У жовтні 1924 р. Таганрозький і Шахтинський округи були передані до складу РСФРР. У 1925 р. губернії були ліквідовані, а система отримала вигляд – округа – район – сільрада. У жовтні 1925 р. постановою ЦВК СРСР «Про врегулювання кордонів Української СРР з Російською СФРР і Білоруською СРР» до України було приєднано територію з населенням 278 тис. чол., а до складу інших республік, передусім до РСФРР, було передано від України територію з населенням близько 479 тис. чол. Водночас Кубань, яка була заселена переважно українцями, не увійшла до УРСР.

У 1932 р. на території України було сформовано 7 областей (Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Одеська, Харківська, Чернігівська), а також знаходилася окрема автономія: Автономна Молдавська Радянська Соціалістична Республіка. В 1937 р. почалося розукрупнення областей, в результаті чого утворилися Житомирська, Кам'янець-Подільська, Миколаївська та Полтавська області. У 1938 р. Донецьку область було поділено на дві нові області: Сталінську і Ворошиловградську. В 1939 р. були також утворені Кіровоградська, Запорізька і Сумська області.

4 листопада 1939 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон про прийняття Західної України до складу УРСР. На приєднаних територіях було створено 6 областей (Львівську, Станіславську, Волинську, Тернопільську, Рівненську, Дрогобицьку (у 1959 р. була приєднана до Львівської)). У червні 1940 р. СРСР в ультимативній формі зажадав від Румунії передачі йому території Бессарабії та Північної Буковини. До УРСР було приєднано Північну Буковину і Хотинщину. На цій території утворено Чернівецьку область. Молдавська АРСР, що була в складі України, ліквідована, натомість у серпні 1940 р. створена Молдавська РСР на території центральної частини Бессарабії. На території Південної Бессарабії утворена Анкерманська область (з 7 грудня 1940 р. перейменована в Ізмаїльську область, а з 1954 р. була об'єднана з Одеською областю). В 1944 р. з частини Миколаївської та Дніпропетровської областей сформувалася Херсонська область. У резуль-

таті договору, укладеного з Чехословаччиною в 1945 р., утворилась Закарпатська область.

Після закінчення Другої світової війни на території України сформувався доволі розгалужений адміністративно-територіальний поділ, що складався з 25 областей, 750 районів та 13 округів (виділені у складі Закарпатської області), 81 міста республіканського й обласного підпорядкування, 16 435 сільрад, 451 селищної й 177 міських рад .

У 1954 р. Україні було передано Кримську область, яка з 1921 по 1944 рр. мала автономний статус у складі Російської Федерерації.

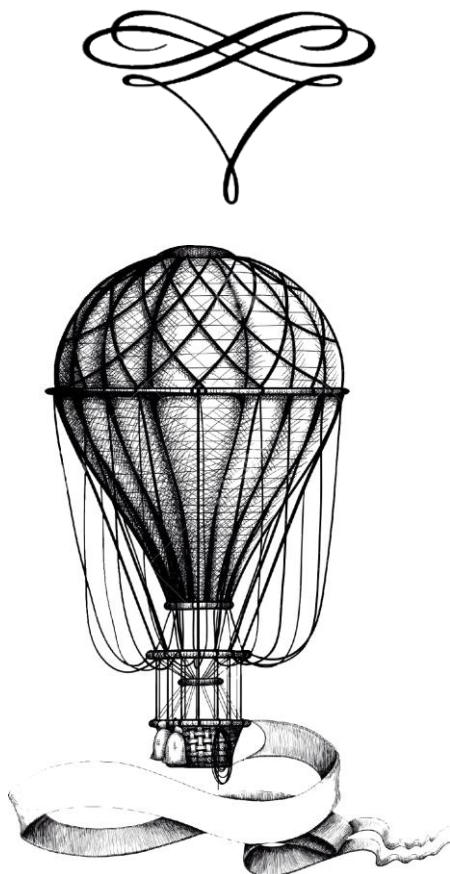
Сучасна Україна є республікою та унітарною державою. Це означає, що управління країною здійснюється з одного центру (столиці), в ній діє єдина для всієї території Конституція, існує єдина система найвищих органів влади, єдине правове поле. Адміністративно-територіальний поділ країни сприяє реалізації державної влади на місцях і здійсненню місцевого самоврядування. На сьогодні територія України поділяється на 24 адміністративні області і Автономну Республіку Крим. Вони є найбільшими адміністративно-територіальними одиницями. До них прирівнюються два міста з окремим статусом – Київ (як столиця країни) і Севастополь (місце перебування військово-морських флотів України і Росії). Одиницями середньої ланки в адміністративно-територіальному поділі України є райони і міста обласного (а в АР Крим – республіканського) значення. Найнижчою ланкою адміністративно-територіальної системи є міста районного значення, селища міського типу і сільські ради; останні можуть охоплювати одне або декілька сіл. Кожна з адміністративно-територіальних одиниць має свої органи управління з тими чи іншими повноваженнями. Найбільші міста (Київ, більшість обласних центрів, Севастополь, Кривий Ріг, Маріуполь) поділяються також на міські райони.

Станом на 1 січня 2015 р. в Україні були такі адміністративно-територіальні одиниці: АР Крим та 24 області, 490 районів, 460 міст (з них 184 – міста спеціального статусу, республіканського, обласного значення), 111 районів у містах, 885 селищ міського типу, 10279 сільських рад, 28388 сільських населених пунктів.

Крім цього, частина території України є тимчасово окупованою внаслідок анексії Криму та війни (АТО) на сході України. Це сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій, а також окремі райони Донецької та Луганської областей.

РОЗДІЛ 3.

Завдання для контролю знань студентів

Семинарські заняття

Тема 1. Історична географія – спеціальна історична дисципліна

План

1. Становлення предмету історичної географії.
2. Методи історичної географії.
3. Джерела з історичної географії.

Література:

1. *Введение в специальные исторические дисциплины : [учеб. пособие для вузов по спец. «История»] / под ред. Т. Гусаровой. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 280 с.*
2. *Введенський А. Допоміжні історичні дисципліни / А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. – К. : Радянська школа, 1963. – 208 с.*
3. *Жекулин В. С. Историческая география. Предмет и методы / В. С. Жекулин. – М. : Наука, 1982. – 225 с.*
4. *Максаковский В. П. Историческая география мира / В. П. Максаковский. – М. : Экспрос, 1999. – 584 с.*
5. *Овдієнко П. П. Історична географія: [навчально-методичний посібник] / П. П. Овдієнко. – Ніжин, 2000. – 168 с.*

Тема 2. Топоніміка та історична карта в історичній географії

План

1. Топоніміка та поділи топонімів на види.
2. Географічні назви. Походження найвідоміших географічних назв.
3. Групи історичних карт.
4. Географічна карта, її типи.
5. План місцевості, горизонт, масштаб, абсолютна і відносна висоти, градусна сітка.

Література:

1. *Добровольський О. Крізь тисячоліття. Історія Миколаївщини в топонімах / О. Добровольський О. – Миколаїв : Можливості Кіммерії, 1998. – 143 с.*

2. Іваньков П. О. Зміст історичних карт і способи його зображення / П. О. Іваньков // *Український історичний журнал*. – 1982. – № 10. – С. 89–92.
3. Кандиба Ю. І. Історична географія з основами етнографії: [навчально-методичний комплекс] / Ю. І. Кандиба. – Х. : ВПЦ «Адва», 2010. – 73 с.
4. Крип'якевич І. П. Історична картографія в Західній Україні (до 1939 р.) / І. П. Крип'якевич // *Історичні джерела та їх використання*. – Вип. 1. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 263–267.
5. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики / Э. М. Мурзанв. – М. : Мысль, 1974. – 384 с.
6. Сінкевич І. Ю. Історична карта: матеріали до курсу: «Історична географія» / І. Ю. Сінкевич, О. М. Полтавець // *Історичний архів*. – 2008. – Випуск 2. – С. 180–186.
7. Фокина Л. А. Картография с основами топографии / Л. А. Фокина. – М. : ООО «Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС», 2005. – 338 с.
8. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР / М. Т. Янко. – К. : Радянська школа, 1973. – 179 с.

Тема 3. Географічний фактор в історії

План

1. Розвиток уявлень про форму Землі.
2. Роль природного середовища в історичних процесах.
3. Концепції визначення ролі географічного фактору в історії.
4. Зміни у фізичній географії світу.

Література:

1. Алексеев В. И. Географические очаги формирования человеческих рас / В. И. Алексеев. – М. : Мысль, 1985. – 232 с.
2. Анучкин В. А. Географический фактор в развитии общества / В. А. Анучкин. – М. : Мысль, 1982. – 336 с.
3. Баландин Р. К. Природа и цивилизация / Р. К. Баландин, Л. Г. Бондарев. – М. : Мысль, 1988. – 392 с.
4. Максаковский В. П. Историческая география мира / В. П. Максаковский. – М. : Экспресс, 1999. – 584 с.

5. Мезенцев В. А. Земля неразгаданная / В. А. Мезенцев. – М. : Мысль, 1983. – 225 с.
6. Подольный Р. Вокруг света в 40 тыс. лет. / Р. Подольный. – М. : Молодая гвардия, 1977. – 290 с.
7. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 444 с.

Тема 4. Історична географія стародавнього світу та середньовіччя

План

1. Географія в стародавньому світі.
2. Країни стародавнього світу.
3. Стан географії в середні віки.
4. Політична карта середньовіччя.

Література:

1. Агбунов М. В. Античная география Северного Причерноморья / М. В. Агбунов. – М. : Наука, 1992. – 240 с.
2. Алексеев В. И. Географические очаги формирования человеческих рас / В. И. Алексеев. – М. : Мысль, 1985. – 232 с.
3. Античная география / сост. М. С. Боднарский. – М. : Географгиз, 1953. – 376 с.
4. Баландин Р. К. Природа и цивилизация / Р. К. Баландин, Л. Г. Бондарев. – М. : Мысль, 1988. – 392 с.
5. Бахтина О. И. Задания для самостоятельной работы по истории древнего мира: [пособие для учителя] / О. И. Бахтина. – М. : Просвещение, 1998. – 94 с.
6. Ламберг-Карловски К. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика / К. Ламберг-Карловски, Дж. Саблов. – М. : Наука, 1992. – 394 с.
7. Липс Юлиус История древних цивилизаций / Юлиус Липс. – М. : ООО «Издательство АСТ», 1998. – 453 с.
8. Максаковский В. П. Историческая география мира / В. П. Максаковский. – М. : Экспрос, 1999. – 584 с.
9. Муравьев А. Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и Россия в V–XVII вв.) / А. Муравьев, В. Самаркин. – М. : Просвещение, 1973. – 144 с.

10. Причерноморье в средние века / под ред. С. П. Карпова. – М. : МГУ, 1991. – 256 с.

11. Самаркин В. В. Историческая география Западной Европы в средние века / В. В. Самаркин. – М. : Высшая школа, 1976. – 248 с.

Тема 5. Історична географія нового часу

План

1. Епоха Великих географічних відкриттів.
2. Наслідки Великих географічних відкриттів.
3. Розвиток історичної географії у XVIII – на початку XX ст.

Література:

1. Галич М. *История доколумбовых цивилизаций* / М. Галич. – М. : Мысль, 1990. – 408 с.

2. Ламберг-Карловски К. *Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика* / К. Ламберг-Карловски, Дж. Саблов. – М. : Наука, 1992. – 394 с.

3. Магидович И. П. *Очерки по истории географических открытий. В 5-ти тт. Т. 2. Великие географические открытия (конец XV – середина XVII в.)* / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – М. : Просвещение, 1983. – 399 с.

4. Максаковский В. П. *Историческая география мира* / В. П. Максаковский. – М. : Экспрос, 1999. – 584 с.

5. Мезенцев В. А. *Земля неразгаданная* / В. А. Мезенцев. – М. : Мысль, 1983. – 225 с.

6. Овдієнко П. П. *Історична географія: [навчально-методичний посібник]* / П. П. Овдієнко. – Ніжин, 2000. – 168 с.

7. Яцунський В. К. *Историческая география: история ее возникновения и развития в XIV–XVIII веках* / В. К. Яцунский. – М. : АН СССР, 1955. – 333 с.

Тема 6. Історична географія у XX–XXI ст.

План

1. Історична географія Європи і Азії.
2. Формування політичної карти Африки, Америки, Австралії та Океанії.

3. Політична карта світу на початку ХХІ ст.
4. Історична географія в новітній час.

Література:

1. Бромлей Ю. *Этносоциальные процессы: теория, история, современность* / Ю. Бромлей. – М. : Наука, 1987. – 412 с.
2. Брук С. И. *Население мира. Этнодемографический справочник* / С. И. Брук. – М. : Финансы и статистика, 1981. – 882 с.
3. Кандиба Ю. І. *Історична географія з основами етнографії : [навчально-методичний комплекс]* / Ю. І. Кандиба. – Х. : ВПЦ «АдВА», 2010. – 73 с.
4. Лобжанидзе А. А. *Этногеография и география религий* / А. А. Лобжанидзе, С. А. Горохов, Д. В. Заяц. – М. : Академия, 2009. – 176 с.
5. Максаковский В. П. *Историческая география мира* / В. П. Максаковский. – М. : Экспресс, 1999. – 584 с.
6. *Політична географія і геополітика: [навч. посібник]* / за ред. Б. П. Яценка. – К. : Либідь, 2007. – 255 с.
7. Туровский Р. Ф. *Политическая география* / Р. Ф. Туровский. – М. – Смоленск : СГУ, 1999. – 380 с.
8. Холина В. Н. *Политическая карта мира* / В. Н. Холина, А. С. Наумов. – М. : Просвещение, 2004. – 304 с.
9. Шевчук Л. Т. *Соціальна географія: [навчальний посібник]* / Л. Т. Шевчук. – К. : Знання, 2007. – 349 с.
10. Яценко Б. П. *Політична географія* / Б. П. Яценко. – К. : Вид. Ін-ту сходознавства НАНУ, 2005. – 134 с.

Тема 7. Історична географія України: предмет, методи, джерела

План

1. Предмет, завдання та методи історичної географії України.
2. Джерела історичної географії України.
3. Карти та атласи з історії України.

Література:

1. Балабушевич Т. А. *Історична географія України: [методичні рекомендації і програма курсу]* / Т. А. Балбушевич, І. А. Тесленко. – К. : НаУКМА, 2015. – 50 с.
2. Жупанський Я. І. *Історія географії в Україні: [навчальний посібник]* / Я. І. Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 264 с.

3. Кандиба Ю. І. *Історична географія з основами етнографії: [навчально-методичний комплекс]* / Ю. І. Кандиба. – Х. : ВПЦ «АдВА», 2010. – 73 с.

4. Круль В. П. *Історична географія Західної України: [консп. лекцій]* / В. П. Круль. – Чернівці : ЧДУ, 1999. – 46 с.

5. Стефанюк Г. В. *Історична географія: опорні конспекти і самостійна робота: [навчально-методичний посібник]* / Г. В. Стефанюк. – Івано-Франківськ, 2012. – 135 с.

6. Трубочанінов С. В. *Історична географія України* / С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2013. – 191 с.

7. Трубочанінов С. В. *Практикум з історичної географії України* / С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – 128 с.

Тема 8. Історична географія України скіфо-сарматського періоду

План

1. Розселення племен в передскіфський період.
2. Велика Скіфія.
3. Сарматія.

Література:

1. Бромлей Ю. *Этносоциальные процессы: теория, история, современность* / Ю. Бромлей. – М. : Наука, 1987. – 412 с.

2. Брук С. И. *Население мира. Этнодемографический справочник* / С. И. Брук. – М. : Финансы и статистика, 1981. – 882 с.

3. Геродот. *Історія в дев'яти книгах* / Геродот. – К. : Наукова думка, 1993. – 574 с.

4. *Етнографія України : [навчальний посібник]* / за ред. С. А. Макарчука. – Львів : Світ, 1994. – 520 с.

5. Залізник Л. *Нариси стародавньої історії України* / Л. Залізник. – К. : Абрис, 1999. – 255 с.

6. Ильинская В. А. *Скифия VII–IV вв. до н. э.* / В. А. Ильинская, А. И. Треножкин. – К. : Наукова думка, 1983. – 380 с.

7. *Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. праць* / під ред. Шевченко Ф. П. – К., 1992. – 124 с.

8. Кандиба Ю. І. *Історична географія з основами етнографії : [навчально-методичний комплекс]* / Ю. І. Кандиба. – Х. : ВПЦ «АдВА», 2010. – 73 с.

9. Пономарьов А. *Етнічність та етнічна історія України* / А. Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 276 с.

10. Треножкін А. И. *Киммерийцы* / А. И. Треножкін. – К. : Наукова думка, 1976. – 224 с.

11. Трубочанінов С. В. *Історична географія України* / С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2013. – 191 с.

Тема 9. Географія України від античності до початку IX ст.

План

1. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї.
2. Історична географія України часів Великого переселення народів.
3. Етнополітична карта Південно-Східної Європи в VI – на початку IX ст.

Література:

1. Азбунов М. В. *Античная география Северного Причерноморья* / М. В. Азбунов. – М. : Наука, 1992. – 240 с.

2. Балабушевич Т. А. *Історична географія України : [методичні рекомендації і програма курсу]* / Т. А. Балабушевич, І. А. Тесленко. – К. : НАУКМА, 2015. – 50 с.

3. Геродот. *Історія в дев'яти книгах* / Геродот. – К. : Наукова думка, 1993. – 574 с.

4. Кандиба Ю. І. *Історична географія з основами етнографії : [навчально-методичний комплекс]* / Ю. І. Кандиба. – Х. : ВПЦ «АдВА», 2010. – 73 с.

5. Овдієнко П. П. *Історична географія : [навчально-методичний посібник]* / П. П. Овдієнко. – Ніжин, 2000. – 168 с.

6. *Причерноморье в средние века* / под ред. С. П. Карпова. – М. : МГУ, 1991. – 256 с.

7. Стефанюк Г. В. *Історична географія: опорні конспекти і самостійна робота: [навчально-методичний посібник]* / Г. В. Стефанюк. – Івано-Франківськ, 2012. – 135 с.

8. Трубочанінов С. В. *Історична географія України* / С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. – 191 с.

9. Трубочанінов С. В. *Практикум з історичної географії України* / С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – 128 с.

**Тема 10. Історична географія України
княжого періоду (IX–XIV ст.)**

План

1. Літописні племена. Русь у IX–X ст.
2. Формування територій Волинської та Галицької земель у X–XII ст.
3. Степові племена в IX–XIII ст.
4. Удільні князівства на українських землях в XIV–XV ст.

Література:

1. *Географія українських та суміжних земель.* – К. : Обереги, 2005. – Т. 1.: Загальна географія / За ред. В. Кубійовича. – 528 с.
2. *Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь* / Л. Н. Гумилев. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 839 с.
3. *Етнографія України: [навчальний посібник]* / за ред. С. А. Макарчука. – Львів : Світ, 1994. – 520 с.
4. *Жупанський Я. І. Історія географії в Україні : [навчальний посібник]* / Я. І. Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 264 с.
5. *Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. праць / під ред. Шевченко Ф. П.* – К., 1992. – 124 с.
6. *Кандиба Ю. І. Історична географія з основами етнографії : [навчально-методичний комплекс]* / Ю. І. Кандиба. – Х. : ВПЦ «Адва», 2010. – 73 с.
7. *Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь* / М. Ф. Котляр. – К. : Альтернативи, 1998. – 336 с. – (Україна крізь віки. – Т. 5).
8. *Морозов А. Г. Анти: з історії східнослов'янських племен III–VII ст. н. е.* / А. Г. Морозов, С. В. Корновенко. – Вінниця : Фоліант, 2004. – 65 с.
9. *Овдієнко П. П. Історична географія: [навчально-методичний посібник]* / П. П. Овдієнко. – Ніжин, 2000. – 168 с.
10. *Стефанюк Г. В. Історична географія: опорні конспекти і самостійна робота* / Г. В. Стефанюк : [навчально-методичний посібник]. – Івано-Франківськ, 2012. – 135 с.
11. *Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь* / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К. : Альтернативи, 1998. – 352 с. – (Україна крізь віки. – Т. 4).
12. *Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь* / П. П. Толочко. – СПб.: Алетейя, 2003. – 160 с.

13. Трубочанінов С. В. *Історична географія України / С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. – 191 с.*

**Тема 11. Козацька доба в історичній географії України
(XVI – перша половина XVIII ст.)**

План

1. Польський адміністративно-територіальний устрій на українських землях у XV–XVIII ст.
2. Землі Закарпаття, Буковини та Півдня України у XIV–XVI ст.
3. Запорозьке козацтво.
4. Українська козацька держава. Зміни в адміністративно-територіальному поділі.

Література:

1. Боплан Г. Л. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Г. Л. де Боплан. – К. : Наукова думка, 1990. – 256 с.*
2. *Географія українських та суміжних земель. – К. : Обереги, 2005. – Т. 1. : Загальна географія / За ред. В. Кубійовича. – 528 с.*
3. Гуржій О. *Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 223 с.*
4. Жупанський Я. І. *Історія географії в Україні : [навчальний посібник] / Я. І. Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 264 с.*
5. *Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. праць / під ред. Шевченко Ф. П. – К., 1992. – 124 с.*
6. Кандиба Ю. І. *Історична географія з основами етнографії : [навчально-методичний комплекс] / Ю. І. Кандиба. – Х. : ВПЦ «АдВА», 2010. – 73 с.*
7. Крикун М. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: кордони воєводства у світлі джерел / М. Крикун. – К. : Вид-во АН України, 1993. – 186 с.*
8. Овдієнко П. П. *Історична географія: [навчально-методичний посібник] / П. П. Овдієнко. – Ніжин, 2000. – 168 с.*
9. Січинський В. *Чужинці про Україну / В. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 254 с.*

10. Стефанюк Г. В. *Історична географія: опорні конспекти і самостійна робота: [навчально-методичний посібник]* / Г. В. Стефанюк. – Івано-Франківськ, 2012. – 135 с.

11. Терещенко Ю. І. *Україна і європейський світ: нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.* / Ю. І. Терещенко. – К. : Перун, 1996. – 496 с.

12. Яворницький Д. І. *До історії степової України* / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 444 с.

Тема 12. Історична географія України ХХ–ХХІ ст.

План

1. Географічне положення та кордони України.
2. Історико-географічні області та етнографічні райони.
3. Адміністративно-територіальний устрій України у ХХ ст.
4. Сучасна Українська держава.

Література:

1. *Географія України: [довідник]*. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 416 с.

2. *Географія українських та суміжних земель*. – К. : Обереги, 2005. – Т. 1. : Загальна географія / За ред. В. Кубійовича. – 528 с.

3. *Географія українських та суміжних земель*. – К.: Обереги, 2005. – Т. 1. : Загальна географія / За ред. В. Кубійовича. – 528 с.

4. *Жупанський Я. І. Історія географії в Україні : [навчальний посібник]* / Я. І. Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 264 с.

5. *Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. праць / під ред. Шевченко Ф. П.* – К., 1992. – 124 с.

6. *Кандиба Ю. І. Історична географія з основами етнографії : [навчально-методичний комплекс]* / Ю. І. Кандиба. – Х. : ВПЦ «АдВА», 2010. – 73 с.

7. *Овдієнко П. П. Історична географія: [навчально-методичний посібник]* / П. П. Овдієнко. – Ніжин, 2000. – 168 с.

8. *Проблеми історичної географії України: зб. наук. праць / АН УРСР. Ін-т історії України / під ред. Ф. П. Шевченко.* – К. : Наукова думка, 1991. – 152 с.

9. Стефанюк Г. В. *Історична географія: опорні конспекти і самостійна робота : [навчально-методичний посібник]* / Г. В. Стефанюк. – Івано-Франківськ, 2012. – 135 с.

10. Трубчанинов С. В. *Історична географія України* / С. В. Трубчанинов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2013. – 191 с.

11. Трубчанинов С. В. *Практикум з історичної географії України* / С. В. Трубчанинов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – 128 с.

12. *Україна в цікавих фактах: книга рекордів України* / упорядник Г. О. Маценко. – Львів : Слово, 1992. – 160 с.

13. *Українське державотворення: словник-довідник* / за ред. О. М. Мироненка. – К. : Либідь, 1992. – 560 с.

14. Шевчук Л. Т. *Соціальна географія : [навчальний посібник]* / Л. Т. Шевчук. – К. : Знання, 2007. – 349 с.

Теми рефератів для самостійної роботи

1. Великі географічні відкриття.
2. Географічний фактор в історії.
3. Екологічна ситуація в ХХІ ст.
4. Зміни у фізичній географії під час історичного процесу.
5. Історична географія Автономної Республіки Крим.
6. Історична географія античності.
7. Історична географія в працях істориків XIV–XVIII ст.
8. Історична географія в XIX ст.
9. Історична географія Вінницької області.
10. Історична географія Волинської області.
11. Історична географія Дніпропетровської області.
12. Історична географія Донецької області.
13. Історична географія Житомирської області.
14. Історична географія Закарпатської області.
15. Історична географія Запорізької області.
16. Історична географія Івано-Франківської області.
17. Історична географія Києва.
18. Історична географія Київської області.
19. Історична географія Кіровоградської області.
20. Історична географія Луганської області.
21. Історична географія Львівської області.
22. Історична географія Миколаївської області.
23. Історична географія Одеської області.
24. Історична географія Полтавської області.
25. Історична географія раннього середньовіччя.
26. Історична географія розвинутого середньовіччя.
27. Історична географія Сумської області.
28. Історична географія Тернопільської області.
29. Історична географія XVI–XVII ст.
30. Історична географія XVII–XIX ст.
31. Історична географія Харківської області.
32. Історична географія Херсонської області.
33. Історична географія Хмельницької області.
34. Історична географія Черкаської області.
35. Історична географія Чернівецької області.
36. Історична географія Чернігівської області.
37. Історична картографія.
38. Історичні атласи й карти.

39. Місце історичної географії в системі історичних і географічних дисциплін.
40. Найвидатніші мореплавці: Ф. Магеллан.
41. Найвидатніші мореплавці: Х. Колумб.
42. Напрямки сучасних досліджень у галузі історичної географії.
43. Перспективи розвитку політичної карти світу.
44. Події просторового характеру.
45. Політична географія ХХІ ст.
46. Політична карта світу: етапи формування.
47. Політичні та економічні об'єднання держав у ХХ–ХХІ ст.
48. Роль геополітики в сучасних дослідженнях.
49. Світ на початку ХХІ ст.
50. Топоніміка й історична географія.

Модульні контрольні роботи

Контрольна робота за модулем «Історична географія світу»

I Варіант

1. Охарактеризуйте місце топоніміки в історичній географії.
2. Проаналізуйте історичну географію в добу середньовіччя.
3. Види історичних карт та їх характеристика.

II Варіант

1. Яка роль географічного фактора в історії?
2. Великі географічні відкриття і їх значення в розширенні знань про землю.
3. Основні етапи формування політичної карти світу.

Контрольна робота за модулем «Історична географія України»

I Варіант

1. Які джерела з історичної географії України Ви знаєте?
2. Літописні племена. Русь у IX–X ст.
3. Історико-географічні області України.

II Варіант

1. Охарактеризуйте фізичну географію України в історичний період.
2. Формування і розвиток територій Волинської та Галицької земель у X–XII ст.
3. Адміністративно-територіальний устрій України у XX–XXI ст.

Науково-дослідне завдання «Історичні карти»

Завдання до карт

Карта 1. «Європа в IV–VII ст.»

1. Кордони Римської імперії наприкінці IV ст.
2. Кордон між Західною Римською та Східною Римською імперією.
3. Райони поселення племен на території Європи.
4. Основні напрями вторгнень германських, слов'янських, гунських племен.
5. Кордони варварських королівств.

Карта 2. «Арабські завоювання в VII–IX ст.»

1. Територія арабської держави (630 р.).
2. Напрями головних завойовницьких походів арабів.
3. Кордони Арабського халіфату в 750 р.
4. Райони найбільших народних повстань.
5. Головні торгівельні шляхи.
6. Кордони держав, що виникли внаслідок розпаду Арабського халіфату.

Карта 3. «Західна Європа в XI–XII ст.»

1. Територія «Священної Римської імперії» протягом XI ст.
2. Кордони держав в XI–XII ст., їх столиці.
3. Напрямки хрестових походів.
4. Головні походи німецьких феодалів.
5. Держави хрестоносців в XI–XII ст., їх головні міста.

Карта 4. «Географічні відкриття та колоніальні завоювання в XV–середині XVII ст.»

1. Плавання скандинавів в кінці X ст.
2. Подорожі: Афанасія Нікітіна (1466–1472); Барталамео Діаса (1487–1488); Христофора Колумба (1492–1493; 1502–1504); Джона Кабота (1497); Васко да Гама (1497–1499); Фернандо Магеллана (1519–1521); Абея Тасмана (1642–1643; 1644); Семена Дежнева (1648).
3. Основні напрями освоєння Сибіру та Далекого Сходу.
4. Колоніальні володіння Іспанії, Португалії, Франції, Нідерландів, Англії.
5. Америка до завоювання європейців. Території держав ацтеків та інків.

Карта 5. «Французька імперія часів Наполеону (1799–1814 рр.)»

1. Кордони Франції в 1789 р.
2. Франція в 1812 р.
3. Держави, залежні від Франції.
4. Держави, союзні Франції.
5. Походи французьких військ 1800, 1805, 1806–07, 1807–1811, 1812, 1815 рр. Місця великих битв.
6. Райони дії партизан і національно-визвольного руху проти французьких загарбників.

Карта 6. «Перша світова війна 1914–1918 рр.»

1. Кордони держав в 1914 р. Столиці країн.
2. Держави Антанти та їх союзники.
3. Німеччина та її союзники.
4. Держави, які зберігали нейтралітет.
5. Головні напрями військових дій Німеччини з союзниками і держав Антанти.
6. Дати капітуляції Німеччини і її союзників.

Карта 7. «Політична карта світу напередодні Другої світової війни»

1. Державні кордони на 01.03.1938.
2. Італійсько-німецька інтервенція в Іспанії (червень 1936 – березень 1939 рр.).
3. Захоплення Німеччиною Австрії (березень 1938 р.).
4. Держави, створені в березні 1939 р. на території Чехословаччини: Словенія, протекторат Моравія і Богемія, Карпатська Україна.
5. Території Клайпедської області та Албанії, захоплені Німеччиною та Італією в березні – квітні 1939 р.

Карта 8. «Сучасна політична карта світу»

1. Політична карта Європи.
2. Карта Азії.
3. Політична карта Північної та Південної Америки.
4. Карта Африки, Австралії та Океанії.
5. Кордони держав, столиці.

Карта 9. «Історико-земельний поділ України»

1. Зміни кордонів України у ХХ ст.
2. Показати земельний устрій в добу Центральної Ради за законом «Про адміністративно-територіальний поділ України».

3. Визначити історико-географічні області та етнографічні райони України.
4. Вказати центри історичних районів та земель України.

Карта 10. «Адміністративно-територіальний поділ сучасної України»

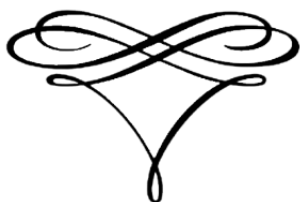
1. Державний кордон сучасної України.
2. Вказати країни, з якими межує Україна.
3. Показати територіально-обласний поділ сучасної України.
4. Вказати назви обласних центрів.
5. Визначити територію Автономної Республіки Крим та її столицю.
6. Позначити назви міст, що мають спеціальний статус.

Перелік питань до заліку

1. Предмет і завдання історичної географії.
2. Місце історичної географії в системі історичних і географічних дисциплін.
3. Джерела вивчення історичної географії.
4. Роль географічного фактора в історії.
5. Світові теорії: географічний детермінізм, мальтузіанство, геополітика.
6. Основні етапи розвитку історичної географії як науки.
7. Топоніміка, її предмет і завдання.
8. Топоніміка й історична географія.
9. Географічні назви, формування топонімів.
10. Історична картографія, її предмет і завдання.
11. Історична картографія й історична географія.
12. Історичні карти та їх класифікація.
13. Фізична географія світу.
14. Зміни у фізичній географії під час історичного процесу.
15. Племені об'єднання та народи на території Європи.
16. Держави й імперії античності різних континентів.
17. Історична географія античності.
18. Історична географія середньовіччя.
19. Історична географія XVI–першої половини XVII ст.
20. Географічні уявлення та відкриття XVI–XVII ст.
21. Політична карта світу та її зміни протягом XVIII–XIX ст.
22. Політична географія XX–XXI ст.
23. Населення, його склад, розміщення, міграція.
24. Демографія, густина населення.
25. Географія сільського господарства, промисловості, торгівлі, шляхів сполучення.
26. Події просторового характеру.
27. Історична географія Європи.
28. Історична географія Азії.
29. Формування політичної карти Африки
30. Політична карта Америки.
31. Сучасна політична карта Австралії та Океанії.
32. Сучасна політична карта світу.
33. Перспективи розвитку політичної карти світу.
34. Політична та економічна об'єднання держав у XXI ст.
35. Предмет історичної географії України.
36. Завдання та методи історичної географії України.

37. Джерела з історичної географії України.
38. Карти та атласи з історії України.
39. Фізична географія України в історичний період.
40. Розселення племен в предскіфський період.
41. Велика Скіфія та Сарматія.
42. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї.
43. Історична географія України часів Великого переселення народів.
44. Літописні племена. Русь у IX–X ст.
45. Формування і розвиток територій Волинської та Галицької земель у X–XII ст.
46. Степові племена в IX–XIII ст.
47. Зміни в адміністративно-територіальному поділ удільних князівств на українських землях.
48. Польський адміністративно-територіальний устрій в українських землях у XV – перша половина XVII ст.
49. Землі Закарпаття, Буковини та Півдня України у XIV–XVI ст.
50. Територіальний устрій запорозького козацтва.
51. Українська козацька держава. Зміни в адміністративно-територіальному поділі.
52. Західноукраїнські землі в XIX – на початку XX ст.
53. Історико-географічні області та етнографічні райони України.
54. Адміністративний поділ Наддніпрянщини.
55. Територіальний устрій в добу Центральної Ради.
56. Обласний поділ в УРСР.
57. Сучасна Українська держава.
58. Основні етапи розвитку історичної географії України.
59. Екологічна ситуація в Україні.
60. Зміни в політичній карті України на початку XXI ст.

Список рекомендованої літератури

Основна

1. Балабушевич Т. А. Історична географія України : [методичні рекомендації і програма курсу] / Т. А. Балбушевич, І. А. Тесленко. – К. : НаУКМА, 2015. – 50 с.
2. Введение в специальные исторические дисциплины : [учеб. пособие для вузов по спец. «История»] / под ред. Т. Гусаровой. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 280 с.
3. Введенський А. Допоміжні історичні дисципліни / А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. – К. : Радянська школа, 1963. – 208 с.
4. Жекулин В. С. Историческая география. Предмет и методы / В. С. Жекулин. – М. : Наука, 1982. – 225 с.
5. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні : [навчальний посібник] / Я. І. Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 264 с.
6. Зайцев М. В. Историческая география России : [учеб. пособ. для студентов] / М. В. Зайцев. – Саратов : Издат-во Саратов. университета, 2006. – 167 с.
7. Историческая география СССР : [учебное пособие] / под ред. В. З. Дробижева. – М. : Высшая школа, 1973. – 320 с.
8. Кандиба Ю. І. Історична географія з основами етнографії : [навчально-методичний комплекс] / Ю. І. Кандиба. – Х. : ВПЦ «АДВА», 2010. – 73 с.
9. Круль В. П. Історична географія Західної України : [консп. лекцій] / В. П. Круль. – Чернівці : ЧДУ, 1999. – 46 с.
10. Максаковский В. П. Историческая география мира / В. П. Максаковский. – М. : Экопрос, 1999. – 584 с.
11. Муравьев А. Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и Россия в V–XVII вв.) / А. Муравьев, В. Самаркин. – М. : Просвещение, 1973. – 144 с.
12. Овдієнко П. П. Історична географія : [навчально-методичний посібник] / П. П. Овдієнко. – Ніжин, 2000. – 168 с.
13. Самаркин В. В. Историческая география Западной Европы в средние века / В. В. Самаркин. – М. : Высшая школа, 1976. – 248 с.
14. Стефанюк Г. В. Історична географія: опорні конспекти і самостійна робота : [навчально-методичний посібник] / Г. В. Стефанюк. – Івано-Франківськ, 2012. – 135 с.
15. Трубочанінов С. В. Історична географія України / С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2013. – 191 с.
16. Трубочанінов С. В. Практикум з історичної географії України / С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – 128 с.

17. Яцунський В. К. Историческая география: история ее возникновения и развития в XIV–XVIII веках / В. К. Яцунский. – М. : АН СССР, 1955. – 333 с.

Додаткова

1. Агбунов М. В. Античная география Северного Причерноморья / М. В. Агбунов. – М. : Наука, 1992. – 240 с.
2. Алексеев В. И. Географические очаги формирования человеческих рас / В. И. Алексеев. – М. : Мысль, 1985. – 232 с.
3. Античная география / сост. М. С. Боднарский. – М. : Географгиз, 1953. – 376 с.
4. Анучкин В. А. Географический фактор в развитии общества / В. А. Анучкин. – М. : Мысль, 1982. – 336 с.
5. Баландин Р. К. Природа и цивилизация / Р. К. Баландин, Л. Г. Бондарев. – М. : Мысль, 1988. – 392 с.
6. Бахтина О. И. Задания для самостоятельной работы по истории древнего мира : [пособие для учителя] / О. И. Бахтина. – М. : Просвещение, 1998. – 94 с.
7. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Г. Л. де Боплан. – К. : Наукова думка, 1990. – 256 с.
8. Бромлей Ю. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. Бромлей. – М. : Наука, 1987. – 412 с.
9. Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник / С. И. Брук. – М. : Финансы и статистика, 1981. – 882 с.
10. Галич М. История доколумбовых цивилизаций / М. Галич. – М. : Мысль, 1990. – 408 с.
11. Географія України : [довідник]. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 416 с.
12. Географія українських та суміжних земель. – К. : Обереги, 2005. – Т. 1. : Загальна географія / За ред. В. Кубійовича. – 528 с.
13. Геродот. Історія в дев'яти книгах / Геродот. – К. : Наукова думка, 1993. – 574 с.
14. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л. Н. Гумилев. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 839 с.
15. Гумилев Л. Н. Этносфера: история людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 575 с.
16. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 223 с.

17. Добровольський О. Крізь тисячоліття. Історія Миколаївщини в топонімах / О. Добровольський. – Миколаїв : Можливості Кіммерії, 1998. – 143 с.
18. Етнографія України : [навчальний посібник] / за ред. С. А. Марчука. – Львів: Світ, 1994. – 520 с.
19. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Залізник. – К. : Абрис, 1999. – 255 с.
20. Ильинская В. А. Скифия VII–IV вв. до н. э. / В. А. Ильинская, А. И. Треножкин. – К. : Наукова думка, 1983. – 380 с.
21. Іваньков П. О. Зміст історичних карт і способи його зображення / П. О. Іваньков // Український історичний журнал. – 1982. – № 10. – С. 89–92.
22. Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. праць / під ред. Шевченко Ф. П. – К., 1992. – 124 с.
23. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К. : Альтернативи, 1998. – 336 с. – (Україна крізь віки. – Т. 5).
24. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. : кордони воєводств у світлі джерел / М. Крикун. – К. : Вид-во АН України, 1993. – 186 с.
25. Крип'якевич І. П. Історична картографія в Західній Україні (до 1939 р.) / І. П. Крип'якевич // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 263–267.
26. Ламберг-Карловски К. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика / К. Ламберг-Карловски, Дж. Саблов. – М. : Наука, 1992. – 394 с.
27. Лановик Б. Д. Економічна історія / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – К. : Вікар, 2005. – 405 с.
28. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик. – К. : Вікар, 2004 – 486 с.
29. Липс Юлиус История древних цивилизаций / Юлиус Липс. – М. : ООО «Издательство АСТ», 1998. – 453 с.
30. Лобжанидзе А. А. Этногеография и география религий / А. А. Лобжанидзе, С. А. Горохов, Д. В. Заяц. – М. : Академия, 2009. – 176 с.
31. Магидович И. П. Очерки по истории географических открытий. В 5-ти тт. Т. 2. Великие географические открытия (конец XV – середина XVII в.) / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – М. : Просвещение, 1983. – 399 с.
32. Мезенцев В. А. Земля неразгаданная / В. А. Мезенцев. – М. : Мысль, 1983. – 225 с.
33. Морозов А. Г. Анти: з історії східнослов'янських племен III–VII ст. н. е. / А. Г. Морозов, С. В. Корновенко. – Вінниця : Фоліант, 2004. – 65 с.

34. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики / Э. М. Мурзанв. – М. : Мысль, 1974. – 384 с.
35. Перевозчиков В. І. Економічна історія українських земель (X–XVIII ст.) / В. І. Перевозчиков. – Х. : Основа, 2009. – 142 с.
36. Подольный Р. Вокруг света в 40 тыс. лет. / Р. Подольный. – М. : Молодая гвардия, 1977. – 290 с.
37. Політична географія і геополітика : [навч. посібник] / за ред. Б. П. Яценка. – К. : Либідь, 2007. – 255 с.
38. Пономарьев А. Етнічність та етнічна історія України / А. Пономарьев. – К. : Либідь, 1996. – 276 с.
39. Причерноморье в средние века / под ред. С. П. Карпова. – М. : МГУ, 1991. – 256 с.
40. Проблеми історичної географії України: зб. наук. праць / АН УРСР. Ін-т історії України / під ред. Ф. П. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1991. – 152 с.
41. Сегеда С. Основи антропології : [навч. посібник] / С. Сегеда. – К. : Либідь, 1995. – 208 с.
42. Сінкевич І. Ю. Історична карта: матеріали до курсу: «Історична географія» / І. Ю. Сінкевич, О. М. Полтавець // Історичний архів. – 2008. – Випуск 2. – С. 180–186.
43. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 254 с.
44. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. / Ю. І. Терещенко. – К. : Перун, 1996. – 496 с.
45. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К. : Альтернативи, 1998. – 352 с. – (Україна крізь віки. – Т. 4)
46. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. П. Толочко. – СПб. : Алетейя, 2003. – 160 с.
47. Треножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Треножкин. – К. : Наукова думка, 1976. – 224 с.
48. Туровский Р. Ф. Политическая география / Р. Ф. Туровский. – М. ; Смоленск : СГУ, 1999. – 380 с.
49. Україна в цікавих фактах: книга рекордів України / упорядник Г. О. Маценко. – Львів : Слово, 1992. – 160 с.
50. Українське державотворення: словник-довідник / за ред. О. М. Мироненка. – К. : Либідь, 1992. – 560 с.
51. Фокина Л. А. Картография с основами топографии / Л. А. Фокина. – М. : ООО «Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС», 2005. – 338 с.

52. Ходзінський К. Г. Економічна історія України та провідних країн світу / К. Г. Ходзінський. – Львів, 2006. – 189 с.
53. Холина В. Н. Политическая карта мира / В. Н. Холина, А. С. Наумов. – М. : Просвещение, 2004. – 304 с.
54. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 444 с.
55. Шевчук Л. Т. Сакральна географія : [навчальний посібник] / Л. Т. Шевчук. – Львів : ВЦ ЛНУ імені І. Франка, 1999. – 160 с.
56. Шевчук Л. Т. Соціальна географія : [навчальний посібник] / Л. Т. Шевчук. – К. : Знання, 2007. – 349 с.
57. Яворницький Д. І. До історії степової України / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 444 с.
58. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР / М. Т. Янко. – К. : Радянська школа, 1973. – 179 с.
59. Яценко Б. П. Політична географія / Б. П. Яценко. – К. : Вид. Ін-ту сходознавства НАНУ, 2005. – 134 с.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

Ю. В. Котляр

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Спецкурс з історії

Навчальний посібник

Редактор, технічний редактор, комп'ютерна верстка *Д. Стригіна.*

Дизайн обкладинки *А. Іщенко.*

Друк, фальцювально-палітурні роботи *С. Волинець.*

Підп. до друку 23.02.2017.

Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсет.

Гарнітура "Times New Roman". Друк ризограф.

Ум. друк. арк. 12,55. Обл.-вид. арк. 11,69.

Тираж 300 пр. Зам. № 5147.

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009.